

Centrum obnovy
společného kulturního dědictví

Zentrum für Erneuerung des
gemeinsamen Kulturerbes

Význam kulturního dědictví Bedeutung des Kulturellen Erbes

COL — CONFERENCE 1

Sborník z konference / Sammelheft von der Konferenz

/AT-CZ/

EUROPEAN UNION

Interreg
Austria-Czech Republic
European Regional Development Fund

/CZ/

Tato publikace je vydána v rámci projektu **ATCZ 171 (COL — Centrum pro obnovu společného kulturního dědictví)**, který je financovaný z Evropského programu **INTERREG V-A Rakousko — Česká republika 2014–2020**.

/AT/

Diese Publikation wird im Rahmen des Projekts **ATCZ 171 (COL — Zentrum für Erneuerung des gemeinsamen Kulturerbes)** veröffentlicht, das durch das europäische Programm **INTERREG V-A Österreich — Tschechische Republik 2014–2020** finanziert wird.

Interreg

EUROPEAN UNION

Austria-Czech Republic

European Regional Development Fund

ISBN 978-3-903150-85-0

DOI 10.48341/zegk-duk1

**Centrum obnovy
společného kulturního dědictví
Zentrum für Erneuerung des
gemeinsamen Kulturerbes**

Význam kulturního dědictví
Bedeutung des Kulturellen Erbes

COL — CONFERENCE 1

Sborník z konference / Sammelheft von der Konferenz

VEDOUcí PARTNER PROJEKTU / LEADPARTNER DES PROJEKTS

PROJEKTOVÍ PARTNEŘI / PROJEKTPARTNER

ZNOJMO — Nový konvent Louckého kláštera / Neuer Konvent des Klosters Louka
(Foto: Vratislav Zíka)

/CZ/

O projektu

Nejviditelnější složkou společného dědictví České republiky a Rakouska je stavební kultura budov a sídel, které vznikly ve stejných kulturně-historických podmínkách. Problematika jejich obnovy, architektonické a urbanistické principy i řemeslné postupy jsou na obou stranách hranice téměř stejné, zatímco legislativa, ekonomika, teorie i praxe v péči o toto dědictví jsou značně rozdílné.

V obou zemích je také aktuální potřeba hledat nové způsoby a formy udržitelné obnovy a adaptace tohoto kulturního dědictví, které odpovídají potřebám současnosti, ale přitom neničí jeho kulturně-historické hodnoty.

/AT/

Über das Projekt

Der sichtbarste Teil des gemeinsamen österreich-tschechischen Erbes ist die Baukultur von Gebäuden und Ortschaften; die kulturhistorischen Bedingungen waren lange Zeit weitgehend gleich. Die Problematik der Erhaltung und Revitalisierung dieses Erbes sind, ebenso wie die architektonische und städtebauliche Lehre, sowie das handwerkliche Wissen auf beiden Seiten der Grenze ähnlich, während die Rechts- und Wirtschaftslage, Theorie und Praxis der Sanierung wesentlich unterschiedlich sind.

Außerdem besteht in beiden Ländern die dringende Notwendigkeit, neue Wege und Formen der nachhaltigen Erneuerung und Anpassung dieses kulturellen Erbes zu suchen, die den Bedürfnissen der Gegenwart entsprechen, ohne seine kulturellen und historischen Werte zu zerstören.

COL — Centrum obnovy společného kulturního dědictví

Cílem projektu je vybudování Centra obnovy společného kulturního dědictví (COL), které se bude systematicky zabývat udržitelnou obnovou památkových objektů, areálů a historických sídel a bude dále rozvíjet přeshraniční spolupráci při obnově a propagaci společného kulturního dědictví.

Dlouhodobým úkolem COL je celospolečenská senzibilizace obyvatelstva ve snaze zachovat a rozvíjet mizející lokální stavební kulturu — jeden z hlavních zdrojů turistického ruchu v příhraničních regionech Dolního Rakouska a jižní Moravy. Pro města Retz v Dolním Rakousku a Znojmo, jež jsou partnerskými městy od roku 1998, znamená projekt navíc i prohlubování vzájemných vztahů a propojování občanů v regionech.

Hlavním výstupem projektu budou dvě příkladně zrekonstruované a zpřístupněné památky na obou stranách hranice, které budou společně sloužit odborné i laické veřejnosti. Výstupem měkkých aktivit projektu budou dva hlavní dokumenty, společná odborná přeshraniční Metodika obnovy stavebního kulturního dědictví a Strategie obnovy a propagace společného kulturního dědictví.

Jako příklad dlouhodobě chátrající mimořádné památky byla vybrána tzv. Stará škola, součást Louckého kláštera ve Znojmě. Rekonstrukce této části kláštera umožní zpřístupnění této národní kulturní památky pro veřejnost a nastartuje postupnou revitalizaci celého areálu. Druhým objektem je budova původně barokní sýpky (Schüttkasten) v rakouském Retzu, představující naopak typickou památku lokálního významu, jejichž obnovu je nutné řešit nejčastěji. Obě budovy umožní konferenční, výstavní, průvodcovské, informační, kulturní a osvětové aktivity. Jejich prostřednictvím budou předávány odborné poznatky a doporučení COL široké veřejnosti.

Kromě měst Znojmo a Retz jsou v tomto projektu partnery jihomoravská společnost Společně, o.p.s. a Centrum stavebně–kulturního dědictví (Univerzita pro další vzdělávání v Kremži). Vedoucím partnerem projektu je město Znojmo.

COL — Zentrum für Erneuerung des gemeinsamen Kulturerbes

Ziel des Projekts ist die Errichtung des Zentrums für Erneuerung des gemeinsamen Kulturerbes (COL) für die systematische und nachhaltige Restaurierung von Gebäuden, Stätten und historischen Siedlungen des Kulturerbes und die Weiterentwicklung der grenzüberschreitenden Zusammenarbeit bei der Restaurierung und Förderung des gemeinsamen Kulturerbes.

Langfristiges Ziel von COL ist die Sensibilisierung der Bevölkerung für den Erhalt und die Entwicklung der schwindenden lokalen Baukultur — die eine der wichtigsten Quellen für den Tourismus in den Grenzgebieten von Niederösterreich und Südmähren darstellt. Für die Städte Retz in Niederösterreich und Znojmo, die seit 1998 Partnerstädte sind, bedeutet das Projekt auch eine Vertiefung der gegenseitigen Beziehungen und eine Verbindung der BürgerInnen in beider Regione.

Das Hauptergebnis des Projekts werden zwei beispielhaft rekonstruierte und öffentlich zugängliche Denkmäler auf beiden Seiten der Grenze, die sowohl der Fachwelt als auch der breiten Öffentlichkeit dienen werden. Die soft Aktivitäten des Projekts werden zu zwei Hauptdokumenten führen, einer gemeinsamen und grenzüberschreitenden Fachmethodik für Erneuerung des Baukulturellen Erbes und einer Strategie für die Erneuerung und Propagation des gemeinsamen Kulturerbes.

Als Beispiel für ein seit langem verfallendes außergewöhnliches Denkmal wurde die sogenannte Alte Schule, ein Teil des Klosters Louka in Znojmo, ausgewählt. Der Wiederaufbau dieses Teils des Klosters wird dieses nationale Kulturdenkmal für die Öffentlichkeit zugänglich machen und die schrittweise Wiederbelebung des gesamten Gebiets einleiten. Das zweite Objekt ist das Gebäude des ursprünglich barocken Getreidespeichers (Schüttkasten) in Retz in Niederösterreich, das wiederum ein typisches Denkmal von lokaler Bedeutung ist, das ähnliche Anforderungen an Restaurierung stellt wie viele solche Gebäude. Beide Bauten werden für Konferenzen, Ausstellungen, Führungen, Informations-, Kultur- und Bildungsaktivitäten genutzt. Sie werden auch zur Weitergabe von Fachwissen und Empfehlungen aus dem COL-Projekt an die breite Öffentlichkeit dienen.

Partner dieses Projekts sind neben den Städten Znojmo und Retz die Südmährische Gesellschaft Společně, o.p.s. und das Zentrum für Baukulturelles Erbe der Donau-Universität Krems (Universität für Weiterbildung Krems). Der Leadpartner des Projekts ist die Stadt Znojmo.

COL — conference #1

Význam kulturního dědictví

Mezinárodní konference AT-CZ

27. — 28. listopadu 2018 | Loucký klášter, Znojmo /CZ/

Naše společné kulturní dědictví netvoří pouze hmotné stavby a objekty, ať už jde o výjimečné příklady slohové architektury, sakrální objekty, měšťanské domy, venkovské usedlosti či sídla šlechty, historická města a vesnice nebo umělecká díla v podobě obrazů soch a užitého umění. kulturním dědictvím jsou i řemeslné postupy potřebné k obnově těchto děl, podoba a způsob využívání krajiny, místní zvyky, lidové tradice i kulturní identita komunit i jednotlivců. V čem vlastně spočívá hodnota tohoto kulturního dědictví a jeho význam pro společnost? Proč jsme se kdysi jako společnost rozhodli je chránit? A jsou tyto důvody stále platné?

Odpovědi na tyto a další společně hledali odborníci různých oborů z České republiky a Rakouska během první konference mezinárodního projektu **COL — Centrum obnovy společného kulturního dědictví** podporovaného z evropského programu Interreg AT-CZ.

Hlavním tématem konference byl pokus o revizi dosavadního vývoje a současného významu kulturního dědictví a připomenutí si, proč je pro společnost důležitá ochrana, zachování a obnova kulturního dědictví, a jakým způsobem k těmto tématům přistupujeme na obou stranách česko-rakouské hranice.

**Centrum obnovy
společného kulturního
dědictví**

COL — conference #1

Bedeutung des Kulturellen Erbes

Internationale Konferenz AT-CZ
27. — 28. November 2018 | Kloster Louka, Znojmo /CZ/

Unser gemeinsames kulturelles Erbe besteht nicht nur aus materiellen Bauten und Gegenständen, seien es außergewöhnliche Beispiele architektonischen Baustilen, Sakralbauten, Bürgerhäuser, Landgüter oder Adelssitze, historische Städte und Dörfer oder Kunstwerke in Form von Gemälden, Skulpturen und angewandter Kunst. Zum kulturellen Erbe gehören aber auch die handwerklichen Fertigkeiten, die zur Schaffung dieser Werke erforderlich sind, die Gestaltung und Nutzung der Landschaft, die lokalen Bräuche, die Volkstraditionen und die kulturelle Identität von Gemeinschaften und Einzelpersonen. Welchen Wert hat dieses kulturelle Erbe und welche Bedeutung hat es für die Gesellschaft? Warum haben wir als Gesellschaft einst beschlossen, es zu schützen? Und sind diese Gründe immer noch gültig?

Die Antworten auf diese und andere Fragen suchten Experten verschiedener Bereiche aus der Tschechischen Republik und Österreich gemeinsam auf der ersten Konferenz des internationalen Projekts **COL — Zentrum für Erneuerung des gemeinsamen Kulturerbes**, das vom europäischen Programm Interreg AT-CZ gefördert wird.

Das Hauptthema der Konferenz war der Versuch, die aktuelle Entwicklung und Bedeutung des kulturellen Erbes zu überprüfen und uns daran zu erinnern, warum der Schutz, die Erhaltung und die Wiederherstellung des kulturellen Erbes für die Gesellschaft wichtig sind und wie wir diese Fragen auf beiden Seiten der Grenze angehen.

**Zentrum für Erneuerung
des gemeinsamen
Kulturerbes**

OBSAH

O projektu	5
COL — Centrum obnovy společného kulturního dědictví	6
Význam kulturního dědictví	9
Jiří Kacel	14
Význam kulturního dědictví — Mezi Moravou a Dolními Rakousy	16
Petr Fedor	44
Problematika památkové péče z pohledu krajských úřadů	46
Wolfgang K. Mattes	64
Ochrana přírody a krajiny v Rakousku	66
Aleš Homola	76
Fénix povstávající z popela — Proměny předmoderní kulturní krajiny mezi Mikulovem a Znojmem	78
Patrick Schicht	98
Ochrana přírody a krajiny v Rakousku	100
Petr Kroupa	108
Význam kulturního dědictví pro společnost — náčrt sociálních dějin ochrany architektonických památek	110
František Svoboda	136
Ekonomické a společenské instituce formující kulturní krajinu novověku	138
Markus P. Swittalek	158
Jak chrání památková péče? — Co umožňuje ochrana památek?	160

INHALT

Über das Projekt	5
COL — Zentrum für Erneuerung des gemeinsamen Kulturerbes	7
Bedeutung des Kulturellen Erbes	11
Jiří Kacetyl	14
Die Bedeutung des kulturellen Erbes — Zwischen Mähren und Niederösterreich	32
Petr Fedor	44
Die Problematik der Denkmalpflege aus Sicht der Regionalverwaltung	54
Wolfgang K. Mattes	64
Natur- und Landschaftsschutz in Österreich	70
Aleš Homola	76
Phönix aus der Asche — Transformationen der vormodernen Kulturlandschaft zwischen Nikolsburg und Znaim	88
Patrick Schicht	98
Natur- und Landschaftsschutz in Österreich	104
Petr Kroupa	108
Die Bedeutung des kulturellen Erbes für die Gesellschaft — ein Einblick in die Sozialgeschichte der architektonischen Denkmäler	126
František Svoboda	136
Wirtschaftliche und gesellschaftliche Institutionen welche die Kulturlandschaft der Neuzeit prägen	150
Markus P. Swittalek	158
Wie schützt der Denkmalschutz? — Was erlaubt der Denkmalschutz?	170

Jiří Kacetl

/CZ/

Historik a kurátor historických sbírek v Jihomoravském muzeu ve Znojmě. Zaměřuje se na politiku, šlechtická sídla, církevní stavby a dopravu. V současnosti pracuje na svém dosud největším výzkumu — kronice událostí první světové války v regionu. Vedle široké popularizační aktivity historie pracuje dlouhodobě jako zastupitel města Znojma a člen několika kulturních spolků.

/AT/

Historiker und Kurator historischer Sammlungen im Südmährischen Museum in Znojmo. Er fokussiert sich auf Politik- und Adelssitze, kirchliche Bauten und Verkehr. Derzeit arbeitet er an seiner größten Forschungsaufgabe — der Chronik der Ereignisse des Ersten Weltkriegs in der Region. Neben der breiten Popularisierungstätigkeiten im Bereich der Geschichte ist er seit vielen Jahren als Abgeordnete der Stadt Znojmo und Mitglied verschiedener Kulturvereine tätig.

Význam kulturního dědictví — Mezi Moravou a Dolními Rakousy

Jiří Kacetl

Kulturní dědictví středoevropského prostoru bývalo po celý středověk i raný novověk chápáno ve své podstatě jako univerzální fenomén. Teprve od 2. poloviny 19. století začala sílit zcela nová tendence vykládat, rozřazovat či vydělovat toto dědictví podle tehdy módní jazykové etnicity, tedy v kategoriích moderních jazykových národů. V druhé dekádě 21. století může seriózní věda upjaté koncepty vypjatého národovectví s klidem opustit. Cílem následujícího příspěvku bude ukázat, jak bylo pomezí Moravy a Rakous, dvou historických zemí uprostřed Evropy, v kulturním ohledu přístupné a samotná hranice, sledující řeku Dyji, pouhou administrativní čarou na mapě.

Přirozené linie hranic mezi zeměmi střední Evropy tvořily a tvoří pohoří, velká poleší a zejména větší řeky. V námi pojednávaném prostoru pomezí Dolních Rakous a Moravy byla takovouto linií od počátku našeho letopočtu řeka Dunaj. Ta oddělovala antické římské impérium od území barbarů, v této oblasti konkrétně germánského kmene Kvádů. Při rozpadu impéria v polovině 5. století se dominantní silou v oblasti stal nejprve germánský kmen Herulů pod vedením krále Rodolfa, který v roce 509 vystřídali z Polabí příšedší germánští Langobardi pod vedením mocných králů Wacha a Audoina. Výsledkem dvacet let trvajících válek Langobardů s východně sousedícími Gepidy byl roku 562 příchod třetí mocnosti — asijského stepního nomádkého kmene Avarů, který po zničení Gepidů (567) a odchodu Langobardů do Itálie (568) ovládl pod vedením chána (kagana) Bajana celý prostor středního Podunají. Vojenskými spojenci Avarů byli balkánští a panonští Slované, kteří se na začátku 7. století proti Avarům vzbouřili a v několika proudech obsadili odlehlejší končiny avarského kaganátu. Část z nich se usadila v povodí řeky Moravy, kde se v průběhu 7. století s pohlcením zbytků staršího obyvatelstva zformoval kmen slovansky hovořících Moravanů. Jak vysvítá z archeologických nálezů, pomezí mezi sídelní oblastí Moravanů

a Avarů se nacházelo zhruba podél toku řeky Dyje/Thaya. Moc avarského kaganátu s centrem v Panonii (dnešní Maďarsko) v 8. století poklesla, zatímco postavení Moravanů se upevňovalo ruku v ruce se sousedy na západě, germánskými Bavorů.

Situace se dramaticky proměnila za panování Karla Velikého, krále Franků, od roku 800 císaře obnoveného římského impéria na západě. Jeho východní politika dosáhla značných úspěchů: nejprve byl zlomen odpor kmenového vévodství Bavorů (788), následně se do roku 803 během několika tažení zhroutil celý avarský kaganát a konečně asi v roce 807 se podařilo zproplatnit kmen slovanských Čechů. Moravané se poddali franské říši v letech 817/822 patrně dobrovolně.

Slovansko-avarskému obyvatelstvu v dolnorakousko-moravském prostoru přinesly nové poměry především christianizaci, tedy alespoň první pokusy o ni. Misionáři, hlásající Kristovo evangelium, vycházeli z diecézních center v Salcburku a Pasově. V hustěji osídleném pásu mezi Enží a Vídeňským lesem podél Dunaje vznikla bavorská Východní marka (828), spravovaná franským prefektem z Tullnu, zatímco u Moravanů na dnešní Moravě, západním Slovensku a v severovýchodních Dolních Rakousích vzniklo se souhlasem císaře Ludvíka I. Pobožného autonomní knížectví pod vládou rodu Mojmirovců, později zvané Velká Morava. Největšími staromoravskými sídly v Podyjí bylo Znojmo/Znaim, Bítov/Vötteu a Pohansko, na rakouském území pak Tunava/Thunau u Garsu nad Chubou/Gars am Kamp a Lysá/Oberleis u Ernstbrunnu.

Vpád Maďarů z Balkánu do střední Evropy na počátku 10. století měl za následek vyvrácení vyspělých mocenských center Moravanů na dolním toku řeky Moravy (906) a dočasný zánik Východní marky (907). Ze středního Podunají se stal odrazový prostor pro další maďarské nájezdy do Bavor, Lombardie a (se souhlasem Čechů) do Saska. Maďarskou vojenskou nadvládou v oblasti ukončilo až vítězství východofranského krále Oty I. a nově politicky orientovaných českých Přemyslovců v bitvě na řece Lechu v roce 955.

Obnovená bavorská Východní marka byla roku 976 císařem Otou II. udělena do dědičné správy rodu Babenberků. Pod jejich vládou se začalo rodit středověké Rakousko. Jižní a jihozápadní část Moravy zahrnující Podyjí i Pochubí (Kamptal) s dosahem téměř až k Dunaji, ležela tehdy v mocenském vakuu; vládu drželi v rukou patrně jen lokální moravští velmožové.

Při první dynastické krizi Přemyslovců po roce 999 zabral Moravu polský kníže Boleslav Chrabrý, pro kterého tato země znamenala posilu v jeho válce s římskoněmeckou říší. Právě prostor mezi Dyjí a Dunajem se v letech 1015 až 1017 stal jejím vedlejším bojištěm, kde se Poláci a Moravané utkali s bavorskými a babenberskými oddíly. Převaha říšských sil měla za následek začátek nezvratného procesu: posunu hranice Východní marky k severu, k hornímu povodí Dyje a k linii

„Moravského lesa“ (silva More), kterým se nejspíš rozumí dodnes zalesněná pahorkatina jižně od povodí říčky Pulkavy. Nic na tom nezměnilo ani připojení celé Moravy k přemyslovským Čechám roku 1019/1029. Jako důležitý mezník v procesu posunu hranice se jeví válka římskoněmeckého krále Jindřicha III. a markrabího Vojtěcha Babenberského (1018–1055) proti českému knížeti a dobyvateli Moravy Břetislavovi I. v letech 1040 a 1041. Bojovalo se o důležité pomezí moravské hradiště, jehož jméno neznáme. Vojtěchův syn Leopold hradiště nakonec dobyl a vypálil. Válkou získané velké území mezi Dunajem, Chubou a Dyjí připadlo do správního obvodu Východní marky, Babenberkové však nezískali do přímé správy vše. Král Jindřich si zde jako vrchní zeměpán značné majetky ponechal. Jejich propůjčením si totiž mohl postupně „kupovat“ věrnost další drobné bavorské šlechty, kterou ve své imperiální politice přirozeně potřeboval.

Řeka Dyje se tedy od poloviny 11. století stala vojenskou hranicí mezi Moravou a bavorskou Východní markou. Příležitost ke korekci této hranice nastala v květnu 1082 v rámci celoříšského boje o investituru. Exponenti římského krále Jindřicha IV., český kníže Vratislav II. a jeho mladší bratr Konrád I., moravský kníže brněnsko-znojemský, vtrhli do marky a v bitvě u Mailberka (Mouriberg — „Moravská hora“), 20 km jihovýchodně od Znojma, na hlavu porazili Leopolda II. Babenberského (1075–1095), příznivce papeže Řehoře VII. Čechům a Moravanům se přesto nepodařilo zemi obsadit, neboť markraběte v této krušné chvíli podržela právě výše zmíněná síť nedávno usazených říšských a markraběcích služebníků — ministeriálů. Pouze nejsevernější oblouky pravobřeží Dyje zůstaly již navždy moravské, zabezpečeny novými hrady. To je případ předpolí Bítova s Šafovem a hradem Vranovem nebo předpolí Znojma od Hnanic podél Daníže až po Hrádek. Samotné Znojmo jako centrum přemyslovské moci na jihozápadní Moravě bylo v této době Konrádem I. a jeho synem Litoldem zpevněno novým hradem.

Obzvláště zajímavé je, že pomezí oblast kolem soutoku Rakouské a Moravské Dyje byla císařem Jindřichem IV. darována Gotfrídovi z Norimberka, který bojoval spolu s Přemyslovci u Mailberka. Gotfrídův hrad Rakous / Raabs, v jádru již kamenný, dal o něco později v slovanské řeči svébytné jméno celé „zemi za Rakousí“. Aby se toto podyjské panství císařova stoupence nerozšířilo příliš do vnitrozemí marky, přemístil markrabě Leopold II. svoji rezidenci z Melku do Garsu nad Chubou, nového hradu na dohled od Maďary zničené staromoravské pevnosti Tunavy. Vztahy na pomezí se nicméně uklidnily, Jindřich IV. vzal Leopolda II. již roku 1084 na milost, stejně tak pominulo nepřátelství ze strany Přemyslovců. Leopoldovy dcery Ida a Helbirka (Gerpírka) se provdaly za Litolda Znojemského, respektive jeho pražského bratrance Bořivoje II.

Nový přemyslovský hrad ve Znojmě, jak vyplývá z posledních odborných zjištění a úvah, byl již z části kamenný, první svého druhu na Moravě. Rozkládal se v místech pozdějšího vnějšího hradu, měl oválný půdorys a na severovýchodní přístupové šíji byl chráněn románskou osmibokou

strážní věží, hláskou, která nesla od 15. století název Loupežnická. Její podobnost s osmibokým bergfritem v 50 km vzdáleném Garsu je velmi nápadná. V roce 2014 bylo díky dendrochronologické metodě určeno stáří garského bergfritu do doby, kdy se sem Babenberkové krátce po bitvě u Mailberka přestěhovali z původní rezidence v Melku. Inspirace pro znojenskou hlavní hlásku se tedy vzhledem k manželství Litolda Znojenského a Idy Babenberské, rodačky z Garsu, jeví jako vysoce pravděpodobná.

Díky uklidnění poměrů na pomezí mohl Idin bratr markrabě Leopold III. Svatý (1095–1136), dodnes uctíváný jako hlavní zemský patron Dolních Rakous, po roce 1100 přeložit své sídlo z Garsu do Klosterneuburku na Dunaji a své pozice na severozápadě upevňovat a rozšiřovat prostřednictvím věrných ministeriálů. Kuenringové, kasteláni na Garsu, zahájili kolonizaci Severního (či Českého) lesa na západě dnešní Lesní čtvrtě. Hrabata z Perneka, původem z východního Bavorska, se usadila jižně od Bítova a založila mimo jiné premonstrátský klášter v Jeruši / Geras, zatímco hrabata z Plainu, původem ze Solnohradska, se usadila přímo na hranici v Hardeku nad Dyjí, v sousedství moravského Vranova. I zmíněný hrad a panství Rakous, dosud závislé na Přemyslovcích, se v třetině 12. století podřídilo autoritě Babenberků, jejichž mocenský vzestup byl roku 1156 korunován povýšením marky na vévodství, na Bavorsku nezávislé.

Hranice mezi Moravou a Rakouskem se ve 12. století zcela stabilizovala. Znojemští Přemyslovci se s Babenberky a jejich ministeriály vesměs přátelili, což vedlo k dalšímu vzrůstu mocenského postavení znojenské knížecí rezidence. V jejím čele stanula v letech 1162–1191 vynikající panovnická osobnost knížete Konráda Oty, Litoldova vnuka. Ve svých rukou nejenže postupně získal vládu nad celou Moravou, ale roku 1189 usedl i na nejvyšší knížecí stolec v Čechách. Právě z jeho popudu byl roku 1190 v Louce pod Znojmem založen a bohatými statky obdarován klášter premonstrátů, ze kterého se v průběhu následujícího století stal nejvýraznější regionální subjekt nejen v oblasti duchovní a vrchnostenské správy, ale i v oboru umění. V politických šlépějích cílevědomého Konráda Oty se brzy vydal markrabě Vladislav Jindřich (1198–1222), který položil základy středověké zemské správy na Moravě. Ovlivněn novými ekonomickými trendy, zval markrabě do své rezidence ve Znojmě německo-jazyčné odborníky z oblasti rakouského Podunají, Bavorska či Frank, kteří pomáhali místnímu obyvatelstvu zdokonalovat zemědělství, řemesla a obchod. Vzorem mu byl také jeho rakouský protějšek a spojenec vévoda Leopold VI. Slavný, zakladatel prvních rakouských měst. Na znojenském hradě byly tehdy raženy stříbrné denáry, inspirované rakouskými feníky. Se svojí rakouskou chotí Heilwidou z Trnavy/Thürna (nedaleko Vratěnína a Drozdovic) se Vladislav Jindřich zasloužil o založení mariánské svatyně ve štyrském Mariacel, později nejslavnějšího poutního místa podunajské monarchie. U Znojma byla tehdy dokončena románská výstavba kláštera Louka/Klosterbruck a v celomoravském měřítku byla důležitá Vladislavova fundace kláštera ve Velehradě. Na rakouské straně nelze opomenout stavitelské

počiny v režii Kuenringů, z nichž jmenujme například nádherně zdobenou apsidu farního kostela Narození Panny Marie v Kravařích/Schöngrabern. Celý pomezí region v této době spojuje zdokonalení pěstování vinné révy a také například stavba tzv. karnerů, kruhových hřbitovních staveb s kaplí v nadzemní a s kostnicí v podzemní části (např. Pulkava/Pulkau, Celerndorf/Zellerndorf, Hardek/Hardegg, Vranov nad Dyjí/Frain, dnes zatopený starý Bítov/Vöttau, Hrádek/Erdberg, Znojmo/Znaim aj.).

Po smrti Vladislava Jindřicha roku 1222 převzal znojemský hrad do přímé správy jeho bratr, český král Přemysl Otakar I. Na předpolí nechal dost možná podle rakouských vzorů Enže / Enns a Vídně vysadit velké město, vůbec první v jižní půlce Moravy. Odpovědí vévody Leopolda VI. bylo založení pevnostního města Lava/Laa při přechodu řeky Dyje na zemské stezce z Moravy do Rakous. Obě čerstvě založená města posloužila jako základny ve válkách, ke kterým došlo za vlády českého krále a moravského markraběte Václava I. (1230–1253) a posledního Babenberka Fridricha II. Bojovného (1230–1246). Rakouská vojska se tehdy často shromažďovala na pláni pod dominantou hradu Stožec/Staatz a přes dyjský brod u Lavy vpadávala na moravské teritorium.

V letech 1249–1251 byl znojemský hrad hlavním sídlem mladého moravského markraběte Přemysla Otakara II., který se záhy stal také vévodou Rakous, Štýrska a Korutan a králem v Čechách. Moravsko-rakouské pomezí se na čtvrt století stalo vnitrozemskou oblastí, prosperující z čilého obchodního ruchu mezi Podunajím a přemyslovskými zeměmi, a Znojmo místem častého odpočinku panovníka, který byl neustále na cestách. Po tragické bitvě na Moravském poli v roce 1278 oblast na pět roků opanovali stoupenci vítězného římskoněmeckého krále Rudolfa Habsburského. Nejvýznamnější z nich, nový hardecký hrabě Pertold (Berchtold) z Rabenswalde, původem z Durynska, byl pověřen nejen správou znojemského hradu, ale založil také město Rec/Retz, které se později stalo hlavním sídlem hardeckého panství.

Málo známou skutečností je, že v době bojů o český trůn po vymření Přemyslovců bylo město Znojmo i s hradem zastaveno na patnáct let (1308–1323) rakouským vévodům jako odškodné za dědické nároky; zástava se opakovala v letech 1335–1336, kdy mladý moravský markrabě Karel (pozdější císař toho jména IV.) poskytl Znojmo jako záruku vyplacení věna princezny Anny, své nejmladší sestry, která byla ve Znojmě provdána za Otu IV. Habsburského. Tyto události značně oslabily význam Znojma v rámci moravské zemské správy v prospěch rostoucího Brna.

Karel IV., coby pozdější král český a císař římský, na znojemském hradě vedl častá diplomatická jednání s Habsburky; nejslavnější bylo roku 1366 zpečetění smluv o vzájemném nástupnictví na český a rakouský trůn. Na rakouské straně hranice se jednání tehdy často odehrávala na hradě v Seefeldu/Seefeld-Kadolz ležícím na dnes již nepoužívané zemské stezce přes Vrbovec

a Dyjákovičky. Nejviditelnější upomínkou oné doby ve Znojmě je nicméně hlavní farní kostel sv. Mikuláše, který Karel IV. po neblahém požáru během lucembursko-habsburské svatby roku 1335 nechal od základu nově postavit. Na velkolepém gotickém stavebním díle, které se protáhlo na sto let, se podílela zejména vídeňská svatoštěpánská huť.

Rakousko-moravské pomezí v 15. století sužovaly četné válečné pohromy. Nejprve to byly loupežné přepady v rámci tzv. markrabských válek na Moravě, ve kterých nechvalně proslul stoupenec mladšího markraběte Prokopa a obecně známý lapka Hynek „Suchý Čert“ z Kunštátu a Jevišovic. Právě on s úspěchem řídil obranu Znojma při odvetném rakouském a uherském obléhání roku 1404. Dalším chmurným obdobím v sousedských vztazích byly husitské války. Roku 1421 na znojenském hradě se svým dvorem pobýval král Zikmund, který záhy předal Znojmo a následně i celé Moravské markrabství kvůli energičtější obraně svému zeti, rakouskému vévodovi Albrechtu V. Habsburskému. Proto v 30. letech 15. století nacházíme v čele znojenského hradu Oldřicha z Eicingu, pána na hradě Chýji.

Drobné nepokoje na pomezí Moravy a Dolních Rakous pokračovaly i po skončení husitských válek a souvisely s nesplacenými pohledávkami pánů Bítovských z Lichtenburka a Cornštejna u římskoněmeckého krále a regenta rakouských zemí Fridricha III. Další poměrně výrazné škody způsobila v celém regionu válka uherského krále Matyáše Korvína proti českému králi Jiřímu z Kunštátu a Poděbrad (1468) a válka proti nyní již císaři Fridrichovi III. Definitivní mír zavládl teprve po Korvínově smrti roku 1490.

Neklidná doba zanechala v celém moravsko-rakouském Podyjí dodnes nesmazatelné stopy. Pevnostní systémy panovnických a šlechtických sídel byly rozšiřovány a zdokonalovány. Přesvědčíme se o tom nejlépe při návštěvě hradů středního Podyjí jako Rakous/Raabs, Chlumeck/Kollmitz, Eibenstein, město a hrad Drozdovice/Drosendorf, město a hrad Jemnice/Jamnitz, Javoří/Gaber, Trnava/Thürna, Frejštejn/Freistein, Bítov/Vötau, Cornštejn/Zornstein, Vranov/Fraun, Hardek/Hardeg, Nový Hrádek/Neu-Häusel či Chýje/Kaja. Velmi dobře dochované městské fortifikace v Recu, v Lavě a ve Znojmě jsou rovněž výmluvnými doklady oné doby. Oslabení autority panovníka v 15. století v prospěch zemských stavů a měšťanských samospráv se ve Znojmě a v Recu odrazilo ve směklých stavbách radnic a vysokých radničních věží. Poválečná obnova se nesla v půvabném pozdně gotickém slohu.

Vytvořením personální unie mezi českými a rakouskými zeměmi v osobě Ferdinanda I. Habsburského v roce 1526 se moravsko-rakouské pomezí ocitlo na čtyři následující staletí opět v relativně bezpečném „vnitrozemí“. Objevil se však nový společný nepřítel — osmanská říše. U Znojma se velmi často scházela zemská hotovost z Moravy i Čech, která na základě četných proseb

panovníka táhla na pomoc do bojů odehrávajících se v západních Uhrách, či dokonce dvakrát přímo u bran u Vídně (1529, 1683). Teprve na konci 17. století byla i tato hrozba díky energickému vojenskému velení prince Evžena Savojského definitivně zažehnána.

Dálkový obchod, podpořený společnými kontakty v rámci rodící se podunajské monarchie, pevné zákonodárství, díky reformaci relativní svoboda vyznání a vnitřní smír přinesly do regionu prosperitu, o čemž dodnes vypovídá nebývalá stavební aktivita místní šlechty (např. zámky Předměřice/Primmsdorf, Drösiedl, Fronsburg, Uherčice/Ungarschitz, Jaroslavice/Joslowitz, Krumlov/Kromau a řada dalších) a drozdovických, znojenských či reckých měšťanů, ve které se odráží pozdně gotické a renesanční tvarosloví.

Zlatou éru ukončilo krveprolití a bída třicetileté války (1618–1648). Odpor protestantských stavů proti utužování katolického vyznání a panovnického absolutismu byl rozhodným způsobem zlomen jak na Moravě, tak i v Dolních Rakousích. Přes všechny negativní konotace s tím spojené nicméně musíme zdůraznit, že v nových poměrech začal již během války brzy tepat opět život, který v mnohém navázal na předchozí vývoj. Rostoucí moc šlechty a církve se projevila v dodnes obdivovaných památkách barokního umění, na jejichž realizaci se často podíleli umělci pocházející z císařské Vídně. Jmenujme například krásný morový sloup v Gelesdorfu/Göllersdorf, mistrnou kupoli proboštského chrámu sv. Hippolyta na Hradišti/Pöltzenberg u Znojma, poutní kostel Bičovaného Spasitele v Milfroni/Dyji/Mühlfraun, mariánský poutní kostel v Lechovicích/Lechwitz, ohromné klášterní areály v Jeruši/Geras či v Louce/Klosterbruck, výstavné zámky Ruegers/Riegersburg, Vranov nad Dyjí, Jevišovice/Jaispitz či Jaroměřice nad Rokytnou/Jarmeritz.

Vlivem panovnických reforem císaře Karla VI., Marie Terezie a Josefa II. se prostor monarchie výrazně stmelil jak po stránce administrativní, tak po stránce hospodářské. Odrazem je například životodárná osa celého regionu — tzv. komerční silnice z Vídně přes Štokravu/Stockerau, Horní Holabrunn/Ober-Hollabrunn, Gunterdsdorf, Znojmo, Moravské Budějovice, Želetavu, Stonařov a Jihlavu dále do Čech, která byla v celé své třísetkilometrové délce navzdory třem krvavým slezským válkám vybudována za pouhých 21 let (1739–1760). Byla na ni zavedena pravidelná poštovní služba, pohyb osob a zboží mezi Rakousy, Moravou a Čechami se tím výrazně zrychlil a usnadnil.

Napoleonské války se regionem přímo prohnaly na podzim 1805, kdy došlo ke krvavému střetu u Kravař/Schönggrabern a k finální bitvě u Slavkova, a poté znovu v červenci 1809: boje zasáhly městečko Horní Holabrunn a celé okolí Znojma, kde se odehrála závěrečná velká bitva a bylo

podepsáno příměří s celoevropskou platností. Na jeho základě Napoleonova francouzská a německá vojska okupovala čtyři měsíce celé Dolní Rakousy a jižní Moravu (Brněnsko a Znojensko). Z válečné okupace se region vzpamatoval celá dvě následující desetiletí.

Průmyslová revoluce přicházela do zemědělského a vinařského kraje velmi pozvolně. Kvalitní hrnčířská hlína se stala základní surovinou pro velké množství cihlen a manufaktury na výrobu užitečného kameninového zboží (nádobí) i zdobnější keramiky. Řeka Dyje a její přítoky zase poskytlý základní podmínku pro rozvoj mlynářství a také koželužen.

Největší hospodářský rozmach regionu nastal v poslední třetině 19. století, což se kryje s nástupem a upevněním liberálně ústavního režimu tehdejší monarchie a plným využitím občanských práv a svobod. S tím je spojen všeobecný pokrok v oblasti školství, vzdělanosti a kultury. Komunikačním akcelerátorem byl příchod železnice. V letech 1866 až 1870 vybudovala c. k. privilegovaná Společnost státní dráhy (Staatseisenbahngesellschaft), podepřená francouzským kapitálem, tzv. propojovací dráhu mezi Vídní a Brnem, vedenou přes Mistelbach, Lavu, Hrušovany nad Jevišovkou/Grusbach a Krumlov. Odbočkou z Hrušovan bylo napojeno i město Znojmo. Konečně v letech 1868–1871 byla vystavěna kmenová síť c. k. privilegované Rakouské severozápadní dráhy z Vídně přes Horní Holabrun/Hollabrunn, Rec/Retz, Znojmo/Znaim, Budějovice/Budweis, Stařeč–Třebíč a Jihlavu/Iglau do východních a středních Čech, odkud byla přes doplňující síť dovedena až do Děčína/Tetschen, takže mohla až do první světové války sloužit jako nejkratší spojení metropolí Dvouspolku Vídně a Berlína.

Železnice přinesla celému pomezí Moravy a Rakous nevídanou prosperitu. Nejenže se zdokonalila a rozšířila výroba keramiky, vlaky také pomohly vyvážet do nových odbytišť místní kvalitní víno, čerstvou zeleninu a ovoce. Velký věhlas a oblibu si široko daleko získaly také nakládané znojenské okurky. Finanční bohatství, které do regionu proudilo zpět, se pak projevilo ve výstavbě nových částí měst a zlepšováním silniční a jiné veřejné infrastruktury. Znojmo se tehdy stalo přirozeným středoškolským střediskem pro obyvatele jižní Moravy i přilehlých Dolních Rakous: kromě prestižního dříve jezuitského, později c. k. vyššího gymnasia tu tehdy přibyla zemská škola zemědělská a vinařská, dále zemská vyšší škola reálná, c. k. odborná škola keramická nebo městské dívčí lyceum aj. Do Znojma se také jezdilo do divadla, jehož krásnou novou budovu z roku 1900 projektoval vídeňský architekt Heinrich Graf, autor vídeňské Lidové opery/Volksoper. Vyhlášeny byly též znojenské výroční trhy na Dolním a Horním náměstí.

Éru všestranného pokroku a míru ukončila nečekaně první světová válka (1914–1918). Na jejím konci hospodářsky vyčerpanou podunajskou monarchii rozcupovala nebývale zradikalizovaná a zesílená nacionální hnutí. Jižní Morava se již krátce před podpisem příměří (3. 11. 1918) ocitla ve

vážném vnitřním souboji mezi politickými a národnostními nároky německých Rakušanů na straně jedné a Čechoslováků na straně druhé. Souboj byl násilně ukončen nasazením československých vojenských oddílů, dne 16. prosince 1918 se vzdalo jako poslední samotné město Znojmo. Souboj se přenesl do propagandistické roviny, definitivní vítězství pro československou státní moc stvrdila v září 1919 mírová smlouva ze Saint-Germain-en-Laye. Vnucené postavení národnostní menšiny a nepříliš šťastné kroky pražské centralisticky smýšlející vlády, posilující český nacionální příběh, však v místním, převážně německojazyčném obyvatelstvu, vyvolávaly pocit křivdy a nespokojenosti i nadále. Československo navíc anektovalo k Čechům část rakouského Vitorazska (kvůli železničnímu uzlu Cmunt/Gmünd, později České Velenice) a k Moravě severorakouský cíp okolo Valtic/Feldsberg a Poštorné/ Unter-Themenau s odvoláním na celostátní význam trati Znojmo–Břeclav, která Valticemi prochází. Mimochodem, v roce 2014 byla tato dráha rekatégorizována z celostátní na dráhu regionální. Jižní Morava ztratila svá někdejší odbytiště v Dolní Rakousích a naopak, byly zavedeny zdoluhavé pasové a celní kontroly, což vedlo mezi obyvatelstvem k velkému rozčarování a k podvázání regionální obchodní výměny.

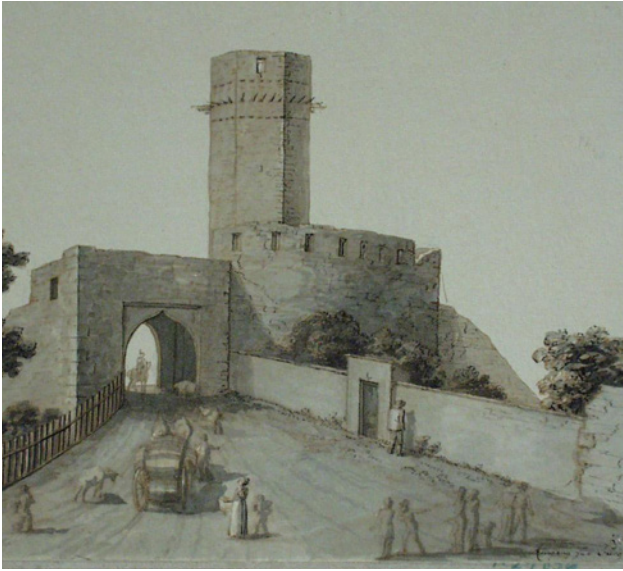
Hospodářská krize z počátku 30. let 20. století pak nacionální vášně a animozity prohloubila ještě dále, což využila německá tzv. třetí říše pod vedením Adolfa Hitlera. Dílo zkázy bylo téměř dokonáno. Vojenským obsazením jižní Moravy na základě Mnichovské dohody na začátku října 1938 byl do soužití mezi slovanským a německy hovořícím obyvatelstvem zasazen téměř neodstranitelný klín. Po porážce bestiálního nacismu na jaře 1945 nicméně přišlo z české strany krvavé zúčtování. Původní obyvatelstvo jižní Moravy, které hovořilo německy, bylo nejprve divoce vyháněno, po Postupimské konferenci v srpnu 1945 organizovaně „odsunováno“ do Německa. Do prázdných vesnických usedlostí a městských domů přicházeli nejprve kriminální „zlatokopové“, brzy nato spořádanější občané české či slovenské národnosti, kteří si ovšem ne vždy s lehou nabytými nemovitostmi věděli úplně rady. Je nesporné, že etnická čistka v letech 1945–1946 měla na celé jihomoravské pohraničí dalekosáhlé důsledky, z nichž se region v některých ohledech nevzpamatoval dodnes.

S postupným nástupem komunistické totality v Československu v letech 1945 až 1948 přišlo i výrazné ochlazení vztahů jižní Moravy a Dolních Rakous, byť i ony byly až do roku 1955 obsazeny sovětskými okupačními vojsky. Od roku 1950 byla podél hraniční linie z moravské strany budována neprodyšná bariéra z ostnatého drátu, napájeného navíc smrtonosným elektrickým proudem. Pokusy o překročení státní hranice při útěcích z československé bolševické totality za rakouskou svobodou po roce 1955 skončily v třech stovkách případů velmi tragicky. Železná opona oba regiony,

za uvedená staletí přirozeně srostlé, rozřala vedví. Symbolem přerušené komunikace se stal rozebraný most přes řeku Dyji v Hardeku a také rozebraná železniční trať mezi Hevlínem a Lavou na státní dráze z Vídně do Brna. Nutno dodat, že tato hluboká rána se dodnes zcela nezhojila.

Obrat k cestě opětovné spolupráce přišel na jaře 1968. Byl však zadušen invazí vojsk „spřátelených“ států Varšavské smlouvy na příkaz moskevského diktátora Leonida Iljiče Brežněva. Musela uplynout další dvě desetiletí, než celková hluboká ekonomická a společenská krize států východního bloku vyústila na podzim 1989 v jeho rozpad a opětovné nastolení demokratického zřízení se všemi souvisejícími bolestmi a přešlapy s tím spojenými. V prosinci 1989 bylo opět možné bez víza turisticky navštívit sousední zemi a naopak, cestování však často obnášelo čekání v dlouhých kolonách aut na hranicích. Další významné sblížení přinesl vstup České republiky do Evropské unie v květnu 2004, kdy padly celní kontroly, zůstaly pouze pasové.

Volný pohyb osob a zboží s možností překročit hranice států na libovolném místě, podobně jako v dobách staré c. k. monarchie, přineslo teprve přistoupení ČR k schengenskému prostoru v prosinci 2007. Konečně v roce 2009 padlo i poslední omezení pro občany ČR, které se týkalo možnosti svobodného zaměstnání v Rakousku. Od té doby žijí obyvatelé jižní Moravy a severních Dolních Rakous opět vedle sebe, poznávají jeden druhého, navazují obchodní i lidská přátelství, využívají možností spolupráce prostřednictvím evropských programů soudružnosti apod. Přejme si tudíž, aby se ve světle staleté historie spolupráce ony dramatické zkušenosti a odcizení 20. století již nikdy neopakovaly.

/CZ/

Babenberkové a moravští Přemyslovci — Znojemský hrad / hrad Gars nad Chobou (am Kamp) — Dendrochronologie 1090 (Foto: Jiří Kacetl)

/AT/

Babenberger und mährische Premysliden — Schloss Znojmo / Schloss Gars am Kamp — Dendrochronologie 1090 (Foto: Jiří Kacetl)

/CZ/

Německá (bavorská) kolonizace —
Hnanice / Gnadlersdorf (Foto: Jiří Kacetl)

/AT/

Deutsche (bayerische) Kolonisation —
Gnadlersdorf / Hnanice (Foto: Jiří Kacetl)

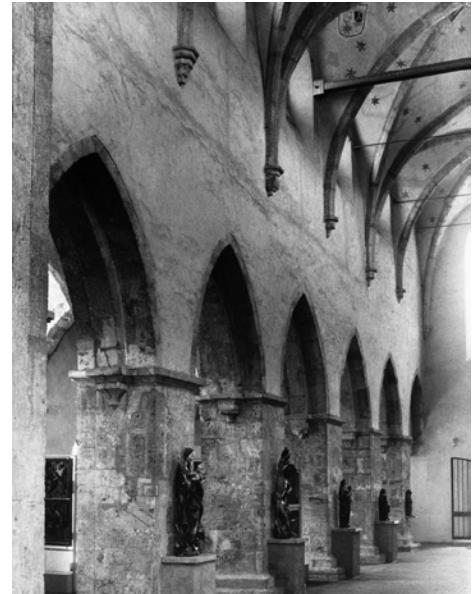
/CZ/

Pevnostní hranice na Dyji — Hardek
/ Hardegg (Foto: Jiří Kacetl)

/AT/

Festungsgrenze an der Thaya —
Hardegg / Hardek (Foto: Jiří Kacetl)

/CZ/

Znojmo / Stein — minoritský kostel (Foto: Jiří Kacel)

/AT/

Znojmo / Stein — Minoritenkirche (Foto: Jiří Kacel)

/AT-CZ/

Gozzoburg — Kremže / Krens (Foto: Jiří Kacel)

/CZ/

Pevnostní hranice na Dyji — hrad
Rakous / Raabs (Foto: Jiří Kacetl)

/AT/

Festungsgrenze an der Thaya — Schloss
von Raabs / Rakous (Foto: Jiří Kacetl)

/AT-CZ/

Kaja / Chýje (Foto: Jiří Kacetl)

/AT-CZ/

Kollmitz / Chlumeč (Foto: Jiří Kacetl)

/CZ/

Znojmo — Hradiště / Pölnberg
 Výmalba kopule kostela Franz Anton
 Maulbertsch (Foto: Jiří Kacetl)

/AT/

Znaim — Pölnberg / Hradiště
 Gemälde der Kirchenkuppel von Franz
 Anton Maulbertsch (Foto: Jiří Kacetl)

/CZ/

Znaim — dominikánský kostel sv. Kříže
Retz — dominikánský kostel
Znojmo — chrám sv. Mikuláše
 (Foto: Jiří Kacetl)

/AT/

**Znojmo — Dominikanerkirche zum
 Heiligen Kreuz**
Retz — Dominikanerkirche
Znojmo — St. Nikolaus Kirche
 (Foto: Jiří Kacetl)

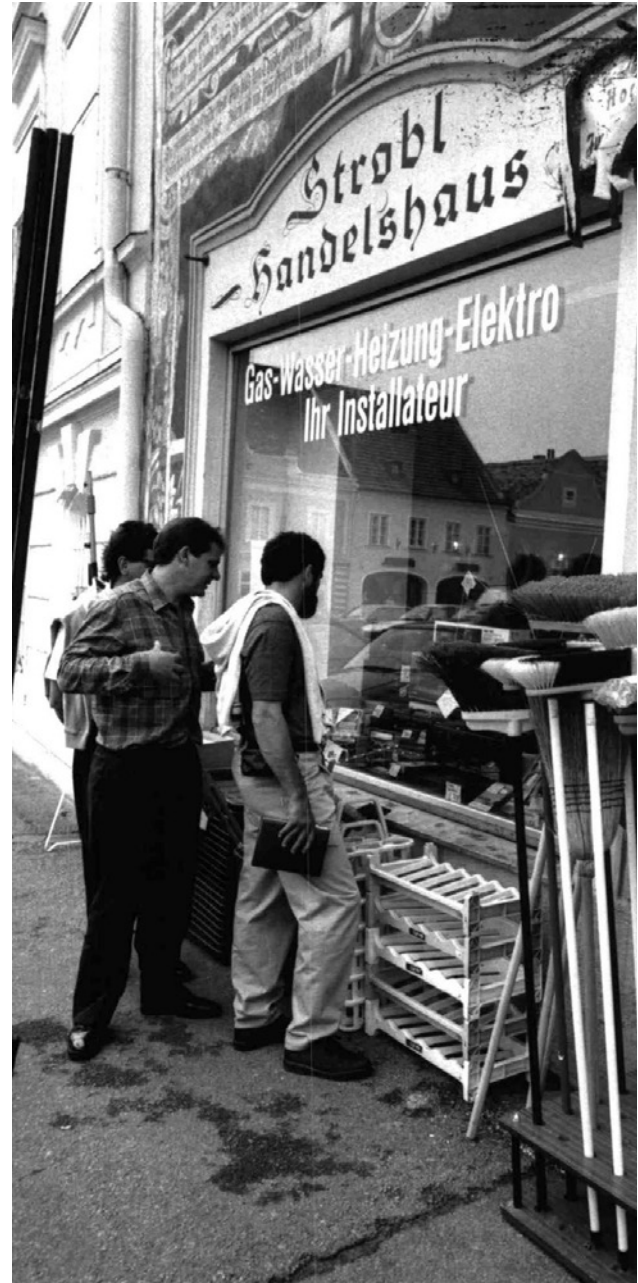

/CZ/

1938 / 1945 / 1968 — Hlídká příslušníků československé pohraniční stráže na provizorní lávce přes Dyji u Devíti mlýnů /**1989** — Retz(Foto: Jiří Kacetl)

/AT/

1938 / 1945 / 1968 — Kontrollgang der Tschechoslowakischen Grenzwahe auf einer behelfsmäßigen Holzbrücke über die Thaya bei Neunmühlen /**1989** — Retz (Foto: Jiří Kacetl)

Die Bedeutung des kulturellen Erbes — Zwischen Mähren und Niederösterreich

Jiří Kacetl

Während des gesamten Mittelalters und der frühen Neuzeit wurde das kulturelle Erbe Mitteleuropas als ein universelles Phänomen verstanden. Erst ab der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts verbreitete sich eine völlig neue Tendenz, dieses Erbe nach der damals modischen sprachlichen Ethnizität, d.h. in den Kategorien der modernen Sprachnationen, zu interpretieren, zu klassifizieren oder zu trennen. Im zweiten Jahrzehnt des 21. Jahrhunderts kann sich die seriöse Wissenschaft getrost von den verkrampten Konzepten eines übersteigerten Nationalismus verabschieden. Im folgenden Beitrag soll gezeigt werden, wie die Grenze zwischen zwei historischen Ländern in der Mitte Europas, Mähren und Österreich, kulturell durchlässig war und die Grenze selbst, entlang der Thaya, nur eine administrative Linie auf der Landkarte darstellte.

Die natürlichen Grenzlinien zwischen den Ländern Mitteleuropas waren und sind Gebirgszüge, große Wälder und vor allem größere Flüsse. Im Bereich der Grenze zwischen Niederösterreich und Mähren ist die Donau seit Beginn unserer Zeitrechnung eine solche Linie. Sie trennte das antike Römische Reich vom Gebiet der Barbaren, in diesem Gebiet insbesondere vom germanischen Stamm der Quaden. Als das Reich in der Mitte des 5. Jahrhunderts zusammenbrach, dominierte zunächst der germanische Stamm der Heruler unter König Rodolf das Gebiet, der 509 von den germanischen Langobarden abgelöst wurde, die unter den mächtigen Königen Wacho und Audoin aus dem Elbland kamen. Nach zwanzig Jahren Krieg zwischen den Langobarden und den östlichen Nachbarn, den Gepiden, kam 562 eine dritte Macht hinzu: der asiatische Steppennomadenstamm der Awaren, der nach der Vernichtung der Gepiden (567) und dem Abzug der Langobarden nach Italien (568) unter der Führung des Khans Bayan das gesamte Gebiet der mittleren Donau beherrschte. Die militärischen Verbündeten der Awaren waren die balkanischen und pannonischen

Slawen, die im frühen 7. Jahrhundert gegen die Awaren aufstanden und in mehreren Strömen die entlegeneren Teile des Awarenkaganats besetzten. Einige von ihnen siedelten sich im Flussgebiet der March an, wo sich im 7. Jahrhundert durch die Aufnahme der Reste der älteren Bevölkerung ein Stamm slawischsprachiger Mährer bildete. Wie aus archäologischen Funden hervorgeht, verlief die Grenze zwischen dem Siedlungsgebiet der Mährer und der Awaren ungefähr entlang des Flusslaufs Thaya/Dyje. Die Macht des Awaren-Khaganats, dessen Zentrum in Pannonien (dem heutigen Ungarn) lag, ging im 8. Jahrhundert zurück, während die Mährer ihre Position Hand in Hand mit ihren westlichen Nachbarn, den germanischen Bajuwaren, festigten.

Die Situation änderte sich dramatisch während der Herrschaft von Karl dem Großen, König der Franken und seit 800 Kaiser des wiederhergestellten Römischen Reiches im Westen. Seine Ostpolitik brachte beachtliche Erfolge: Zunächst wurde der Widerstand des Stammesherzogtums der Bajuwaren (Bayern) gebrochen (788), dann brach bis 803 das gesamte Awaren-Khaganat in mehreren Feldzügen zusammen, und schließlich wurde um 807 der Stamm der slawischen Böhmen erfolgreich befriedet. Die Mährer ergaben sich, wahrscheinlich freiwillig, dem fränkischen Reich in den Jahren 817/822.

Für die slawisch-awarische Bevölkerung im niederösterreichisch-mährischen Raum brachten die neuen Verhältnisse vor allem eine Christianisierung, zumindest die ersten Versuche dazu. Aus den Diözesanzentren Salzburg und Passau kamen Missionare, die das Evangelium Christi verkündeten. Im dichter besiedelten Gürtel zwischen der Enns und Wienerwald, entlang der Donau, entstand die bayerische Ostmark — *Marcha orientalis* (828), die vom fränkischen Präfekten von Tulln verwaltet wurde, während bei den Mährern im heutigen Mähren, in der Westslowakei und im nordöstlichen Niederösterreich mit Zustimmung Kaiser Ludwigs I. des Frommen ein autonomes Fürstentum unter der Herrschaft des Hauses Mojmir, das spätere Großmähren, gegründet wurde. Die größten altmährischen Siedlungen im Thayatal waren Znaim/Znojmo, Vöttau/Bítov und Pohansko, auf österreichischem Gebiet Thunau bei Gars am Kamp und Oberleis bei Ernstbrunn.

Der Einfall der Ungarn vom Balkan nach Mitteleuropa zu Beginn des 10. Jahrhunderts führte zum Sturz der fortgeschrittenen mährischen Machtzentren an der unteren March (906) und zum vorübergehenden Untergang der *Marcha orientalis* (907). Die mittlere Donau wurde zum Ausgangspunkt für weitere ungarische Vorstöße nach Bayern, in die Lombardei und (mit Zustimmung der Böhmen) nach Sachsen. Die ungarische Militärherrschaft in diesem Gebiet wurde erst durch den Sieg des ostfränkischen Königs Otto I. und der politisch neu orientierten böhmischen Přemysliden in der Schlacht auf dem Lechfeld 955 beendet.

Im Jahr 976 wurde die wiederhergestellte bayerische *Marcha orientalis* von Kaiser Otto II. an die erbliche Verwaltung der Babenberger übergeben. Unter ihrer Herrschaft wurde das mittelalterliche Österreich geboren. Der südliche und südwestliche Teil Mährens, einschließlich der Regionen Thayatal und Kamptal, die fast bis zur Donau reichten, befand sich damals in einem Machtvakuum; die Macht hatten wahrscheinlich nur lokale mährische Adlige inne.

Während der ersten dynastischen Krise der Přemysliden nach 999 wurde ganzes Mähren von dem polnischen Fürsten Boleslaus dem Tapferen besetzt, für den dieses Land eine Verstärkung in seinem Krieg mit dem römisch-deutschen Reich darstellte. Das Gebiet zwischen Donau und Thaya wurde zwischen 1015 und 1017 zu einem sekundären Schlachtfeld, auf dem die Polen und Mährer gegen die bayerischen und babenbergischen Truppen kämpften. Die Überlegenheit der kaiserlichen Truppen führte zum Beginn eines unumkehrbaren Prozesses: der Verschiebung der österreichischen Grenze nach Norden, in das obere Thayatal und an die Linie des „Mährischen Waldes“ (*Silva More*), womit wahrscheinlich das noch bewaldete Hügelland südlich des Pulkautales um Mailberg gemeint ist. Der Krieg des römisch-deutschen Königs Heinrich III. und des österreichischen Markgrafen Adalbert von Babenberg (1018–1055) gegen den böhmischen Herzog und Eroberer von Mähren, Břetislav I., in den Jahren 1040 und 1041 scheint ein wichtiger Meilenstein im Prozess der Grenzverschiebung zu sein. Die Schlacht wurde um eine wichtige mährische Grenzfestung geschlagen, deren Name uns nicht bekannt ist. Adalberts Sohn Leopold eroberte schließlich die Festung und brannte sie nieder. Das große Gebiet zwischen der Donau, der Kamp und der Thaya fiel den Österreichern zu, aber die Babenberger erlangten keine direkte Kontrolle über dieses Gebiet. König Heinrich behielt dort als oberster Lehnsherr erhebliche Besitztümer. Durch die Beleihung konnte er sich nach und nach die Loyalität anderer bayerischer Adliger „erkaufen“, die er natürlich für seine Reichspolitik brauchte.

Ab Mitte des 11. Jahrhunderts bildete die Thaya die militärische Grenze zwischen Mähren und der Markgrafschaft Österreich. Die Gelegenheit, diese Grenze zu korrigieren, bot sich im Mai 1082 im Rahmen des damaligen Investiturstreits. Die Vertreter des römischen Königs Heinrich IV., der böhmische Herzog Vratislav II. und sein jüngerer Bruder Konrad I., der mährische Fürst von Brünn und Znaïm, fielen nach Österreich ein und besiegten Leopold II. in der Schlacht von Mailberg (Mouriberg), 20 km südöstlich von Znaïm, vernichtend. Den Böhmen und Mähren gelang es dennoch nicht, das Land einzunehmen, da das bereits erwähnte Netz von neu angesiedelten kaiserlichen und markgräflichen Ministerialen den Markgrafen in dieser schwierigen Zeit unterstützt hatte. Nur die nördlichsten Bögen des rechten Thaya-Ufers blieben für immer mährisch, gesichert durch neue Burgen. Dies gilt für das Vorland von Vöttau/Bítov mit Schaffa/Šafov und der Burg

Frain/Vranov oder das Vorland von Znaim von Gnadelrsdorf/Hnanice entlang des Danischbaches bis Erdberg/Hrádek. Znaim selbst, das Machtzentrum der Přemysliden im Südwesten Mährens, wurde zu dieser Zeit von Konrad I. und seinem Sohn Luitold mit einer neuen Burg befestigt.

Besonders interessant ist, dass das Grenzgebiet um den Zusammenfluss der österreichischen und mährischen Thaya von Kaiser Heinrich IV. an Gottfried von Nürnberg übergeben wurde, der zusammen mit den Přemysliden bei Mailberg kämpfte. Gottfrieds Burg Raabs, slawisch Rakous, im Kern bereits aus Stein gebaut, gab später dem ganzen „Land jenseits von Raabs“ einen eigenen Namen in slawischer Sprache — Rakousy. Um zu verhindern, dass sich die Anhänger des Kaisers zu weit in das Innere von Österreich ausbreiten, verlegte Markgraf Leopold II. seine Residenz von Melk nach Gars am Kamp, einer neuen Burg in Sichtweite der von den Ungarn zerstörten altmährischen Festung Thunau. Die Beziehungen an der Grenze beruhigten sich jedoch, Heinrich IV. nahm Leopold II. bereits 1084 in sein Wohlwollen auf, und auch die Feindschaft der Přemysliden legte sich. Leopolds Töchter Ida und Gerberga heirateten Luitold von Znaim und dessen Prager Cousin Bořivoj II.

Die neue Přemyslid-Burg in Znaim war, wie sich aus den neuesten Erkenntnissen und Überlegungen der Experten ergibt, bereits teilweise aus Stein gebaut, die erste ihrer Art in Mähren. Sie stand an der Stelle der späteren äußeren Burg, hatte einen ovalen Grundriss und wurde von einem romanischen achteckigen Wachturm geschützt, der ab dem 15. Jahrhundert Räuberturm genannt wurde. Seine Ähnlichkeit mit dem achteckigen Bergfried im 50 km entfernten Gars ist sehr auffällig. Im Jahr 2014 wurde dank der Dendrochronologie das Alter des Garser Bergfrieds auf die Jahre festgelegt, als die Babenberger kurz nach der Schlacht von Mailberg von ihrem ursprünglichen Wohnsitz in Melk hierher gezogen waren. Die Inspiration für den Räuberturm von Znaim scheint daher sehr wahrscheinlich zu sein, da Luitold von Znaim und Ida von Babenberg, eine gebürtige Garserin, geheiratet haben.

Dank der Beruhigung der Lage an der Grenze konnte Idas Bruder Markgraf Leopold III. der Heilige (1095–1136), der noch heute als wichtigster Landespatron Niederösterreichs verehrt wird, nach 1100 seinen Sitz von Gars nach Klosterneuburg an der Donau verlegen und seine Stellung im Nordwesten mit treuen Ministerialen festigen und erweitern. Die Kuenringer, Kastellane auf der Gars, begannen mit der Besiedlung des „Nordwaldes“ (Silva Nortica) im Westen des heutigen Waldviertels. Die Grafen von Pernegg, die aus Ostbayern stammten, ließen sich südlich von Vöttau/Bitov nieder und gründeten unter anderem das Prämonstratenserklster Geras, während die Grafen von Plain, die aus Salzburg stammten, sich direkt an der Grenze bei Hardegg an der Thaya, in der Nähe der mährischen Burg Frain/Vranov, niederließen. Auch die bereits erwähnte

Burg und Herrschaft Raabs/Rakous, die noch von den Přemysliden abhängig war, kam im dritten Drittel des 12. Jahrhunderts unter die Herrschaft der Babenberger, deren Aufstieg 1156 durch die Erhebung der Markgrafschaft zu einem von Bayern unabhängigen Herzogtum gekrönt wurde.

Die Grenze zwischen Mähren und Österreich wurde im 12. Jahrhundert vollständig stabilisiert. Die Přemysliden von Znaim waren im Allgemeinen mit den Babenbergern und ihren Ministerialen befreundet, was zu einem weiteren Machtzuwachs der fürstlichen Residenz von Znaim führte. An ihrer Spitze stand von 1162 bis 1191 der ausgezeichnete Fürst Konrad Otto, der Enkel Litolds. In seine Hände fiel nicht nur die allmähliche Kontrolle über ganz Mähren, sondern 1189 auch der böhmische Herzogsthron in Prag. Auf seine Veranlassung hin wurde 1190 in Klosterbruck/Louka bei Znaim ein Prämonstratenserkloster gegründet und mit reichen Gütern ausgestattet, das im Laufe der folgenden Jahrhunderte zur bedeutendsten regionalen Einrichtungen auf dem Gebiet der geistlichen und lehramtlichen Verwaltung und der Kunst wurde. In die politischen Fußstapfen des ehrgeizigen Konrad Otto trat bald darauf Markgraf Vladislav Heinrich (1198–1222), der die Grundlagen der mittelalterlichen Landesverwaltung in Mähren legte. Unter dem Einfluss neuer wirtschaftlicher Entwicklungen lud der Markgraf deutschsprachige Fachleute aus dem österreichischen Donauraum, Bayern und Franken in seine Residenz nach Znaim ein, die der örtlichen Bevölkerung bei der Verbesserung der Landwirtschaft, des Handwerks und des Handels halfen. Er ließ sich auch von seinem österreichischen Amtskollegen und Verbündeten Herzog Leopold VI. dem Glorreichen, Gründer der ersten österreichischen Städte, inspirieren. Damals wurden auf der Burg Znaim Silber-Denare nach dem Vorbild der österreichischen Pfennige geprägt. Mit seiner österreichischen Frau Heilwida von Thürnau (bei Drosendorf) war Vladislav Heinrich maßgeblich an der Gründung des Wallfahrtsortes in Mariazell in der Steiermark beteiligt. Der romanische Bau des Stiftes Klosterbruck/Louka bei Znaim wurde zu dieser Zeit vollendet, und die Gründung des Klosters in Velehrad war für Mähren auch von Bedeutung. Auf österreichischer Seite sind die architektonischen Leistungen der Kuenringer nicht zu übersehen, wie z.B. die wunderschön verzierte Apsis der Pfarrkirche Mariä Geburt in Schöngrabern. Die gesamte Grenzregion ist durch die Verbesserung des Weinanbaus in dieser Zeit verbunden, aber auch z.B. durch die Errichtung der sog. Karner, kreisförmiger Friedhofsbauten mit einer oberirdischen Kapelle und einem unterirdischen Beinhaus (z.B. Pulkau, Zellerndorf, Hardegg, Frain/Vranov, das heute überflutete alte Vöttau/Bítov, Erdberg/Hrádek, Znaim usw.).

Nach dem Tod von Vladislav Heinrich im Jahr 1222 übernahm sein Bruder, der böhmische König Přemysl Ottokar I., die direkte Verwaltung der Burg Znaim. Er ließ im Vorfeld der Burg eine große Stadt errichten, möglicherweise nach den österreichischen Vorbildern Enns und Wien, die erste überhaupt im südlichen Teil Mährens. Herzog Leopold VI. reagierte darauf mit der Gründung der Festungsstadt Laa am Übergang der Thaya auf dem Landweg von Mähren nach Österreich. Beide

neu gegründeten Städte dienten als Stützpunkte in den Kriegen, die unter dem böhmischen König und mährischen Markgrafen Wenzel I. (1230–1253) und dem letzten Babenberger Friedrich II. dem Streitbaren (1230–1246) geführt wurden. Die österreichischen Armeen sammelten sich oft in der Ebene unterhalb der dominierenden Burg Staatz und drangen über die Furt bei Laa an der Thaya in das mährische Gebiet ein.

In den Jahren 1249–1251 war die Burg Znaim die Hauptresidenz des jungen mährischen Markgrafen Přemysl Ottokar II., der bald darauf Herzog von Österreich, Steiermark und Kärnten und König von Böhmen wurde. Ein Vierteljahrhundert lang wurde die mährisch-österreichische Grenze zu einem Binnenland, das durch den regen Handel zwischen der Donau und den Přemysliden-Ländern florierte, und Znaim wurde zu einem häufigen Aufenthaltsort des Monarchen, der ständig unterwegs war. Nach der tragischen Schlacht bei Jedenspeigen auf dem Marchfeld im Jahr 1278 wurde das Gebiet fünf Jahre lang von den Anhängern des siegreichen römisch-deutschen Königs Rudolf von Habsburg besetzt. Der prominenteste von ihnen, der neue Hardeggs Graf Berchtold von Rabenswalde, der aus Thüringen stammte, wurde nicht nur mit der Verwaltung der Burg Znaim betraut, sondern gründete auch die Stadt Retz, die später zum Hauptsitz der Herrschaft Hardegg wurde.

Wenig bekannt ist, dass während des Kampfes um den böhmischen Thron nach dem Aussterben der Přemysliden die Stadt Znaim und ihre Burg für fünfzehn Jahre (1308–1323) an die österreichischen Herzöge als Entschädigung für Erbansprüche verpfändet wurden; die Verpfändung wurde 1335–1336 wiederholt, als der junge mährische Markgraf Karl (später Karl IV.) Znaim als Garantie für die Zahlung der Mitgift von Prinzessin Anna, seiner jüngsten Schwester, die in Znaim mit Otto IV. von Habsburg verheiratet wurde, gewährte. Diese Ereignisse schwächten die Bedeutung von Znaim innerhalb der mährischen Landesverwaltung erheblich zugunsten der wachsenden Stadt Brunn.

Karl IV., König von Böhmen und römischer Kaiser, führte auf der Burg Znaim häufig diplomatische Verhandlungen mit den Habsburgern, von denen die berühmteste die Unterzeichnung der Verträge über die gegenseitige Thronfolge zwischen Böhmen und Österreich im Jahr 1366 war. Auf der österreichischen Seite der Grenze fanden die Verhandlungen häufig in der Burg Seefeld (Seefeld-Kadolz) statt, das an der heute stillgelegten Landesstraße durch Urbau/Vrbovec und Klein-Tajax/Dyjákovičky liegt. Die sichtbarste Erinnerung an diese Zeit in Znaim ist jedoch die Hauptpfarrkirche St. Nikolaus, die Karl IV. nach einem verheerenden Brand während der

luxemburgisch-habsburgischen Hochzeit im Jahr 1335 von Grund auf neu errichten ließ. Vor allem die Wiener Dombauhütte von St. Stephan trug zu dem ein hundert Jahre dauernden gotischen Prachtbau bei.

Die österreichisch-mährische Grenzregion wurde im 15. Jahrhundert von zahlreichen Kriegskatastrophen heimgesucht. Zunächst waren es Raubüberfälle während der sogenannten Markgrafenkriege in Mähren, bei denen der berüchtigte Sympathisant des jüngeren Markgrafen Prokops, Hynko „der Trockenteufel“ von Kunststadt und Jaispitz/Jevišovice, berüchtigt wurde. Er war es, der die Verteidigung von Znaim während der Belagerung durch Österreich und Ungarn im Jahr 1404 erfolgreich leitete. Eine weitere düstere Periode in den nachbarschaftlichen Beziehungen waren die Hussitenkriege. Im Jahr 1421 hielt sich König Sigismund mit seinem Hofstaat auf der Burg Znaim auf. Bald darauf übergab er Znaim und später die gesamte Markgrafschaft Mähren an seinen Schwiegersohn, den österreichischen Herzog Albrecht V. von Habsburg. Deshalb finden wir in den 1430er Jahren Ulrich von Eitzing, den Burgherrn von Kaja, an der Spitze der Burg Znaim.

Nach den Hussitenkriegen kam es an der Grenze zwischen Mähren und Niederösterreich zu kleineren Unruhen, die mit den unbezahlten Schulden der Herren Bitovsky/Vöttauer von Lichtenburg und Zornstein beim römisch-deutschen König und Regenten der österreichischen Länder Friedrich III. zusammenhingen. Weitere relativ große Schäden verursachten in der gesamten Region der Krieg des ungarischen Königs Matthias Corvinus gegen den böhmischen König Georg von Kunststadt und Podiebrad (1468) und der Krieg gegen den nunmehrigen Kaiser Friedrich III. von Österreich. Endgültiger Frieden herrschte erst nach Corvinus Tod im Jahr 1490.

Die unruhigen Zeiten haben im gesamten mährisch-österreichischen Thayatal bis heute unauslöschliche Spuren hinterlassen. Die Festungsanlagen der Herrscher und Adligen wurden ausgebaut und verbessert. Dies zeigt sich am besten bei der Besichtigung von Burgen wie Raabs, Kollmitz, Eibenstein, Stadt und Burg Drosendorf, Stadt und Burg Jamnitz/Jemnice, Gaber, Thürnau, Freistein/Frejštejn, Vötteu/Bítov, Zornstein/Cornštejn, Frain/Vranov, Hardegg, Neu-Häusel/Nový Hrádek oder Kaja. Auch die gut erhaltenen Stadtbefestigungen in Retz, Laa und Znaim sind ein beredtes Zeugnis dieser Zeit. Die Schwächung der landesherrlichen Autorität im 15. Jahrhundert zugunsten der Landstände und bürgerlichen Regierungen spiegelt sich in den kühnen Rathäusern und hohen Rathäustürmen in Znaim und Retz. Der Wiederaufbau in der Nachkriegszeit erfolgte in einem reizvollen spätgotischen Stil.

Mit der Schaffung einer Personalunion zwischen den böhmischen und österreichischen Ländern in der Person Ferdinands I. von Habsburg im Jahr 1526 lag die mährisch-österreichische Grenze für die nächsten vier Jahrhunderte wieder in der relativen Sicherheit des „Inlands“. Doch

dann tauchte ein neuer gemeinsamer Feind auf — das Osmanische Reich. Das mährische und böhmische Landesaufgebot versammelte sich sehr oft in Znaim und kam aufgrund zahlreicher Bitten des Herrschers den Schlachten in Westungarn zu Hilfe, zweimal sogar direkt vor die Tore Wiens (1529, 1683). Erst gegen Ende des 17. Jahrhunderts wurde auch diese Bedrohung dank der energischen militärischen Führung von Prinz Eugen von Savoyen endgültig ausgelöscht.

Der Fernhandel, unterstützt durch gemeinsame Kontakte innerhalb der entstehenden Donaumonarchie, eine strenge Gesetzgebung, die relative Religionsfreiheit dank der Reformation und der innere Frieden brachten der Region Wohlstand, was sich in einer beispiellosen Bautätigkeit des lokalen Adels (z. B. Primmersdorf, Drösiedl, Fronsburg, Ungarschitz/Uherčice, Joslowitz/Jaroslavice, Kromau/Krumlov und viele andere) und der Bürger aus Drosendorf, Znaim oder Retz zeigte, die die Morphologie der Spätgotik und der Renaissance widerspiegelt.

Das goldene Zeitalter endete mit dem Blutvergießen und dem Elend des Dreißigjährigen Krieges (1618–1648). Der Widerstand der protestantischen Stände gegen die Festigung der katholischen Religion und des monarchischen Absolutismus wurde sowohl in Mähren als auch in Niederösterreich entscheidend gebrochen. Trotz aller negativen Assoziationen, die damit verbunden sind, muss dennoch betont werden, dass das Leben unter den neuen Bedingungen während des Krieges, das in vielerlei Hinsicht an frühere Entwicklungen anknüpfte, bald wieder zu pulsieren begann. Die wachsende Macht des Adels und der Kirche spiegelte sich in den heute noch bewunderten barocken Kunstdenkmälern wider, die oft von Künstlern aus dem kaiserlichen Wien ausgeführt wurden. Zum Beispiel die schöne Pestsäule in Göllersdorf, die meisterhafte Kuppel der Propsteikirche von Pöltzenberg/Hradiště bei Znaim, die Wallfahrtskirche zum Gegeißelten Heiland in Mühlfraun/Milfron (heute Dyje), die Marienwallfahrtskirche in Lechwitz/Lechovice, die riesigen Klosteranlagen in Geras oder Klosterbruck/Louka, die reizvollen Schlösser Riegersburg/Ruegers, Frain, Jaispitz/Jevišovice oder Jarmeritz/Jaroměřice nad Rokytnou.

Durch den Einfluss der Reformen von Kaiser Karl VI., Maria Theresia und Joseph II. wurde die Monarchie sowohl verwaltungstechnisch als auch wirtschaftlich deutlich gefestigt. Dies spiegelt sich beispielsweise in der Lebensader der gesamten Region wider — der sogenannten Handelsstraße von Wien über Stockerau, Oberhollabrunn, Guntersdorf, Znaim, Budwitz/Budějovice, Schelletau/Želetava, Stannern/Stonarov und Iglau/Jihlava nach Böhmen, die trotz dreier blutiger Schlesischer Kriege in nur 21 Jahren (1739–1760) auf ihrer gesamten Länge von 300 Kilometern gebaut wurde. Auf ihr wurde ein regelmäßiger Postdienst eingeführt, der Personen- und Warenverkehr zwischen Österreich, Mähren und Böhmen wurde erheblich beschleunigt und erleichtert.

Die napoleonischen Kriege durchzogen die Region im Herbst 1805 mit den blutigen Auseinandersetzungen bei Schöngrabern und der Endschlacht bei Austerlitz und dann erneut im Juli 1809: Die Kämpfe betrafen die Stadt Hollabrunn und das gesamte Gebiet um Znaim, wo die letzte große Schlacht stattfand und der Waffenstillstand für ganzes Europa unterzeichnet wurde. In der Folge besetzten die französischen und deutschen Truppen Napoleons vier Monate lang ganz Niederösterreich und Südmähren (Brünner und Znaimer Kreis). Von diesem Krieg erholte sich die Region erst in den folgenden zwei Jahrzehnten.

Die industrielle Revolution kam nur sehr langsam in die Landwirtschafts- und Weinbauregion. Hochwertiger Töpfer-ton wurde zum Ausgangsmaterial für zahlreiche Ziegelfabriken und Manufakturen, die Gebrauchsgeschirr und dekorative Keramik herstellten. Der Fluss Thaya und seine Nebenflüsse boten die Grundvoraussetzungen für die Entwicklung von Mühlen, Lederfabriken und Gerbereien.

Der größte wirtschaftliche Aufschwung der Region fand im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts statt und fiel mit dem Aufstieg und der Konsolidierung des liberalen konstitutionellen Regimes der Donaumonarchie und der uneingeschränkten Ausübung der Bürgerrechte und Freiheiten zusammen. Dies war mit allgemeinen Fortschritten in den Bereichen Schulwesen, Bildung und Kultur verbunden. Die Ankunft der Eisenbahn war ein Kommunikationsbeschleuniger. Zwischen 1866 und 1870 baute die k. k. privilegierte Staatseisenbahngesellschaft mit französischem Kapital im Rücken die sogenannte Verbindungsbahn zwischen Wien und Brünn über Mistelbach, Laa, Grusbach/Hrušovany nad Jevišovkou und Krumau/Krumlov. Die Stadt Znaim war auch durch eine Zweiglinie von Grusbach aus verbunden. Schließlich wurde zwischen 1868 und 1871 das Stammnetz der k. k. privilegierten Österreichischen Nordwestbahn von Wien-Nordwestbahnhof über Stockerau, Hollabrunn, Retz, Znaim, Budwitz, Startsch-Trebitsch/Stařeč-Třebíč und Iglau/Jihlava nach Ost- und Mittelböhmen gebaut, von wo aus es über ein Ergänzungsnetz nach Tetschen/Děčín geführt wurde, so dass es bis zum Ersten Weltkrieg als kürzeste Verbindung zwischen den Metropolen des Zweibundes Wien und Berlin dienen konnte.

Die Eisenbahn brachte dem gesamten Grenzgebiet zwischen Mähren und Österreich einen nie dagewesenen Wohlstand. Nicht nur die Tonwaren- und Keramikproduktion wurde verbessert und ausgeweitet, sondern die Züge trugen auch dazu bei, lokalen Qualitätswein, frisches Gemüse und Obst auf neue Märkte zu exportieren. Auch Znaimer Essiggurken erlangten große Bekanntheit und Beliebtheit in der ganzen Welt. Der finanzielle Reichtum, der in die Region zurückfloss, schlug sich dann im Bau neuer Stadtteile und in der Verbesserung von Straßen und anderer öffentlicher Infrastruktur nieder. Znaim wurde dann zu einem natürlichen Zentrum der höheren Schulen für die Bewohner Südmährens und des angrenzenden Niederösterreichs: neben dem angesehenen

ehemaligen Jesuiten- und späteren k. k. Obergymnasium gab es auch eine Landesacker- und Weinbauschule, eine Landesoberrealschule, die k. k. Fachschule für Tonindustrie und verwandte Gewerbe, ein städtisches Mädchenlyzeum, eine Musikschule usw. Znaim wurde auch zum Besuch des Theaters genutzt, dessen schöner Neubau aus dem Jahr 1900 von dem Wiener Architekten Heinrich Graf, dem Autor der Wiener Volksoper, entworfen wurde. Außerdem wurden die Jahrmärkte von Znaim auf dem Unteren und Oberen Platz angekündigt.

Die Ära des allseitigen Fortschritts und des Friedens fand mit dem Ersten Weltkrieg (1914–1918) ein unerwartetes Ende. An ihrem Ende wurde die wirtschaftlich erschöpfte Donaumonarchie durch nie dagewesene radikalisierte und verstärkte nationalistische Bewegungen zerrissen. Kurz vor der Unterzeichnung des Waffenstillstands (3. November 1918) befand sich Südmähren bereits in einem ernsthaften internen Kampf zwischen den politischen und nationalen Ansprüchen der Deutsch-Österreicher auf der einen und der Tschechoslowaken auf der anderen Seite. Der Kampf wurde durch den Einmarsch der tschechoslowakischen Truppen gewaltsam beendet, und am 16. Dezember 1918 kapitulierte die Stadt Znaim selbst als letzte. Der Kampf wurde auf die Ebene der Propaganda verlagert, und der endgültige Sieg der tschechoslowakischen Staatsmacht wurde im September 1919 durch den Friedensvertrag von Saint-Germain-en-Laye bestätigt. Die erzwungene Stellung der nationalen Minderheit und die unglücklichen Handlungen der zentralistischen gesinnten Regierung in Prag, die die tschechische Nationalgeschichte verstärkten, führten jedoch weiterhin zu einem Gefühl der Ungerechtigkeit und Unzufriedenheit in der lokalen, überwiegend deutschsprachigen Bevölkerung. Außerdem schloss die Tschechoslowakei einen Teil des österreichischen Weitraer Gebietes an Böhmen an (wegen des Eisenbahnknotens Gmünd/Cmunt, später České Velenice) und den nördlichen Teil Österreichs um Feldsberg/Valtice und Unter-Themenau/Poštorná an Mähren, wobei sie sich auf die nationale Bedeutung der durch Feldsberg führenden Bahnlinie Znaim — Lundenburg berief. Übrigens wurde diese Bahn im Jahr 2014 von einer National- zu einer Regionalbahn umgestuft. Südmähren hat seine früheren Absatzmärkte in Niederösterreich verloren, und im Gegenzug wurden langwierige Pass- und Zollkontrollen eingeführt, was zu einer großen Enttäuschung in der Bevölkerung geführt und den regionalen Handel untergraben hat.

Die Wirtschaftskrise der frühen 1930er Jahre vertiefte die nationalen Leidenschaften und Animositäten noch weiter, was vom sogenannten Dritten Reich unter Adolf Hitler ausgenutzt wurde. Das Werk der Zerstörung war fast vollendet. Mit der militärischen Besetzung Südmährens auf der Grundlage des Münchner Abkommens Anfang Oktober 1938 wurde ein fast unüberwindbarer Keil in das Zusammenleben zwischen der slawischen und der deutschsprachigen Bevölkerung in Südmähren getrieben. Nach der Niederlage des bestialischen Nationalsozialismus im Frühjahr 1945 kam es zu einer blutigen Abrechnung von tschechischer Seite. Die einheimische

deutschsprachige Bevölkerung Südmährens wurde zunächst brutal vertrieben und dann, nach der Potsdamer Konferenz im August 1945, organisiert nach Deutschland „umgesiedelt“. Zuerst kamen kriminelle „Goldgräber“ in die leer stehenden Dorfsiedlungen und Stadthäuser, bald gefolgt von ordentlicheren Bürgern tschechischer oder slowakischer Nationalität, die jedoch nicht immer wussten, wie sie das leicht erworbene Eigentum verwalten sollten. Es ist unbestreitbar, dass die ethnischen Säuberungen von 1945–1946 weitreichende Folgen für die gesamte südmährische Grenzregion hatten, von denen sich die Region in mancher Hinsicht bis heute nicht erholt hat.

Mit der allmählichen Verbreitung des kommunistischen Totalitarismus in der Tschechoslowakei zwischen 1945 und 1948 kam es zu einer deutlichen Abkühlung der Beziehungen zwischen Südmähren und Niederösterreich, obwohl auch Niederösterreich bis 1955 von sowjetischen Truppen besetzt war. Ab 1950 wurde entlang der Grenzlinie von der mährischen Seite aus eine undurchdringliche Barriere aus Stacheldraht errichtet, die auch mit tödlichem Strom gespeist wurde. Die Versuche, die Staatsgrenze zu überschreiten, um dem totalitären tschechoslowakischen Bolschewismus zu entkommen und die österreichische Freiheit zu erlangen, hatten nach 1955 in dreihundert Fällen ein sehr tragisches Ende. Der Eiserner Vorhang trennte die beiden Regionen, die seit Jahrhunderten auf natürliche Weise miteinander verbunden waren, in zwei Teile. Die abgerissene Brücke über die Thaya in Hardegg und die stillgelegte Eisenbahnstrecke zwischen Höflein/Hevlin und Laa an der Staatseisenbahnlinie von Wien nach Brünn wurden zu einem Symbol der unterbrochenen Verbindung. Es muss hinzugefügt werden, dass diese tiefe Wunde bis heute nicht vollständig verheilt ist.

Der Wendepunkt auf dem Weg zu einer neuen Zusammenarbeit kam im Frühjahr 1968. Sie wurde jedoch durch den Einmarsch der Armeen der „befreundeten“ Warschauer-Pakt-Staaten auf Befehl des Moskauer Diktators Leonid Iljitsch Breschnew im Keim erstickt. Es sollte noch zwei Jahrzehnte dauern, bis die insgesamt tiefe wirtschaftliche und soziale Krise der Ostblockstaaten im Herbst 1989 zu ihrem Zerfall und zur Wiederherstellung des demokratischen Systems führte, mit allen damit verbundenen Schmerzen und Übergängen. Im Dezember 1989 war es wieder möglich, ohne Visum in das Nachbarland zu reisen und umgekehrt, doch musste man dafür oft in langen Autoschlangen an der Grenze warten. Eine weitere bedeutende Annäherung erfolgte mit dem Beitritt der Tschechischen Republik zur Europäischen Union im Mai 2004, als die Zollkontrollen entfielen und nur noch Passkontrollen durchgeführt wurden.

Der freie Personen- und Warenverkehr mit der Möglichkeit, die Landesgrenzen an jedem Ort zu überschreiten, wie zu Zeiten der alten k. k. Monarchie, wurde erst mit dem Beitritt der Tschechischen Republik zum Schengen-Raum im Dezember 2007 verwirklicht. Schließlich wurde 2009 die letzte Einschränkung für tschechische Staatsbürger, die Möglichkeit der freien Beschäftigung in Österreich, aufgehoben. Seitdem leben die Bewohner Südmährens und des nördlichen Niederösterreichs wieder nebeneinander, lernen sich kennen, knüpfen geschäftliche und menschliche Freundschaften, nutzen die Möglichkeiten der Zusammenarbeit durch europäische Kohärenzprogramme usw. Wünschen wir uns also, dass sich die dramatischen Erfahrungen und die Entfremdung des 20. Jahrhunderts im Lichte der jahrhundertealten Geschichte der Zusammenarbeit nie mehr wiederholen.

Petr Fedor

/CZ/

Vedoucí Odboru kultury a památkové péče na Krajském úřadě Jihomoravského kraje. V letech 2005–2014 předseda sdružení pracovníků památkových objektů Památky 2000. V roce 1995 kastelán zámku Bučovice, od roku 2001 kastelán hradu Veveří. V letech 2013–2016 náměstek pro správu památkových objektů na generálním ředitelství NPÚ v Praze.

/AT/

Leiter der Abteilung Kultur und Denkmalpflege, Amt des Kreises Südmähren. In den Jahren 2005–2014 war er Vorsitzender der Vereinigung der Arbeiter der Denkmalobjekte Denkmäler 2000. In 1995 war er Kastellan des Schlosses Bučovice, seit 2001 Kastellan der Burg Veveří. In Jahren 2013–2016 stellvertretender Direktor für die Verwaltung von Denkmalobjekten in der Generaldirektion des Nationaldenkmalinstituts in Prag.

Problematika památkové péče z pohledu krajských úřadů

Petr Fedor

Hlavními cíli jakékoli památkové péče vůči souboru kulturních památek by vždy měly být: ochrana před zničením, nevratným poškozením či potenciálně nevhodným užíváním a péče pravidelnou a odborně poučenou údržbou. Pomyslnou třetí nohou památkové péče je pak dokumentace, zkoumání a poznávání kulturních památek tak, abychom dokázali určit co nejlepší způsoby ochrany a péče a zároveň přispěli k zachování a živé praxi tradičních řemeslných postupů a technologií.

Při snaze dosáhnout těchto cílů každá státní památková péče už ze své podstaty omezuje přirozené právo soukromého vlastnictví majitele památky. Nikdy by jej ovšem neměla ignorovat, ani podceňovat. Přístup, se kterým jsme se zhusta setkávali ještě na konci minulého tisíciletí — památkář je lékařem památky a do jeho úvah a navrhovaných postupů obnovy nemá majitel v zásadě co zasahovat — je, pevně doufám, již navždy zapomenut. Limitní situace takového přístupu — vyvlastnit kulturní památku nespolupracujícího majitele státem — zůstane vždy jen krajní, pohříchu spíše teoretickou možností. Tímto nijak nevybízím k rezignaci na vymáhání základních a principiálních povinností vlastníka při jakékoli obnově či využívání kulturních památek. Snažím se spíše apelovat na známou skutečnost, že orgány památkové péče i další hráči v této oblasti by měli mít neustále na vědomí, že zodpovědný, poučený a správně motivovaný majitel je pro jakoukoli kulturní památku daleko důležitější ochranou a zárukou jejího zachování, nežli všechny orgány památkové péče, památkový zákon a mezinárodní smlouvy dohromady. Ostatně již Max Dvořák psal, že památkovou péči v posledku provádí především majitel a jím placený zedník na svém lešení.

K naplňování výše zmíněných obecných úkolů mají památkové orgány v České republice k dispozici zákon o státní památkové péči, který pochází z roku 1987 a i přes všechny novelizace je dnes již zcela neschopen poskytovat zákonnou oporu pro řádný výkon památkové péče. Předpokládám, že v tomto bodě budu ve shodě s většinou čtenářů. Podobnou shodu na druhé straně ovšem zřejmě nevyvolá mé osobní přesvědčení, že ani prozatím poslední pokus o novou památkovou legislativu zamítnutý v roce 2018 nebyl sto řešit většinu chronických problémů, se kterými se naše památková péče soustavně potýká, a dokonce některé další přinášel.

V rámci jedné přednášky samozřejmě nelze, a není to ostatně ani dnes mým úkolem, řešit státní strategii památkové péče — řešení ostatně nebude nijak jednoduché a vyžádá si řádově roky práce. Mým úkolem je na tomto místě upozornit na celou škálu drobných či větších problémů, se kterými se orgány památkové péče v ČR dnes a denně setkávají, a s nimiž se bude muset vypořádat jakákoli budoucí úprava české památkové legislativy v zásadě dříve, nežli začne uvažovat o znění nového památkového zákona.

První skupinu takových problémů by bylo možné řešit snad nepříliš složitými novelami stávajícího zákona, těmi se v tomto příspěvku ovšem zabývat nebudu, nechtěje čtenáře unavovat trivialitami a ukázkami administrativní nemohoucnosti našeho oboru. U druhé skupiny jde o vady systému a možná řešení jsou tak (nejen procesně) složitější. A nakonec se tu setkáváme i s problémy třetího řádu, kde řešení těžko nalézají i ti největší optimisté.

Tuto poslední skupinu zásadních problémů, jejichž řešení se nalézá někde v nedohlednu, lze rovněž rozdělit do několika kategorií:

Závažné systémové chyby pramenící přímo z nastavení systému památkové péče v ČR. Zde je to především rozhodování nejvyššího orgánu památkové péče v této zemi — Ministerstva kultury, které se bohužel v nedávné minulosti hned v několika případech dopustilo závažných přehmatů. Konkrétně mám na mysli kupříkladu vyjmutí brněnského hotelu International ze seznamu kulturních památek či ostudnou kauzu legalizace demolice domu na rohu Opletalovy ulice a Václavského náměstí v pražské městské památkové rezervaci, které, podle mého přesvědčení, nesou silné stopy politické manipulace. Všichni víme, jak křehká je v této zemi kredibilita památkové péče a jsou to právě tyto případy, kdy nejvyšší z orgánů památkové péče doslova „potopí“ celý systém, které zcela a na dlouhou dobu zdiskreditují veškerou snahu našich kolegů v regionech a obcích. Jak lze z pozice památkového orgánu první instance obhajovat byť i ty nejzákladnější principy památkové péče (kupříkladu nedovolit do kulturní památky instalovat plastová okna), v situaci, kdy je, navzdory jednohlasně projevenému názoru a vyjádření odborných i regionálních výkonných složek památkové péče, vyjmutí významné budovy moderní architektury ze seznamu

kulturních památek předmětem politických a lobbistických vyjednávání, popřípadě kdy jsme svědky toho, že zdravý a funkční dům nacházející se v městské památkové rezervaci (navíc v lokalitě na seznamu UNESCO), může být na základě obvinění z toho, že je příliš malý, odstraněn a nahrazen novostavbou.

Problémy neznámého řešení druhé kategorie jsou pak způsobeny vnějšími vlivy. Za příklad můžeme vzít celý nedávný proces přijetí nového stavebního zákona. Cíl této snahy je snad dnes již všem zúčastněným zřejmý — zrychlení stavebního řízení dostalo naprostou přednost před ochranou všech ostatních veřejných zájmů — ochrana přírody, památková péče, ochrana krajiny, urbanismus a krajské a obecní koncepce rozvoje. To vše najednou již nebylo tak důležité. Namísto toho, abych se nad tímto faktem — a po kolikáté již — spravedlivě rozohňoval, musím přiznat, že jakožto památkářská obec nejsme bohužel zcela bez viny. Až příliš často jsme v minulosti nedokázali mluvit jedním hlasem, vedli jsme zuřivé boje až do těch pověstných hrdel a statků, mnohdy ve věcech detailů a malicherností. Nebyli jsme sto najít společnou řeč mezi odbornými organizacemi a orgány státní správy, a především jsme žili v mylné představě, že památková péče je jednou provždy prostě nedotknutelnou sama o sobě a nikoho a nikdy nenapadne ji jakkoli omezovat. Právě tato iluze, nedostatek sebereflexe a zanedbávání permanentního úkolu prezentovat a obhajovat před spoluobčany naši potřebnost a užitečnost, vedly k situaci, kdy se nejen příprava nového stavebního zákona, ale také další legislativy (např. poslední zákon o líniových stavbách) odehrávají prakticky bez možnosti je ze strany orgánů památkové péče jakkoli ovlivnit. Až příliš často je to pak právě památková péče, jejíž principy musejí ustupovat, neboť my sami „zaujati ochranou jedněch vrat nevidíme blížící se požár, který ohrožuje celé město“.

Třetí skupinou pouze složitě řešitelných problémů je způsob evidence kulturních památek a její editace. Tento úkol je v ČR zajišťován tzv. Ústředním seznamem kulturních památek, který vede a spravuje Národní památkový ústav. Bohužel přes mnohé snahy a pokusy minulých let, není tento páteří nástroj památkové péče České republiky stále ani zdaleka bez vad a chyb, což v každodenní praxi přináší obrovské problémy. Situace není žádnou novinkou, naopak je památkářské obci známa po desetiletí a dočkala se dokonce rozsáhlého, plošného a nákladného projektu revize pod názvem reidentifikace kulturních památek. Paradoxně ovšem tato snaha o nápravu namísto toho, aby problém vyřešila, či alespoň umenšila, vedla k dalším nepřesnostem a v určitých případech dokonce i k právně neobhájitelným zásahům, kdy byly bez příslušných rozhodnutí orgánů státní správy rozšiřovány plochy stávajících památek, k areálům byly přidávány další, doposud nechráněné budovy, zatímco dosavadní nepřesnosti, kupříkladu v nejasných hranicích památkově chráněných území, byly ponechány bez řešení. Do této problematiky patří v zásadě i kauza tzv. „pozdě zapsaných památek“, kdy v důsledku triviálních administrativních chyb v procesu zápisů kulturních památek v roce 1988 přišla po více než 30 letech Česká

republika konečným rozhodnutím Nejvyššího správního soudu o necelé tři tisícovky kulturních památek — tedy cca 7 % z celkového počtu. Dopady této kauzy ovšem ještě zdaleka nemusejí být u konce. Od rozhodnutí Nejvyššího správního soudu z listopadu 2020, které celou kauzu prozatím uzavřelo, totiž stále existuje nebezpečí následných právních sporů o neoprávněně vydané dotace, popřípadě vícenáklady spojené s obnovami kulturních památek, které na základě tohoto rozhodnutí vlastně památkami nebyly, a samozřejmě také pokuty uložené za přestupky na nich spáchané po dobu více než třiceti let, kdy byly považovány za kulturní památky. Oficiální návrhy řešení této situace postupně opětovně prohlášení všech položek za kulturní památky dle stávající platné legislativy, jež zaznávají ze strany MK ČR působí až tragikomicky — při deklarované kapacitě cca < 20 „znovu-prohlášení“ za rok by se totiž tento způsob nápravy protáhl na 120 až 150 let.

Do druhé velké skupiny problémů, jejichž řešení není jednoduché, ale lze si je alespoň představit, patří v první řadě spolupráce, či spíše nespolečné se stavebními úřady, které, bohužel, nejsou s to zavést a udržovat napříč republikou jednotnou praxi rozhodování. Shoda neexistuje dokonce ani v tak základních pojmech, jakým je kupříkladu definice stavby. Na některých úřadech obcí s rozšířenou působností je tak vedeno stavební řízení na kulturních památkách kupříkladu i v případech restaurování výmalb či truhlářských výrobků, na jiných místech naopak bez stavebního řízení probíhají celé rozsáhlé obnovy střech a krovů, neboť těmito pracemi se podle místních zvyklostí údajně nemění podoba stavby a oficiálními stavbami tak nejsou. Pro orgán památkové péče je tato skutečnost vrcholně problematická, neboť v případě oficiálních staveb se od nás očekává „pouze“ vyjádření ke správnímu řízení vedenému stavebním úřadem, pokud se o stavbu ovšem nejedná, vede správní řízení samostatně orgán památkové péče. Nejednotná praxe stavebních úřadů tak znemožňuje také harmonizaci rozhodování památkových orgánů. Řešením by mohlo být zavedení jednotné metodiky pro stavební úřady v celé ČR, ovšem výsledky dosavadních snah v této věci nenabádají k přílišnému optimismu.

Následující témata souvisejí s archeologií, a to minimálně ze dvou úhlů pohledu:

Problematika území s archeologickými nálezy. Stávající památkový zákon v příslušné pasáži uvádí, že krajský úřad může, opakuji může, po dohodě s Ministerstvem kultury vyhlásit a v rámci kraje ustanovit tzv. „území s archeologickými nálezy“, na nichž je při prakticky jakékoli činnosti zasahující pod úroveň terénu zavedena povinnost stavebníka/majitele sjednat s některou s tzv. archeologických organizací smlouvu o záchranném archeologickém výzkumu. Je to ovšem poprvé a naposledy, co se pojem „území s archeologickými nálezy“ v zákoně objevuje. Valná

část krajů navíc této možnosti doposud nevyužila a dá se tedy říci, že v nich „podle práva“ území s archeologickými nálezy neexistují. Povinnosti záchraného archeologického výzkumu se lze podle toho dožadovat pouze na území zapsaných kulturních památek, rezervací a zón...

Na oficiálních stránkách odborné organizace v památkové péči, tedy Národního památkového ústavu, ovšem v současnosti lze najít databázi archeologických lokalit v ČR pod názvem Státní archeologický seznam České republiky (SAS), která — jak se na příslušné stránce lze stále dočíst — eviduje prvky archeologického dědictví jako Území s archeologickými nálezy (UAN) ve smyslu § 22. odst. 2 a §23b zákona 20/1987 Sb., o státní památkové péči. Území s archeologickými nálezy podle tohoto dokumentu „pokrývají celé území naší republiky“ s rozdělením do čtyř kategorií, kdy ta poslední čtvrtá je definována jako „Území s archeologickými nálezy bez archeologických nálezů“. Pro mne osobně je tato drobnost jedním z mnoha důkazů, že svět Franze Kafky v naší zemi nebyl nikdy fikcí, ale stále platnou dokumentací žité praxe. Absurdita této situace ovšem zcela vylučuje možnost sladit nazírání ochrany archeologického dědictví mezi odbornými organizacemi, v tomto případě archeologické ústavy Akademie věd a Národním památkovým ústavem na straně jedné, a orgány státní památkové péče na straně druhé. Na krajské úřady tak stále směřují a budou směřovat výzvy kolegů archeologů o stavebních pracích provedených bez uzavření smlouvy o záchraném archeologickém výzkumu na údajném „území s archeologickými nálezy“, které sice de iure neexistuje, ale Národní památkový ústav jej jako takové eviduje. Je v zásadě ohromným štěstím, že u velkých liniových staveb a projektů financovaných státní správou a samosprávou se zatím daří potřebu záchraných archeologických výzkumů prosazovat a vymáhat, bohužel ale přibývá stále více případů soukromých staveb, kdy se povinnost záchraného archeologického výzkumu prosazovat nedaří a nejvíce tím trpí právě to, co by mělo být chráněno — archeologické kulturní dědictví. Poslední návrh rozsáhlé novely památkového zákona zamítnuté sněmovnou v roce 2018 tuto situaci řešil prohlášením celé České republiky za území s archeologickými nálezy, což by jistě vedlo ke stavu, kdy již nebude pro žádného stavebníka alespoň teoreticky možné uniknout povinnosti provádět, a především hradit záchrané archeologické výzkumy, na druhé straně by se tak ovšem Česká republika zbavila možnosti do budoucna ovlivňovat a motivovat novou výstavbu mimo významné a rozsáhlé archeologické lokality. Řešením tohoto problému by mohlo být skutečně kritické zpracování archeologické mapy ČR a oficiální vyhlášení území s archeologickými nálezy tak, aby bylo konečně možné chránit naše společné archeologické dědictví, nejen jeho povinným vyzvedáváním v rámci záchraných archeologických výzkumů, ale především a hlavně preventivní snahou směřovat budoucí výstavbu mimo archeologicky významné a cenné lokality.

Druhou položkou na seznamu památkové ochrany v archeologii, kterou zde musím zmínit, je používání, či spíše zneužívání detektorů kovů k nelegálním archeologickým výzkumům. V této problematice jsou krajské úřady angažovány hned několika způsoby — jako orgány státní památkové péče by měly řešit přestupky za provádění nezákonných archeologických výzkumů. Jakožto zákonní majitelé archeologických nálezů se musejí s péčí řádného hospodáře starat o svůj majetek a nakonec jako zřizovatelé muzeí, která jsou většinou držiteli licencí k vykonávání záchranných archeologických výzkumů a mají tak povinnost se podílet na ochraně a prezentaci archeologického kulturního dědictví. Ratifikuje-li Česká republika v brzké budoucnosti, jak doufám, mezinárodní úmluvu z Faro o přístupu ke kulturnímu dědictví, budou se tyto povinnosti rozšiřovat mimo jiné i na výslovnou ochranu archeologických lokalit před cíleným rabováním. V současnosti se v České republice hledání artefaktů za pomoci detektoru kovů, které je z hlediska zákona zcela správně považováno za nepovolený archeologický výzkum, dle zjištění Archeologického ústavu Akademie věd ČR věnují řádově desetitisíce lidí. Ti v naprosté většině tuto činnost považují za neškodného koníčka a vůbec si neuvědomují, že páchají přestupek. Malá, ale významná skupina detektorářů je ale již pevně zapojena do organizovaného obchodu s archeologickými nálezy a cíleně se tak dopouští drancování našeho historického dědictví na známých i méně známých archeologických lokalitách. Řešením by se mohlo stát na jedné straně vyrovnání dlouholetého dluhu ČR, která v rozporu s ratifikovanou mezinárodní smlouvou o ochraně evropského archeologického dědictví stále ještě nepodrobila užívání detektorů kovů zvláštním předpisům, a zároveň v duchu úmluvy z Faro důsledně ochraňovat archeologické lokality.

Poslední skupinou problémů jsou zdánlivé drobnosti, které je teoreticky možné řešit kupříkladu pouze jednoduchými novelami stávající legislativy. Problém termínu „správce/uživatel“ je typickým představitelem zbytků původní podoby památkového zákona z roku 1987. V tehdejší době prakticky neexistujícího soukromého vlastnictví, nahrazovala formulace „správce/uživatel“ ve většině případů pojem faktického majitele objektu. Dnes, po třiceti čtyřech letech, za zcela změněné společenské situace, je ale velmi složité tuto socialistickou terminologii obhajovat. Nejde totiž o detail — na základě této formulace již existují soudní precedenty, podle nichž v případě pronájmu na kulturní památce nejde odpovědnost za případné přestupky za majitelem objektu, jak tomu bylo doposud, ale za nájemcem, jak je právě pojmu „správce/uživatel“ z dnešního pohledu rozuměno. Ještě složitější situace pak nastává, když odpovědnou osobu nelze vůbec dohledat. Řešení je podle našeho názoru snad až triviální — vyjmout pojem „správce/uživatel“ ze stávajícího zákona.

Další zdánlivou malicherností je problém hned dvou paragrafů, na jejichž základě je dnes možné vydat závazné stanovisko — ve chvíli, kdy se potápí loď, na níž se všichni plavíme, vedeme zde spor nikoli nepodobný středověkým scholastickým disputacím na téma — kolik andělů se

vejde na špičku jehly. V situaci, kdy § 14 zákona o památkové péči Obnova památek, dle názoru památkové inspekce v nedostatečném rozsahu definuje povinnost žádat orgány státní památkové péče o závazné stanovisko či vyjádření, je namísto návrhu tento paragraf upravit a zpřesnit zaváděna praxe, v níž mají orgány památkové péče svá závazná stanoviska vydávat na základě § 11, který popisuje Povinnosti správních úřadů, právnických a fyzických osob. Řešení opět vidím v jednoduché novele, nikoli v postupu, který by bylo v budoucnosti možné právně zpochybnit.

A jak v sumě vidí památkovou péči krajské úřady v roce 2021? Zcela určitě se neoddáváme chiliastickým vizím o konci památkové péče a hrozící totální destrukci našeho historicko-kulturního dědictví tak, jak o něm občas mluví někteří emociálněji založení členové naší obce. Na druhé straně je ale také ten nejvyšší čas otevřeně zvolat, že až v příliš mnoha oblastech je „císař památkové péče nahý“, protože prvním krokem k řešení jakéhokoli problému je vždy odvaha přiznat si, že problém vůbec existuje. Z oněch tří tradičních otázek, na něž musí (či by se alespoň měla snažit) odpovědět jakákoli státní moc, která prostřednictvím zákona vstupuje na posvátnou půdu soukromého vlastnictví, nedokáže náš stávající systém památkové péče popravdě uspokojivě odpovědět ani na jednu.

Zdánlivě nejmenší problém to způsobuje u první otázky „proč?“ Po více než třiceti letech přirozeného vývoje svobodné demokratické společnosti všichni věříme v kultivovanost a kulturní rozhled majitelů památek i dalších dotčených osob. Stejně tak máme za danou „kultury-milovnost“ všech ostatních článků státní správy. Nalik se jednalo a stále jedná o milosrdný blud prokázalo přijímání nového stavebního zákona, který se snad ani nesnaží zakrýt základní smysl, který tkví ve snaze odstranit památkovou péči jakožto zbytečnou přítěž na cestě za rychlým a bezproblémovým stavebním řízením. Náš sdílený mýtus o všeobecně sdílené potřebě památkové péče se v nemilosrdném zrcadle skutečnosti ukazuje být skutečně jen mýtem. Nezačneme-li co nejdříve intenzivně, přesvědčivě a především s potřebnou pokorou hájit a neustále prezentovat a obhajovat jeho potřebu a společenskou užitečnost, zůstaneme pouze v defenzivě a v každé další příští pomyslné bitvě budeme už jen ustupovat a prohrávat.

Ani na druhou fundamentální otázku „co?“ vlastně chráníme, nedokážeme dát řádnou odpověď, neboť naše památkové evidence až příliš utrpěla a bohužel stále trpí chybami a nepřesnostmi v administraci. Případy neoprávněného rozšiřování rozsahu ochrany kulturních památek během tzv. reidentifikace (a doufejme že se jedná jen o jednotky) byly jistě vedeny lidsky i odborně pochopitelným názorem, že určité části našeho společného kulturního dědictví si památkovou ochranu jednoduše zaslouží. Bez řádného správního řízení je ovšem takovýto postup nejen neobhajitelný, ale v posledku se může ukázat i vůči památkám samotným jako velice škodlivý.

Bohužel je pak třeba konstatovat, že nakonec poslední z obligatorních otázek „jak?“ prozatím jen stydlivě stojí v koutě, neboť až příliš mnoho z nás si ji v podstatě nepokládá. Na jedné straně se sice zaklínáme téměř čtvrt století starým projektem postupného vytváření závazných metodik památkové péče, které měly být podrobovány schvalování Ministerstva kultury. Ten se ale bohužel z našeho pohledu nestal oním metodickým odrazovým můstkem k zodpovědnému a poučenému rozhodování. Stále jsme totiž napříč republikou svědky naprosto metodicky rozostřené praxe, a to jak ve smyslu lokálním, kdy to, co je v jednom místě považováno za nepřípustné, je v jiném regionu zcela běžně přijímáno, tak i ve smyslu chronologickém. Neboť při nadprůměrné fluktuaci pracovníků zvláště v odborných složkách našeho oboru, jsme až příliš často svědky toho, že noví kolegové kladou důraz na jinou problematiku, nežli ti předchozí, a není ani výjimkou, že není dodržována kontinuita výroků a vyjádření.

Po všech těchto konstatováních se popravdě nelze příliš pozastavovat nad tím, že v běžném životě je orgánům památkové péče tak často nasazována psí hlava a my všichni, účastníci řádných správních řízení, vyvoláváme v majitelích památkově chráněných nemovitostí děsivé představy a hrůzné sny. Který z výkonných orgánů památkové péče se nikdy nepotkal se zoufalým zvoláním: „Jen ne památkáři!“

Tento text byl sepsán jako ouvertura k dalšímu (kolikátému již) jednání o novém památkovém zákoně. Oněch několik stran jsem se ale pokusil věnovat sdělení, že problém památkové péče v České republice je daleko hlubší. Bez řešení především systémových vad a nedostatků totiž, podle mého pevného přesvědčení, žádný nový památkový zákon žádnou zásadnější změnu dosavadní neblahé praxe nepřinese.

Die Problematik der Denkmalpflege aus Sicht der Regionalverwaltung

Petr Fedor

Das Hauptziel jeder Verwaltung von Kulturdenkmälern sollte immer der Schutz vor Zerstörung, irreversibler Beschädigung oder potenziell unangemessener Nutzung sein und die Pflege des Kulturerbes durch regelmäßige und fachkundig angeleitete Wartung. Das imaginäre dritte Standbein der Denkmalpflege ist dann die Dokumentation, die Erforschung und das Verständnis von Kulturdenkmälern, um die bestmöglichen Schutz- und Pflegemethoden zu ermitteln und gleichzeitig zur Erhaltung und lebendigen Ausübung traditioneller handwerklicher Praktiken und Technologien beizutragen.

Bei der Verfolgung dieser Ziele schränkt jede staatliche Schutzmaßnahme zwangsläufig die privaten Eigentumsrechte des Eigentümers des Denkmals ein. Sie sollte ihn jedoch niemals ignorieren oder unterschätzen. Der Ansatz, den wir am Ende des letzten Jahrtausends häufig antrafen — der Denkmalpfleger ist der Arzt des Denkmals, und der Eigentümer hat im Prinzip nichts mit seinen Überlegungen und Restaurierungsvorschlägen zu tun — ist, so hoffe ich sehr, für immer vergessen. Die Grenzsituation eines solchen Ansatzes — Enteignung eines Kulturdenkmals von einem unkooperativen Eigentümer durch den Staat — wird immer eine extreme, eher theoretische Option bleiben. Dies ist keineswegs ein Aufruf zur Resignation bei der Durchsetzung der grundlegenden und prinzipiellen Verpflichtungen des Eigentümers bei der Restaurierung oder Nutzung von Kulturdenkmälern. Vielmehr möchte ich an die bekannte Tatsache appellieren, dass sich die Denkmalschutzbehörden und andere Akteure in diesem Bereich stets bewusst sein sollten, dass ein verantwortungsbewusster, informierter und entsprechend motivierter Eigentümer ein weitaus wichtigerer Schutz und Garant für die Erhaltung eines Kulturdenkmals ist

als alle Denkmalschutzbehörden, Naturschutzgesetze und internationalen Verträge zusammen. Schließlich hat schon Max Dvořák geschrieben, dass die Konservierung letztlich vor allem vom Eigentümer und dem von ihm bezahlten Maurer auf seinem Gerüst durchgeführt wird.

Um die oben genannten allgemeinen Aufgaben zu erfüllen, steht den Denkmalbehörden in der Tschechischen Republik das Gesetz über die staatliche Denkmalpflege zur Verfügung, das aus dem Jahr 1987 stammt und trotz aller Änderungen nicht mehr in der Lage ist, die ordnungsgemäße Durchführung der Kulturpflege rechtlich zu unterstützen. Ich gehe davon aus, dass ich in diesem Punkt mit der Mehrheit der Leser übereinstimme. Eine ähnliche Zustimmung wird wohl meine persönliche Überzeugung hervorrufen, dass auch der jüngste, 2018 vorerst abgelehnte Versuch einer neuen Denkmalschutzgesetzgebung die meisten der chronischen Probleme, mit denen unsere Denkmalpflege seit jeher zu kämpfen hat, nicht zu lösen vermochte und einige andere sogar ins Gegenteil verkehrt hat.

Natürlich ist es nicht möglich, und es ist auch nicht meine Aufgabe heute, die nationale Strategie zur Erhaltung des kulturellen Erbes in einem einzigen Vortrag zu behandeln. Die Lösung wird nicht einfach sein und jahrelange Arbeit erfordern. Ich möchte hier auf eine ganze Reihe kleinerer oder größerer Probleme hinweisen, mit denen die tschechischen Denkmalschutzbehörden heute und jeden Tag konfrontiert sind und mit denen sich eine künftige Revision der tschechischen Denkmalschutzgesetzgebung grundsätzlich befassen muss, bevor sie sich mit der Formulierung des neuen Naturschutzgesetzes befasst.

Die erste Gruppe solcher Probleme könnte durch vielleicht nicht allzu komplizierte Änderungen des bestehenden Gesetzes gelöst werden, aber ich werde mich in diesem Beitrag nicht damit befassen, da ich den Leser nicht mit Trivialitäten und Beispielen für die Unfähigkeit der Verwaltung in unserem Bereich langweilen möchte. Für die zweite Gruppe ist das System fehlerhaft und die möglichen Lösungen sind daher (nicht nur verfahrenstechnisch) komplexer. Schließlich gibt es noch Probleme dritter Ordnung, bei denen selbst die größten Optimisten Schwierigkeiten haben, Lösungen zu finden.

Diese letzte Gruppe grundlegender Probleme, deren Lösung großteils auch noch nicht in Sicht ist, kann ebenfalls in mehrere Kategorien unterteilt werden:

Schwerwiegende systemische Fehler, die direkt aus dem Aufbau des Systems der Denkmalpflege in der Tschechischen Republik resultieren. Hier sind es vor allem die Entscheidungen der obersten Denkmalschutzbehörde in diesem Land — des Kulturministeriums, das in der jüngsten Vergangenheit leider in mehreren Fällen schwere Fehler begangen hat. Ich denke dabei insbesondere

an die Streichung des Hotels International in Brünn von der Liste der Kulturdenkmäler oder an den beschämenden Fall der Legalisierung des Abrisses eines Hauses an der Ecke Opletalstraße und Wenzelsplatz im Prager Denkmalschutzgebiet, der meiner Meinung nach starke Spuren politischer Manipulation aufweist. Wir alle wissen, wie zerbrechlich die Glaubwürdigkeit des Denkmalschutzes in diesem Land ist, und es sind genau diese Fälle, in denen die obersten Denkmalschutzbehörden das gesamte System buchstäblich „versenken“, die alle Bemühungen unserer Kollegen in den Regionen und Gemeinden vollständig und für lange Zeit diskreditieren. Wie kann man selbst die grundlegendsten Prinzipien der Konservierung von der Position einer Konservierungsbehörde der ersten Instanz aus verteidigen (z.B. den Einbau von Kunststofffenstern in ein Kulturdenkmal nicht zuzulassen), in einer Situation, in der trotz der einhellig geäußerten Meinung und Äußerung der professionellen und regionalen Exekutivkomponenten der Konservierung, wenn die Streichung eines bedeutenden Gebäudes der modernen Architektur aus der Liste der Kulturdenkmäler Gegenstand politischer und lobbyistischer Verhandlungen ist, oder wenn wir sehen, dass ein gesundes und funktionstüchtiges Haus, das sich in einem städtischen Schutzgebiet (noch dazu in einer UNESCO-Kulturerbestätte) befindet, aufgrund des Vorwurfs, zu klein zu sein, entfernt und durch einen Neubau ersetzt werden kann.

Probleme mit unbekannter Lösung der zweiten Kategorie werden dann durch äußere Einflüsse verursacht. Als Beispiel kann man den gesamten Prozess der Einführung des neuen Baurechts anführen. Das Ziel dieser Bemühungen liegt wohl für alle Beteiligten auf der Hand: Die Beschleunigung des Bauverfahrens hat absoluten Vorrang vor dem Schutz aller anderen öffentlichen Belange — Denkmal- und Naturschutz, Landschaftsschutz, Stadtplanung, regionale und kommunale Entwicklungskonzepte — plötzlich war das alles nicht mehr so wichtig. Anstatt sich — zum x-ten Mal — über diese Tatsache zu empören, muss ich zugeben, dass wir als Denkmalschutzgemeinschaft leider nicht ganz schuldlos sind. Zu oft haben wir es in der Vergangenheit versäumt, mit einer Stimme zu sprechen, wir haben uns die sprichwörtlichen Köpfe heiß geredet, oft in Detailfragen und Belanglosigkeiten. Wir waren nicht in der Lage, eine gemeinsame Basis zwischen den Berufsverbänden und den Behörden zu finden, und vor allem haben wir in dem Irrglauben gelebt, dass die Erhaltung des kulturellen Erbes ein für alle Mal unantastbar sei und dass niemand auf die Idee käme, sie in irgendeiner Weise einzuschränken. Gerade diese Illusion, die fehlende Selbstreflexion und die Vernachlässigung der ständigen Aufgabe, unsere Notwendigkeit und Nützlichkeit vor unseren Mitbürgern darzustellen und zu verteidigen, hat dazu geführt, dass nicht nur die Vorbereitung des neuen Baugesetzes, sondern auch andere Gesetzgebungen (z.B. das jüngste Gesetz über Straßen und Leitungen) praktisch ohne jede Einflussmöglichkeit der Denkmalschutzbehörden ablaufen. Allzu oft sind es dann die

Denkmalschutzbehörden, deren Grundsätze in den Hintergrund treten müssen, weil wir selbst, „die wir damit beschäftigt sind, ein Stadttor zu schützen, nicht den drohenden Brand sehen, der die ganze Stadt bedroht“.

Die dritte Gruppe von Problemen, die nur schwer zu lösen sind, ist die Methode der Erfassung von Kulturdenkmälern und deren Bearbeitung. In der Tschechischen Republik wird diese Aufgabe von der so genannten Zentralliste der Kulturdenkmäler wahrgenommen, die vom Nationalen Denkmalinstitut geführt und verwaltet wird. Leider ist dieses Rückgrat der tschechischen Denkmalpflege trotz der vielen Anstrengungen und Versuche der letzten Jahre noch lange nicht frei von Mängeln und Fehlern, was in der täglichen Praxis große Probleme mit sich bringt. Die Situation ist nicht neu, im Gegenteil, sie ist der Denkmalpflege seit Jahrzehnten bekannt und war sogar Gegenstand eines umfangreichen, weitreichenden und kostspieligen Revisionsprojekts, der Neuidentifizierung von Kulturdenkmälern. Paradoxerweise haben diese Korrekturbemühungen jedoch, anstatt das Problem zu lösen oder zumindest zu verringern, zu weiteren Ungenauigkeiten und in bestimmten Fällen sogar zu rechtlich unhaltbaren Eingriffen geführt, wenn Flächen bestehender Denkmäler ohne die entsprechenden Entscheidungen der staatlichen Verwaltungsbehörden erweitert und zusätzliche, bisher nicht geschützte Gebäude zu den Stätten hinzugefügt wurden, während frühere Ungenauigkeiten, beispielsweise bei den unklaren Grenzen der Schutzgebiete, nicht behoben wurden. Dazu gehört im Prinzip auch der Fall der so genannten „verspätet registrierten Denkmäler“, bei dem die Tschechische Republik aufgrund trivialer Verwaltungsfehler bei der Registrierung von Kulturdenkmälern im Jahr 1988 fast dreitausend Kulturdenkmäler — d. h. etwa 7 % der Gesamtzahl — nach mehr als 30 Jahren durch eine endgültige Entscheidung des Obersten Verwaltungsgerichts verlor. Die Auswirkungen dieses Falles sind jedoch möglicherweise noch lange nicht vorbei. Nach der Entscheidung des Obersten Verwaltungsgerichts vom November 2020, mit der der Fall vorläufig abgeschlossen wurde, besteht weiterhin die Gefahr von Rechtsstreitigkeiten über ungerechtfertigte Subventionen oder über Kosten im Zusammenhang mit der Restaurierung von Kulturdenkmälern, die auf der Grundlage dieser Entscheidung eigentlich keine Denkmäler waren, und natürlich auch über Geldbußen, die für Verstöße gegen diese Denkmäler verhängt werden, die mehr als dreißig Jahre lang begangen wurden, als sie noch als Kulturdenkmäler galten. Die offiziellen Vorschläge des tschechischen Kulturministeriums, diese Situation durch eine schrittweise Neueinstufung aller Objekte als Kulturdenkmäler gemäß den geltenden Rechtsvorschriften zu lösen, erscheinen geradezu tragikomisch — bei einer erklärten Kapazität von nicht einmal 20 Neueinstufungen pro Jahr würde diese Abhilfemaßnahme 120 bis 150 Jahre dauern.

Die zweite große Gruppe von Problemen, deren Lösung nicht einfach, aber zumindest vorstellbar ist, umfasst erstens: die Zusammenarbeit bzw. Nicht-Zusammenarbeit mit den Baubehörden, die leider nicht in der Lage sind, eine landesweit einheitliche Entscheidungspraxis zu etablieren und aufrechtzuerhalten. Selbst bei so grundlegenden Begriffen wie beispielsweise der Definition des Begriffs „Bauwerk“ besteht kein Konsens. In einigen Gemeinden mit erweiterter Zuständigkeit werden Bauverfahren an Kulturdenkmälern durchgeführt, z.B. auch bei der Restaurierung von Gemälden oder Tischlerarbeiten, während andernorts im Gegenteil ganze Großsanierungen von Dächern und Dachstühlen ohne Bauverfahren durchgeführt werden, da diese Arbeiten die Form des Gebäudes nach den örtlichen Gepflogenheiten nicht verändern sollen und keine offiziellen Gebäude sind. Dies ist für die Denkmalschutzbehörde höchst problematisch, da wir bei offiziellen Gebäuden „nur“ zu dem von der Baubehörde durchgeführten Verwaltungsverfahren Stellung nehmen sollen, wenn es sich aber nicht um ein Gebäude handelt, führt die Denkmalschutzbehörde das Verwaltungsverfahren unabhängig durch. Die uneinheitliche Praxis der Baubehörden macht es auch unmöglich, die Entscheidungen der Denkmalschutzbehörden zu harmonisieren. Die Lösung könnte in der Einführung einer einheitlichen Methodik für die Baubehörden in der gesamten Tschechischen Republik liegen, aber die Ergebnisse der bisherigen Bemühungen in diesem Bereich stimmen nicht allzu optimistisch.

Die folgenden Themen sind aus mindestens zwei Perspektiven mit der Archäologie verbunden:

Die Frage der Gebiete mit archäologischen Funden. Das geltende Denkmalschutzgesetz besagt in der entsprechenden Passage, dass die regionale Behörde im Einvernehmen mit dem Kulturministerium so genannte „Gebiete mit archäologischen Funden“ in der Region deklarieren und ausweisen kann, in denen der Bauherr bei praktisch jeder Tätigkeit, die sich unter die Erdoberfläche erstreckt, verpflichtet ist, einen Vertrag mit einer der so genannten archäologischen Organisationen für eine archäologische Rettungsuntersuchung auszuhandeln. Dies ist jedoch das erste und letzte Mal, dass der Begriff „Gebiet mit archäologischen Funden“ in dem Gesetz erscheint. Außerdem haben viele Regionen diese Möglichkeit bisher nicht genutzt, so dass man sagen kann, dass es „nach dem Gesetz“ keine Gebiete mit archäologischen Funden gibt. Dementsprechend kann die Verpflichtung zur Durchführung von archäologischen Rettungsforschungen nur auf dem Gebiet der eingetragenen Kulturdenkmäler, Reservate und Zonen geltend gemacht werden...

Auf der offiziellen Website der Fachorganisation für den Schutz des Kulturerbes, d.h. des Nationalen Instituts für das Kulturerbe, findet man jedoch derzeit eine Datenbank der archäologischen Stätten in der Tschechischen Republik unter dem Namen Staatliche Archäologische Liste der Tschechischen Republik (SAS), in der — wie man auf der entsprechenden Seite noch nachlesen kann — Elemente des archäologischen Erbes als Gebiete mit archäologischen Funden (UAN)

im Sinne von § 22 Abs. 2 und § 23b des Gesetzes 20/1987 Slg. über den Schutz des staatlichen Kulturerbes registriert sind. Diesem Dokument zufolge umfassen die Gebiete mit archäologischen Funden „das gesamte Gebiet unserer Republik“ und sind in vier Kategorien unterteilt, wobei die vierte Kategorie als „Gebiete mit archäologischen Funden ohne archäologische Funde“ definiert ist. Für mich persönlich ist diese Kleinigkeit einer der vielen Beweise dafür, dass die Welt von Franz Kafka in unserem Land nie eine Fiktion war, sondern immer noch eine gültige Dokumentation der gelebten Praxis. Die Absurdität dieser Situation schließt jedoch die Möglichkeit aus, die Ansichten über den Schutz des archäologischen Erbes zwischen den Berufsverbänden, in diesem Fall dem Archäologischen Institut der Akademie der Wissenschaften und dem Nationalen Institut für das Kulturerbe, einerseits und den staatlichen Denkmalschutzbehörden andererseits in Einklang zu bringen. Die regionalen Behörden erhalten immer wieder Beschwerden von Archäologenkollegen über Bauarbeiten, die ohne Abschluss eines Vertrags für archäologische Rettungsuntersuchungen in einem angeblichen „Gebiet mit archäologischen Funden“ durchgeführt wurden, das „de iure“ nicht existiert, aber vom Nationalen Institut für das Kulturerbe als solches registriert ist. Im Prinzip ist es ein großes Glück, dass die Notwendigkeit archäologischer Rettungsuntersuchungen bisher bei großen linearen Bauvorhaben und bei Projekten, die von der staatlichen und lokalen Regierung finanziert werden, durchgesetzt wurde, aber leider gibt es immer mehr Fälle von privaten Bauvorhaben, bei denen die Verpflichtung zu archäologischen Rettungsuntersuchungen nicht durchgesetzt werden kann und das, was am meisten leidet, ist das, was geschützt werden sollte — das archäologische Kulturerbe. Der letzte Entwurf der umfassenden Novelle des Denkmalschutzgesetzes, der 2018 von der Abgeordnetenversammlung abgelehnt wurde, ging auf diese Situation ein, indem er die gesamte Tschechische Republik zu einem Gebiet mit archäologischen Funden erklärte, was zwar dazu führen würde, dass sich zumindest theoretisch kein Bauherr mehr der Verpflichtung entziehen könnte, archäologische Rettungsgrabungen durchzuführen und vor allem zu bezahlen, aber andererseits würde der Tschechischen Republik die Möglichkeit genommen, in Zukunft auf neue Bauvorhaben außerhalb bedeutender und umfangreicher archäologischer Fundstätten Einfluss zu nehmen und diese zu motivieren. Die Lösung dieses Problems könnte in der wirklich kritischen Ausarbeitung einer archäologischen Karte der Tschechischen Republik und einer offiziellen Deklaration der Gebiete mit archäologischen Funden liegen, so dass es endlich möglich wäre, unser gemeinsames archäologisches Erbe zu schützen, und zwar nicht nur durch seine obligatorische Bergung im Rahmen von archäologischen Rettungsgrabungen, sondern vor allem durch präventive Bemühungen, künftige Bauvorhaben von archäologisch bedeutsamen und wertvollen Stätten fernzuhalten

Der zweite Punkt auf der Liste der Konservierung in der Archäologie, den ich hier erwähnen muss, ist die Verwendung, oder besser gesagt, der Missbrauch von Metalldetektoren für illegale archäologische Ausgrabungen. Die regionalen Behörden sind in dieser Frage in mehrfacher Hinsicht involviert — als staatliche Denkmalschutzbehörden sollten sie sich mit Verstößen gegen die Durchführung illegaler archäologischer Ausgrabungen befassen. Als rechtmäßige Eigentümer archäologischer Funde müssen sie ihr Eigentum mit der Sorgfalt eines guten Verwalters pflegen, und schließlich haben sie als Stifter von Museen, die in der Regel über eine Genehmigung zur Durchführung archäologischer Rettungsgrabungen verfügen, die Pflicht, sich am Schutz und an der Präsentation des archäologischen Kulturerbes zu beteiligen. Wenn die Tschechische Republik, wie ich hoffe, in naher Zukunft die internationale Faro-Konvention über den Zugang zum Kulturerbe ratifiziert, werden sich diese Verpflichtungen unter anderem auf den ausdrücklichen Schutz archäologischer Stätten vor gezielten Plünderungen erstrecken. Nach den Erkenntnissen des Instituts für Archäologie der Tschechischen Akademie der Wissenschaften suchen derzeit Zehntausende von Menschen in der Tschechischen Republik mit Metalldetektoren nach Artefakten, was aus rechtlicher Sicht zu Recht als unerlaubte archäologische Forschung gilt. Sie halten diese Tätigkeit überwiegend für ein harmloses Hobby und sind sich überhaupt nicht bewusst, dass sie eine Straftat begehen. Eine kleine, aber nicht unbedeutende Gruppe von Metallsuchern ist jedoch bereits fest in den organisierten Handel mit archäologischen Funden eingestiegen und begeht damit gezielt Raubbau an unserem historischen Erbe an bekannten und weniger bekannten archäologischen Stätten. Die Lösung könnte darin bestehen, einerseits die langjährige Schuld der Tschechischen Republik zu begleichen, die entgegen dem ratifizierten internationalen Vertrag zum Schutz des europäischen archäologischen Erbes den Einsatz von Metalldetektoren noch immer nicht besonderen Regelungen unterworfen hat, und gleichzeitig im Sinne der Faro-Konvention archäologische Stätten konsequent zu schützen.

Bei der letzten Gruppe von Problemen handelt es sich um scheinbar geringfügige Probleme, die theoretisch z. B. durch einfache Änderungen der bestehenden Rechtsvorschriften gelöst werden können. Das Problem des Begriffs „Verwalter/Nutzer“ ist ein typischer Vertreter der Überbleibsel der ursprünglichen Form des Denkmalschutzgesetzes von 1987. In dieser Zeit, in der es praktisch kein Privateigentum gab, ersetzte die Formulierung „Verwalter/Nutzer“ in den meisten Fällen den Begriff des eigentlichen Eigentümers des Gebäudes. Heute jedoch, vierunddreißig Jahre später, in einer völlig veränderten gesellschaftlichen Situation, ist es sehr schwierig, diese sozialistische Terminologie zu verteidigen. Es geht nicht um Details — auf der Grundlage dieser Formulierung gibt es bereits Gerichtsurteile, wonach bei der Vermietung eines Kulturdenkmals die Verantwortung für mögliche Verstöße nicht wie bisher beim Eigentümer des Gebäudes liegt, sondern beim Mieter, wie der Begriff „Verwalter/Nutzer“ heute verstanden

wird. Noch komplizierter wird die Situation, wenn die verantwortliche Person überhaupt nicht auffindbar ist. Die Lösung ist unserer Meinung nach vielleicht sogar trivial — die Streichung des Begriffs „Verwalter/Nutzer“ aus dem geltenden Gesetz.

Eine weitere scheinbare Nebensächlichkeit ist das Problem der zwei Paragraphen, auf deren Grundlage man heute eine verbindliche Stellungnahme abgeben kann — in dem Moment, in dem das Schiff, auf dem wir alle segeln, untergeht, führen wir einen Disput, der den mittelalterlichen scholastischen Disputen zu dem Thema, wie viele Engel auf die Spitze einer Nadel passen, nicht unähnlich ist. Da der § 14 des Gesetzes über die Restaurierung von Denkmälern nach Ansicht der Denkmalschutzbehörde die Verpflichtung, die staatlichen Denkmalschutzbehörden um eine verbindliche Stellungnahme oder Erklärung zu bitten, nicht ausreichend definiert, wird statt einer Änderung und Präzisierung dieses Abschnitts die Praxis eingeführt, dass die Denkmalschutzbehörden ihre verbindlichen Stellungnahmen auf der Grundlage des § 11 abgeben, in dem die Pflichten der Verwaltungsbehörden, juristischen und natürlichen Personen beschrieben sind. Auch hier sehe ich die Lösung in einer einfachen Änderung, nicht in einem Verfahren, das in Zukunft rechtlich angefochten werden könnte.

Wie sehen die regionalen Behörden den Denkmalschutz im Jahr 2021? Es steht uns gewiss nicht zu, chiliastischen Visionen vom Ende des Naturschutzes und der drohenden völligen Zerstörung unseres historischen und kulturellen Erbes nachzuhängen, wie es einige der emotionaleren Mitglieder unserer Gemeinschaft manchmal tun. Andererseits ist es auch an der Zeit, offen auszusprechen, dass in zu vielen Bereichen „der Denkmalschutzkaiser nackt“ ist, denn der erste Schritt zur Lösung eines Problems ist immer der Mut, zuzugeben, dass es überhaupt ein Problem gibt. Von den drei traditionellen Fragen, die jede staatliche Behörde, die den heiligen Boden des Privateigentums per Gesetz betritt, zu beantworten versuchen muss (oder zumindest sollte), kann unser gegenwärtiges System der Erhaltung in Wahrheit keine einzige zufriedenstellend beantworten.

Das scheinbar geringste Problem, das sich daraus ergibt, ist die erste Frage „Warum?“. Nach mehr als dreißig Jahren der natürlichen Entwicklung einer freien demokratischen Gesellschaft haben wir alle Vertrauen in die Kultiviertheit und den kulturellen Scharfsinn der Denkmaleigentümer und anderer Betroffener. Ebenso halten wir die „Kulturliebe“ aller anderen Glieder der Regierung für selbstverständlich. Wie sehr dies ein wohltätiger Irrglaube war und ist, hat die Verabschiedung des neuen Baugesetzes gezeigt, das vielleicht nicht einmal den Versuch unternimmt, das eigentliche Ziel zu verbergen, nämlich den Denkmalschutz als unnötige Belastung auf dem Weg zu einem schnellen und reibungslosen Bauverfahren zu beseitigen. Unser gemeinsamer Mythos von der allgemein geteilten Notwendigkeit der Erhaltung des kulturellen Erbes entpuppt

sich im unerbittlichen Spiegel der Realität als ein Mythos. Wenn wir nicht so bald wie möglich damit beginnen, ihre Notwendigkeit und ihren gesellschaftlichen Nutzen intensiv, überzeugend und vor allem mit der nötigen Demut immer wieder darzustellen und zu verteidigen, werden wir nur in der Defensive bleiben und in jeder weiteren imaginären Schlacht nur den Rückzug antreten und verlieren.

Auch die zweite grundsätzliche Frage „Was schützen wir eigentlich?“ kann nicht richtig beantwortet werden, weil die Aufzeichnungen über unser Erbe zu sehr gelitten haben und leider immer noch unter Fehlern und Ungenauigkeiten in der Verwaltung leiden. Die Fälle der ungerechtfertigten Ausweitung des Schutzbereichs von Kulturdenkmälern im Zuge der so genannten Re-Identifizierung (und das sind hoffentlich nur Einheiten) waren sicherlich von der menschlich und fachlich nachvollziehbaren Auffassung getragen, dass bestimmte Teile unseres gemeinsamen kulturellen Erbes einfach Denkmalschutz verdienen. Ohne ein ordnungsgemäßes Verwaltungsverfahren ist ein solches Vorgehen jedoch nicht nur unhaltbar, sondern kann sich letztlich auch als sehr schädlich für die Denkmäler selbst erweisen.

Leider muss man also sagen, dass die letzte der obligatorischen „Wie?“-Fragen vorerst nur schüchtern in der Ecke steht, weil zu viele von uns sie gar nicht stellen. Einerseits verfluchen wir zugegebenermaßen das fast ein Vierteljahrhundert alte Projekt, schrittweise eine verbindliche Erhaltungsmethodik zu schaffen, die vom Kulturministerium genehmigt werden muss. Leider ist dies aus unserer Sicht nicht zum methodischen Sprungbrett für eine verantwortungsvolle und fundierte Entscheidungsfindung geworden. Wir sind immer noch Zeugen einer methodisch völlig unscharfen Praxis im ganzen Land, sowohl in lokaler Hinsicht, wo das, was an einem Ort als inakzeptabel gilt, in einer anderen Region ganz allgemein akzeptiert wird, als auch in zeitlicher Hinsicht. Denn bei der überdurchschnittlich hohen Fluktuation des Personals, insbesondere in den Fachbereichen, erleben wir nur allzu oft, dass neue Kollegen andere Akzente setzen als ihre Vorgänger, und nicht selten ist die Kontinuität in Aussage und Ausdruck nicht gewahrt.

Nach all diesen Äußerungen kann man sich eigentlich nicht mehr damit aufhalten, dass die Denkmalschutzbehörden im Alltag so oft vor den Kopf gestoßen werden und wir alle, die wir mit den entsprechenden Verwaltungsverfahren zu tun haben, den Eigentümern denkmalgeschützter

Immobilien Schreckensbilder und -träume vorgaukeln. Wer von den Exekutivorganen der Denkmalschutzbehörden hat noch nie den verzweifelten Ausruf gehört: „Bloß nicht die Denkmalschützer!“

Dieser Text wurde als Ouvertüre für die nächste (wievielte dann schon?) Verhandlung über das neue Denkmalschutzgesetz geschrieben. Aber diese wenigen Seiten habe ich versucht der Botschaft zu widmen, dass das Problem des Denkmalschutzes in der Tschechischen Republik viel tiefgreifender ist. Ich bin der festen Überzeugung, dass kein neues Denkmalschutzgesetz, das nicht auch die systemischen Mängel und Unzulänglichkeiten beseitigt, die derzeitige unglückliche Praxis grundlegend ändern wird.

Wolfgang K. Mattes

/CZ/

Vedle vedoucí pozice na Ministerstvu životního prostředí se mnoho let věnoval pedagogické a přednáškové činnosti v Rakousku i v zahraničí, mimo jiné jako lektor na Univerzitě přírodních zdrojů a aplikovaných věd o živé přírodě a na FH Campus ve Vídni, hostující lektor na Národní akademii obrany a na Armádní logistické škole rakouských ozbrojených sil. Je členem Komise pro ochranu životního prostředí a Vědecké komise při Spolkovém ministerstvu obrany, jakož i rakouské Rady pro změnu klimatu.

/AT/

Neben Leitender Funktion im Umweltministerium langjährige Unterrichts- und Vortragstätigkeit im In- und Ausland, u.a. als Lektor an der Universität f. Bodenkultur und an der FH Campus Wien, Gastlehrer an Landesverteidigungsakademie und der Heereslogistikschole des Bundesheeres. Mitglied der Kommission für Umweltschutz, und der Wissenschaftskommission beim BMLV, sowie des Austrian Council on Climate Change.

Ochrana přírody a krajiny v Rakousku

Wolfgang K. Mattes

V kontextu přeshraničního cestovního ruchu má velký význam potenciál dosud skrytých stavebních a přírodních zajímavostí regionu pro šetrnou kulturní a přírodní turistiku. Vytvořením přeshraničních turistických produktů lze spojit malé venkovské památky a chráněné přírodní oblasti obou zemí do společné turistické nabídky. Pro tento účel je znalost cílů a úkolů ochrany přírody stejně zajímavá jako omezení, která je třeba dodržovat při jejich turistickém využití.

Společné kulturní dědictví v průběhu dějin, změny hranic, vazby mezi českými zeměmi a Rakouskem — to je historický rámec mého tématu. Proto je důležitý i přírodní a hospodářský vývoj kulturní krajiny v 19. a 20. století. Příkladem přeshraniční kulturní krajiny je dráha Františka Josefa, která spojuje Vídeň s Prahou. Nádraží ve Vídni bylo postaveno na „althanském pozemku“ Johanna Michaela hraběte Althana (1679–1722), současníka knížete Evžena. V Rakousku jen málokdo ví, že v národním parku Podyjí v České republice se vysoko nad údolím řeky ve Vranově nad Dyjí (Frain) tyčí krásný barokní zámek hraběte.

Další historický příklad společného kulturního dědictví, historie a vymezení hranic — připomínka historických vazeb, válek a konfliktů. Husité 12. listopadu 1425 zničili klášter Louka u Znojma (Klosterbruck) a 25. listopadu dobyli rakouská města Retz a Pulkau. V reakci na to se tehdejší Dolní Rakousy politicky rozdělily na čtyři regiony, tzv. Viertel (čtvrtiny), přičemž každý region musel poskytnout k dispozici své vojsko. Nebo Švédové ve třicetileté válce. Od března do října 1645 táhli pod vedením generála Lennarta Torstenssona z Kremže přes Schrottenthal a Znojmo do Brna, o čemž dodnes vypráví dětská říkanka. Nebo o cca 160 let později roku 1805 Francouzi a Prusové — 11. listopadu bitva u Dürnsteinu, 16. listopadu u Schönggrabenu a 2. prosince „bitva tří císařů“ u Slavkova (Austerlitz). Ale zpět k přírodě a přírodní krajině, kterou nelze rozdělit státní hranicí a která naopak zůstává stále spojena „zeleným pásem“, bývalou „železnou oponou“.

Od počátku příběhu o stvoření „podmaňte si zemi“ je ústředním tématem lidstva jídlo a obživa. To vedlo k neolitické „zemědělské“ revoluci, kdy se z kočovníků stali usedlí zemědělci, kteří začali pěstovat plodiny. Nový způsob života s dalekosáhlými důsledky vede ke vzniku prvních civilizačních chorob. Nízká průměrná délka života navzdory vysoké porodnosti, obhospodařování pozemků, půda, dobytek, zavlažování, pomoc při sklizni — to vše vyžaduje organizaci, zajištění majetku a nutnost vytváření zásob pro překlenutí dlouhého období bez vegetace. Nejnižší výnosy půdy v průběhu staletí, a tudíž nízká nabídka potravin, obilovin, luštěnin, fazolí, skromné skladování (sušení, solení, nakládání), téměř žádné maso (kvůli nedostatku krmiva). Nedostatek jídla od podzimu do jara, proto půst na podzim a na jaře pro lid, ale ne pro privilegované elity, šlechtu a kláštery. Hlad proto vedl i k rozsáhlým sociálním konfliktům a válkám (např. třicetiletá válka, Husité...) ... hladomory, epidemie a... hlad, až do revoluce v zemědělství za Josefa II. Teprve pěstování brambor tento koloběh hladu přerušil. S novými problémy. V polovině 19. století se v Irsku v katastrofálním měřítku objevuje bramborový mor (*Phytophthora infestans*). Následný dramatický hladomor vedl k vlnám emigrace do Severní Ameriky. Zároveň však výzkum umožnil masivní intenzifikaci zemědělské výroby. Ta sice umožnila přežití, ale zprůmyslněná produkce potravin místo přírody vedla k monotónní, vymýcené krajině, jak ji známe dnes. A tím i k vážnému úbytku druhové rozmanitosti (biodiverzity).

Pro zachování rozmanité přírody a krajiny, pro rekreační hodnotu přírody a pro zachování biologické rozmanitosti jako základního předpokladu života lidí, zvířat a rostlin jsou však dynamické procesy nezbytné a důležité.

Tuto dynamiku v nenarušené přírodní rovnováze je třeba trvale udržovat, případně obnovit. To je jediný způsob, jak zachovat životní prostředí, pestrost krajiny a biologickou rozmanitost. Jestliže přírodní krajina zůstala nedotčena lidskými vlivy a může se volně rozvíjet, kulturní krajina byla naopak člověkem trvale pozměněna. Příkladem jsou barokní zahrady, krajinné parky, golfová hřiště nebo terasovité vinice ve Wachau. Hodnota biologické rozmanitosti („ne vše, co má hodnotu, musí mít také cenu...“) je patrná v různých oblastech:

Zásobovací služby — například jako zdroje volně rostoucí potraviny, různých užitečných plodin, sladké vody a léčivých bylin.

Regulační služby — například filtrace znečišťujících látek prostřednictvím mokřadů, regulace podnebí prostřednictvím ukládání uhlíku a koloběhu vody, opylování a ochrana před přírodními katastrofami.

Kulturní služby — např. rekreační hodnota, duchovní a estetická hodnota, nebo vzdělávací hodnota.

Podpůrné služby — jako je tvorba půdy, fotosyntéza a koloběh živin. Tyto služby zahrnují veškeré procesy, které zajišťují nezbytné podmínky pro existenci všech ekosystémů. Nejzřetelnější je vztah mezi genetickou rozmanitostí a výkonností agroekosystémů. Další velmi přímý vztah existuje mezi rozmanitostí a výkonností opylujícího hmyzu a výnosovou kapacitou křížově opylovaných nebo hmyzem opylovaných kulturních rostlin. Mnoho služeb specifických pro plodiny souvisí se vzácností určitých „velmi viditelných“ druhů z rostlinné a živočišné říše, tzv. „vlajkových druhů“. Tam, kde se vyskytují tyto snadno viditelné druhy, se vyskytují i další rozmanité druhy, které se v tomto prostředí vyskytují a nejsou tak snadno viditelné. Existuje přímá souvislost mezi rozmanitými přírodními ekosystémy s co nejmenším vnosem látek člověkem a zajištěním čisté čerstvé vody. Tyto ekosystémy plní filtrační, čisticí a zásobní funkci, a poskytují tak vodu od neznečištěné až po vysoce kvalitní pitnou vodu.

Zdroj: „Vom Wert der Biodiversität“ Bundesanstalt für Bergbauernfragen WIEN; Výzkumná zpráva 67 Ekonomické hodnocení a koncepce pro horskou oblast; září 2013.

Ochrana přírody se provádí na dvou úrovních, a to jako „druhovú ochrana“ a „ochrana biotopů“. Pro druhovou ochranu jsou nástrojem „červené seznamy ohrožených druhů“, pro které pak existují projekty druhové ochrany, např. pro ochranu a zachování starých plemen domácích zvířat, jako je lipicán, nebo projekty znovuvysazení vyhynulých druhů, jako je kozorožec nebo orlosup bradatý. Ochrana biotopů se naproti tomu provádí s odpovídajícími udržovacími nebo managementovými opatřeními pro (přírodní) chráněná území. Nejdůležitější kategorií chráněných území v celé Evropě představuje soustava Natura 2000. Soudržná síť chráněných území EU vychází ze směrnice o ochraně přírodních stanovišť, volně žijících živočichů a planě rostoucích rostlin a směrnice o ochraně volně žijících ptáků. Cílem je zachovat nebo obnovit tzv. „stav zachovalosti hodný ochrany“.

Významná stanoviště (biotopy) a druhy. Platí „zákaz zhoršení“ (stavu zachovalosti hodného ochrany), který vyžaduje posouzení sloučitelnosti nových projektů v chráněné oblasti. Další kategorií chráněných území, která se uplatňuje ve společném pohraničí, jsou chráněná území podle Ramsarské úmluvy. Jedná se o „Úmluvu o mokřadech majících mezinárodní význam především jako biotopy vodního ptactva“. Hlavním zájmem je podpora ochrany mokřadů. V současné době splňuje 22 rakouských „mokřadů mezinárodního významu“ kritéria zvláštní ekologické, botanické, zoologické, limnologické a hydrologické hodnoty. I zde se jedná o „příznivý

stav z hlediska ochrany“. Na rakouské straně jsou to například „Waldviertler Teiche, Moore und Fluslandschaft-en“ (Waldviertelské rybníky, rašeliniště a říční krajina) a v České republice nedaleko státní hranice rybník Rožmberk, „Rosenberg Weiher“ o rozloze 289 ha. Dalším velmi často zmiňovaným typem chráněných území jsou „přírodní parky“. Přesně řečeno, „přírodní park“ není v Rakousku samostatnou kategorií chráněných území, ale hodnocení, které se uděluje chráněným územím a chráněným krajinným oblastem.

Jedná se o krajinné oblasti, které jsou díky svým přírodním podmínkám zvláště vhodné pro rekreaci nebo pro předávání znalostí o přírodě. Přírodní parky představují řadu charakteristických krajinných celků, které se vyznačují blízkostí přírodě, přírodními a kulturními zajímavostmi a širokou škálou příležitostí k poznávání a uchopení přírody. V Rakousku je v současné době 44 přírodních parků, které mají dohromady rozlohu 400 000 ha. Další kategorií jsou biosférické rezervace podle programu OSN MaB. Cílem je chránit rozsáhlé ekosystémy a krajiny, zachovat biologickou a kulturní rozmanitost a genetické zdroje. Důležitým cílem je také rozvoj a podpora ekologicky, ekonomicky a sociokulturně udržitelných forem využívání půdy. Ale také podpora výzkumu, monitorování životního prostředí a vzdělávacích aktivit pro lepší pochopení interakcí mezi lidmi a přírodou.

A v neposlední řadě jde též o národní parky. Podle definice Mezinárodního svazu ochrany přírody (IUCN) jsou národní parky přírodní území na vodě nebo na souši, které jsou určené k ochraně celistvosti jednoho nebo více ekosystémů a jejich zachování pro současné i budoucí generace. Ale také proto, aby se zabránilo těžbě surovin a dalším činnostem, které tomuto území škodí. Mohou rovněž poskytnout zázemí pro duchovní, výzkumné, vzdělávací, rekreační a návštěvnické aktivity, které jsou ekologicky a kulturně kompatibilní, mají tzv. „vzdělávací poslání“. V Rakousku je v současné době 6 národních parků o rozloze 235 000 ha. A na tomto místě je třeba zmínit také přeshraniční národní park Thayatal, národní park Podyjí, který se nachází mezi Rakouskem a Českou republikou. Na rakouské straně má park rozlohu 1 200 ha a pouze společně s českou částí dosáhl rozlohy potřebné pro mezinárodní uznání. Česká část má rozlohu 6 260 ha, z toho 2 220 ha tvoří jádrové území, 2 260 ha ochranné pásmo a 1 780 ha vnější pásmo.

Natur- und Landschaftsschutz in Österreich

Wolfgang K. Mattes

Im Rahmen des grenzüberschreitenden Tourismus ist das Potenzial von bisher verborgen gebliebenen baulichen und natürlichen Besonderheiten einer Region für einen sanften Kultur- und Naturtourismus von großer Bedeutung. Durch Schaffung von grenzüberschreitenden Tourismusprodukten lassen sich kleine ländliche Denkmäler und Naturschutzgebiete beider Länder zu einem gemeinsamen Tourismusangebot verbinden. Dazu ist eine Kenntnis von Zielen und Vorgaben des Naturschutzes ebenso von Interesse wie Einschränkungen, die bei touristischer Nutzung einzuhalten sind.

Das gemeinsame kulturelle Erbe durch Geschichte, Grenzwechsel, Bindungen zwischen den tschechischen Ländern und Österreich — ist der historische Rahmen des Themas. Von Bedeutung ist daher auch die natürliche und wirtschaftliche Entwicklung der Kulturlandschaft im 19. und 20. Jahrhundert. Ein Beispiel für die grenzüberschreitende Kulturlandschaft ist bspw. die Franz Josephs Bahn, die Wien mit Prag verbindet. Der Bahnhof in WIEN wurde auf den „Althan Gründen“ des Johann Michael Graf Althan (1679–1722), einem Zeitgenossen von Prinz Eugen errichtet. Wenigen ist bekannt, und das ist die Verbindung zum Thaya Tal, dass hoch über dem Tal in Vranov / Frain in Tschechien das wunderschöne Barock-schloss des Grafen über dem Nationalpark / Národní Park Podjízí thront.

Ein weiteres historisches Beispiel für gemeinsames kulturelles Erbe, Geschichte, und Grenzziehungen — eine Erinnerung an die historischen Bindungen, Kriege & Konflikte. Die Hussiten zerstörten am 12. November 1425 das Stift Klosterbruck bei Znaim, und eroberten am 25. November Retz & Pulkau. Als Reaktion wurde das damalige Niederösterreich politisch in vier Viertel geteilt, jedes Viertel musste eine Armee stellen. Oder die Schweden im 30-jährigen Krieg. Von März bis Oktober 1645 unter General Lennart Torstensson, zogen sie von Krems über

Schrattenthal, Znaim bis Brünn, noch heute erzählt ein Kinderreim davon. Oder 160 Jahre später 1805 Franzosen & Preußen- 11. November Schlacht bei Dürnstein; 16. November bei Schöngrabern und am 2. Dezember die „Drei Kaiserschlacht“ bei Austerlitz/ Bitva u slavkova. Zurück zur Natur und Naturlandschaft, die sich auch durch eine Staatsgrenze nicht trennen lässt, im Gegenteil die durch das „Grüne Band“, den ehemaligen Eisernen Vorhang verbunden bleibt. Seit dem Beginn der Schöpfungsgeschichte „macht euch die Erde untertan“ waren „Lebensmittel“ und Ernährung DAS zentrale Thema der Menschen. Dies führte zur neolithischen Revolution, bei der Nomaden zu sesshaften Bauern werden, und Getreide anbauen. Eine neue Lebensweise mit weitreichenden Folgen führt zum Auftreten erster Zivilisationskrankheiten. Niedrige Lebenserwartung trotz hoher Geburtenrate, Bewirtschaftung von Grund, Boden, Nutzvieh, Bewässerung, Erntehilfe erfordert Organisation, Sicherung des Eigentums, und Notwendigkeit der Lagerhaltung, zur Überbrückung der langen vegetationslosen Zeit. Geringste Flächenert-räge durch die Jahrhunderte damit und damit geringes Nahrungsangebot, Getreide Hülsenfrüchte Bohnen, bescheidene Vorratshaltung (Trocknen, einsalzen, einlegen) kaum Fleisch (weil kaum genügend Futtermittel!). Nahrungsmangel von Herbst bis Frühjahr, daher Fastenzeit im Herbst und Frühjahr für das Volk, nicht aber bei privilegierten Eliten, Adel & Klöster. Der Hunger führte daher zu massiven sozialen Konflikten und Kriege (z.B.: 30-jähriger Krieg, Hussiten...) ...Hunger, Epidemien, und ... Hunger, bis unter Joseph II die Landwirtschaft revolutioniert wird. Erst die Verwendung der Erdäpfel schließt diese Hungerlücke. Mit neuen Problemen. Mitte des 19 Jahrhunderts tritt in Irland in katastrophalem Umfang die Erdäpfelpest (Phytophthora infestans) auf. Die dadurch verursachte dramatische Hungersnot führte zu Auswanderungswellen nach Nordamerika. Zeitgleich ermöglicht aber die Forschung eine massive Intensivierung der landwirtschaftlichen Produktion. Das half zwar zu überleben, Lebensmittel Produktion statt Natur, führte aber zur monotonen, ausgeräumten Landschaft wie wir sie heute kennen. Und damit zum schwerwiegenden Verlust von Artenvielfalt (Biodiversität).

Um aber eine vielfältige Natur & Landschaft zu erhalten, für den Erholungswert der Natur, sowie eine biologische Vielfalt als Lebensgrundlage für Mensch, Tiere und Pflanzen zu bewahren, sind dynamischen Prozessen notwendig und wichtig.

Diese Dynamik in ungestörtem Naturhaushalt gilt es nachhaltig zu bewahren, oder gegebenenfalls wieder herzustellen. Damit erst wird der Erhalt von Lebensräumen, landschaftlicher Vielfalt und Biodiversität ermöglicht. Ist die Naturlandschaft vom menschlichen Einfluss unberührt geblieben, und kann sich frei entfalten, ist die Kulturlandschaft hingegen vom Menschen nachhaltig verändert

worden. Etwa wie durch Barockgärten, Landschaftsparks, Golfplätze oder Terrassenweingärten in der Wachau. Der Wert der Biodiversität („nicht Alles was einen Wert hat, muss auch einen Preis haben...“) zeigt sich in unterschiedlichen Bereichen: in der

Versorgungsleistung — beispielsweise als Wildnahrungsquellen, diversen Nutzpflanzen, Süßwasser und pflanzliche Arzneimittel; der

Regulierungsleistung — zum Beispiel Schadstofffilterung durch Feuchtgebiete, Klimaregulierung durch Kohlenstoffspeicherung und Wasserkreislauf, Bestäubung und Schutz vor Naturkatastrophen; der

Kulturellen Leistung — bspw. der Erholungswert, spirituelle und ästhetische Werte, Bildungswert; oder den

unterstützenden Leistungen — wie Bodenbildung, Photosynthese und Nährstoffkreislauf. Diese Leistungen beinhalten sämtliche Prozesse, welche die notwendigen Bedingungen für die Existenz aller Ökosysteme sicherstellen. Am eindeutigsten ist jene Beziehung, zw. genetischer Vielfalt und der Leistungsfähigkeit von Agrarökosystemen. Einen weiteren sehr direkten Zusammenhang gibt es zw. der Vielfalt und Leistungsfähigkeit von Bestäubungsinsekten und der Ertragsfähigkeit von fremd- bzw. insektenbestäubenden Kulturpflanzen. Sehr viele kulturspezifische Leistungen, hängen mit der Seltenheit bestimmter „gut sichtbarer“ Arten aus dem Pflanzen- und Tierreich zusammen, den sogenannten „flag ship species“. Dort wo diese leicht sichtbaren Arten gefunden werden, gibt es diverse Arten, die ebenfalls in diesem Lebensraum vorkommen, und nicht so leicht sichtbar sind. Einen direkten Zusammenhang gibt es zwischen vielfältigen natürlichen Ökosystemen mit möglichst wenig menschlichem Stoffeintrag und der Bereitstellung von reinem Frischwasser, Diese Ökosysteme erfüllen eine Filter-, Reinigungs- und Speicherfunktion, und stellen so möglichst unbelastetes Wasser bis hin zu qualitativ hochwertigem Trinkwasser bereit.

Quelle: „Vom Wert der Biodiversität“ Bundesanstalt für Bergbauernfragen WIEN; Forschungsbericht 67 Wirtschaftliche Bewertungen und Konzepte für das Berggebiet; Sept 2013

Naturschutz wird auf zwei Ebenen umgesetzt, und zwar als „Arten-“ und „Biotopschutz“. Beim Artenschutz sind die Instrumente dafür „Rote Listen bedrohter Arten“ für die gibt es dann Artenschutzprojekte, z.B. zum Schutz und Erhaltung alter Haustierrassen, wie etwa die Lipizzaner, oder Wiederansiedelungsprojekte für ausgestorbenen Arten wie etwa für den Steinbock oder

Bartgeier. Biotopschutz hingegen wird umgesetzt mit entsprechenden Pflege- oder Management Maßnahmen für (Natur)schutzgebiete. Die wichtigste Kategorie von Schutzgebieten sind europaweit Natura 2000 Gebiete. Ein kohärentes EU-Schutzgebietsnetzwerk auf Basis von Flora- Fauna- Habitat- & Vogelschutz Richtlinie. Ziel ist die Erhaltung od. Wiederherstellung des sogenannten „schutzwürdigen Erhaltungszustandes“

wichtiger Lebensräume (Habitate) & Arten. Es gilt ein „Verschlechterungsverbot“ (eben des schutzwürdigen Erhaltungszustandes) und erfordert eine Verträglichkeitsprüfung für neue Projekte im Schutzgebiet. Eine andere Schutzgebietskategorie, die im gemeinsamen Grenzgebiet zum Tragen kommt, sind Schutzgebiete nach der Ramsar Konvention. Sie ist ein „Übereinkommen über Feuchtgebiete, insbesondere als Lebensräume für Wat- und Wasservögel von internationaler Bedeutung“. Wesentliches Anliegen: ist die Förderung der Erhaltung v. Feuchtgebieten. dzt. erfüllen 22 öster. „Feuchtgebiete von internationaler Bedeutung“ die Kriterien für besondere ökologische, botanische, zoologische, limnologische und hydrologische Wertigkeit. auch hier geht es um einen „günstigen Erhaltungszustand“. Auf österreichischer Seite sind dies bspw. die „Waldviertler Teiche, Moore und Flusslandschaft-en“, und in Tschechien unweit der Staatsgrenze mit 289 ha der Rybník Rožmberk, der „Rosenberg Weiher“. Eine andere sehr häufig erwähnte Art von Schutzgebieten sind „Naturparks“. „Naturpark“ ist in Österreich genau genommen keine eigene Schutzgebietskategorie, sondern ein Prädikat, das an Natur- oder Landschaftsschutzgebiete vergeben wird.

Es sind Landschaftsräume, die sich wegen ihrer landschaftlichen Voraussetzungen für die Erholung oder für die Vermittlung von Wissen über die Natur besonders eignen. Die Naturparks repräsentieren eine Vielfalt charakteristischer Landschaften, die sich durch ihre Naturnähe, ihre natürlichen und kulturellen Höhepunkte sowie ein breites Angebot an Möglichkeiten des Naturerlebens und Naturbegreifens auszeichnen. In Österreich gibt es derzeit 44 Naturparks, die zusammen eine Fläche von 400 000 ha umfassen. Eine weitere Kategorie sind Biosphärenparks (eigentl. Biosphere reserves) nach dem UN MaB Programm. Es geht dabei um den Schutz von großflächigen Ökosystemen und Landschaften, Erhaltung der biologischen und kulturellen Vielfalt sowie der genetischen Ressourcen. Wichtiges Ziel ist die Entwicklung und Förderung von ökologisch, wirtschaftliche und soziokulturell nachhaltigen Formen der Landnutzung. Aber auch der Unterstützung von Forschung, Umweltbeobachtung und Bildungsaktivitäten für besseres Verstehen der Wechselwirkungen zwischen Menschen und Natur.

Und nicht zuletzt geht es um Nationalparks. Gemäß der Definition der internationalen Union zum Schutz von Natur und natürlicher Ressourcen (IUCN) sind Nationalparks natürliche Gebiete auf dem Wasser oder dem Land, die vorgesehen sind, um die Unversehrtheit eines oder mehrerer

Ökosysteme zu schützen und für die jetzige und künftige Generationen zu erhalten. Aber auch um Ausbeutung ebenso zu verhindern wie andere Tätigkeiten, die dem Gebiet Schaden zufügen. Oder um eine Basis für Spiritualität, Forschung, Schulung, Erholung und Besichtigung zur Verfügung zu stellen, die ökologisch und kulturell vereinbar ist, der sogenannte Bildungsauftrag. In Österreich gibt es derzeit 6 Nationalparks, mit einer Fläche von 235 000 ha. Und zwischen Österreich und der Tschechischen Republik sei an dieser Stelle der grenz-überschreitende Nationalpark Thayatal, der Národní Park Podyjí angeführt. Auf österreich-chischer Seite umfasst der Park 1 200 ha, und nur gemeinsam mit dem tschechischen Teil war die Größe für die internationale Anerkennung gegeben. Der tschechische Teil hat eine Fläche von 6 260 ha, davon sind 2 220 ha Kernzone, 2 260 ha Pflegezone und 1 780 ha Außenzone.

Aleš Homola

/CZ/

Vedoucí evidence, dokumentace a informačních systémů NPÚ Brno. Soustředí se na historickou kulturní krajinu, proměny její antropogenní struktury a vybavení kultovními, memorativními či okrasnými díly a stavbami, a na estetické motivy jejího přetváření. Výzkumný řešitel projektu NAKI — Identifikace a interpretace vzniku, podoby a proměny barokní kulturní krajiny jihomoravského pohraničí.

/AT/

Leiter der Evidenz-, Dokumentations- und Informationssysteme am Nationaldenkmalinstitut Brno. Er widmet sich der historischen Kulturlandschaft, den Veränderungen ihrer anthropogenen Struktur und ihrer Ausstattung mit Kult-, Gedenk- oder Zierwerken und -strukturen sowie den ästhetischen Motiven ihrer Transformation. Forscher des Projekts NAKI — Identifikation und Interpretation der Entstehung, des Erscheinungsbildes und der Veränderung der barocken Kulturlandschaft in der südmährischen Grenzregion.

Fénix povstávající z popela — Proměny předmoderní kulturní krajiny mezi Mikulovem a Znojmem

Aleš Homola

Za vrcholných dnů vlády Krále slunce, Ludvíka XIV. se francouzská akademie pustila do intenzivního geografického bádání s cílem definitivně určit na Zemi místo, kde se nacházel biblický Eden — zahrada blaženosti, kde se počaly dějiny lidstva. Daniel Duet, biskup z Avranches, pověřený tímto úkolem, poté co byl konfrontován s množstvím protichůdných odborných názorů na toto téma, aplikoval kritickou analýzu na ústřední pramen, svatý text Bible, a místo situoval do krajiny ohraničené spodními toky Eufratu a Tigridu před jejich soutokem v jižní Mezopotamii. Tato na první pohled snad až komicky působící snaha raně novověkých racionálních učenců nalézt fyzické místo transcendentní přítomnosti na Zemi, nám pomůže podívat se na krajinu jinými očima. Odráží se zde touha člověka po spočinutí náruči tušeného Božstva dnes a zde. O hledání ráje, místa osvobození od tíživých materiálních a sociálních tlaků, utrpení a smrti těla. A také o potvrzení víry, že místo, kde Božstvo pobývalo se svým lidem, bylo na této fyzické zemi. Duetova snaha nás může vést k uvědomění, že krajina není jen užítkovým prostorem, že je jevištěm, v jehož prostředí žijeme své životy, a do něhož projektujeme své plány a touhy.

Chronologické milníky a body tepu krajiny

Je velmi nesnadné popsat něco tak mnohotvarého a komplikovaného jako je lidská kulturní krajina, byť omezená geograficky na jižní pohraničí Moravy mezi Pálavou a Znojmem a chronologicky (logicky s nutnými časovými přesahy) na poslední předmoderní věk 16. až 18. století. I u takto redukováného vzorku zkoumání je možné jen přiblížit a zdůraznit stěžejní body této krajiny. Její

piliře a svorníky, místa kontinuity a diskontinuity, místa zlomů a dotyků mezi střídajícími se a prolínajícími jevy, které tuto zemi formují. Pro krajinu, již se budeme věnovat, jsou právě zlomy ve vývoji charakteristické, neboť jen v průběhu posledního tisíce let zde třikrát došlo k výrazné změně v osídlení či v kultuře lidu, který tuto zemi obýval.

Krajina z větší části panonského typu rozkládající se mezi Znojmem a severním obloukem Dyje obtékající Pálavu, která plynule navazuje na krajinu dolnorakouskou, je mimořádně zajímavým prostorem. Místo svébytné přírodní tvárnosti je významně charakterizované právě hranicí a jejím překračováním a mizením; intenzivním míšením a prostupováním etnik, jazyků, kultur i způsobů hospodaření. Tento fenomén je přitom odedávna. Již z nálezů ze světoznámých paleolitických lokalit na dolnověstonickém a pavlovském úpatí Pálavy je jasné, že se zde potkávaly proudy lidských skupin a jejich artefaktů či vytěžených surovin z různých částí Evropy. Právě sem také dosáhlo v prvních dvou stoletích našeho letopočtu severní tykadlo moci a kontroly římského impéria zhmotněné v pevnosti na návrší Burgstall nad brodem přes Dyji u Mušova.

Rozmach a zánik středověkého osídlení

Skutečný stát a s ním trvalé stabilní osídlení sem pronikne až za dlouho. Teprve od 11. století s integrací Moravy do přemyslovského státu a průnikem Bavorské východní marky na sever od Dunaje směrem k Dyji vznikají sídliště, z nichž část přetrvá do současnosti. Středověká společnost jihu Moravy ovšem končí v popelu a krvi téměř stoletého sledu válečných konfliktů, do níž se ponořily české země na sklonku 14. století, a ze kterého vyšly s konečnou platností až v 70. letech 15. století. Početné středověké osídlení bylo do jisté míry ukončeno pustošivým sledem válek v 15. století. V přehledné, převážně nížinné krajině byl dopad válek a nestability patrně enormní a urychlil zásadní strukturální změny sídelní sítě, jimiž země v pozdním středověku procházela. Roku 1500 neexistovalo přibližně 25 vesnic ze stavu kolem roku 1400. Jen pět z nich bylo po stu až dvou letech obnoveno a vzhledem ke skutečnosti, že všechny současné obce v pozdním středověku již existovaly (kromě raabizační obce Ječmeniště a Mansberku spojeného nyní se Znojmem), je zřejmé, že starší sídelní síť byla mnohem hustější než dnes.

Jak již bylo uvedeno, pro zemědělskou krajinu jihu Moravy je příznačná několikerá výrazná proměna struktury osídlení a kultury obyvatelstva. Obyvatelstvo krajinu ovládá fyzicky zemědělským využitím jejích zdrojů a symbolicky budováním sakrálních objektů a staveb demonstrujících politickou moc. Do druhé čtvrtiny 15. století na jihu Moravy patrně především vinou válečných konfliktů zaniká středověká struktura menších zemědělských sídlišť. Osídlení se poté koncentruje do větších sídel a řada míst nově vzniká (nebo se proměňuje) do objektů

podnikatelské aktivity svobodné části společnosti (šlechta, církev, měšťané). Od 16. století postupně také zaniká středověká křesťanská kultura a většinová populace postupně přejímá kulturu křesťanské reformace.

Fénix poprvé vstává z popela

Krajina se tedy mění a postupně během 16.–18. století nabývá přibližně dodnes dochované základní struktury rozložení sídlišť a významných komunikací. Konkrétní podoba sídel i krajiny a zejména jejích akcentů — bodů a míst, které jí dávaly dnes často skrytý či ztracený význam a smysl — byla výrazně odlišná. Svěbytnou etapu tvoří období rámcově vymezené lety 1480–1620. Na jeho počátku můžeme ve vybraném území pozorovat pozoruhodně rychlou ekonomickou regeneraci po století nepokojů a s ní související zcela mimořádný rozkvět pozdně gotické stavební kultury v přímé vazbě na podunajská centra umělecké tvorby. Nejedná se jen o velké chrámy (Hnanice, Slup), ale i o množství drobných kamenických děl poprvé osazovaných ve velkých počtech v krajině. Se vznikem habsburského středoevropského soustátí roku 1526 bylo území zbaveno problematické periferní polohy při často konfliktní hranici dvou států a vstoupilo do věku relativního míru a prosperity trvajících až do počátku 17. století. V průběhu 16. století do naší krajiny vstoupila renesance a reformace, která zde zapustila hluboké kořeny. Luteránství podporované například jaroslavickou i hrušovanskou a zpočátku i mikulovskou vrchností téměř zcela ovládlo duchovní svět obyvatel kraje, většina far byla obsazena protestantskými duchovními a jen s největším úsilím se agilním defensorům katolictví na Moravě, jako byl opat kláštera v Louce Šebestían Freytag z Čepirohu, olomoucký biskup Stanislav Pavlovský a zejména později František kardinál z Dietrichsteina, dařilo držet pozice staré víry či se pokoušet o dílčí zvrát.

Raně novověký svět se vepsal do krajiny intenzivních podnikatelských aktivit vrchnosti zhmotněných především v hospodářských dvorech, ovčínech, rybníčních soustavách s rybárnami a často monumentálními mlýny, které jediné z velkých výrobních zařízení mají často středověký původ. Originální kapitola vývoje krajiny je pak spojena s migrací a usazováním Novokřtěnců a Chorvatů, která je rovněž dokladem silné potřeby vrchnosti dosídlit zpustošenou krajinu po populační depresi 15. století. Novokřtěnci se vedle řemeslné produkce svých komunitních dvorů často stávali také provozovateli panských výrobních zařízení, zejména mlýnů. Chorvatští utečenci z hranice s osmanskou říší pak doplnili zemědělskou populaci jižní Moravy zejména na drnholeckém panství (Jevišovka, Nový Přerov a Dobré Pole).

Devastace a obnova 17. století

K druhé, vše zasahující katastrofě, kterou naše území prošlo, která se však již neprojevila na základním stavu sídelní struktury, došlo v období třicetileté války. Dlouhé období relativního míru a prosperity v 16. století bylo brutálně ukončeno vypuknutím občanské války v habsburské monarchii vyvolané povstáním českých a moravských stavů, a zcela konkrétně na jihu Moravy útokem císařské armády generála Dampierra na jihomoravská panství rebelů v létě roku 1619. Na hospodářský propad a rozsáhlé populační ztráty válkou zeslabeného obyvatelstva též vinou pandemií moru ukazují výsledky lánové vizitace 1657 a lánových rejstříků z let 1672–1673. Tyto zdroje podávají tíživý obraz zkázy. Např. v liechtensteinských Dyjácovicích zůstalo roku 1657 opuštěných 52 usedlostí ze 122 celkem, do roku 1672 klesl počet poustek pouze o 10 na 42 a teprve v poslední čtvrtině 17. století zahladila populační exploze stopy po válečných ranách. Svět dosud dominantní relativně blahobytné, a do konce 20. let století převážně protestantské stavovské společnosti „dlouhého“ 16. století se zhroutil. Všudypřítomné násilí a pandemie, otřesení společenských a morálních autorit, bída a zánik vedly k proměně mentality společnosti. Setkáváme se zřejmou potřebou společnosti napříč jejími vrstvami přiblížit se k transcendentnu a téměř až po způsobu archaického pohanství zhmotnit jeho přítomnost v sídle i v krajině. Pevně protestantská země se od porážky stavovského povstání na přelomu 2. a 3. dekády 17. století během dlouhých desetiletí válečné devastace třicetileté války a válek s osmanskou říší a obtížné poválečné regenerace tíživě sžívala s novým centrálním uspořádáním státu a především se staronovým, nyní nuceně přijatým náboženstvím.

V posledních dekadách 17. století ale spatřujeme v početných plenérových oratoriích a sochách hrdinů křesťanskokatolického nebe osazovaných v krajině jihu Moravy nejen společenskými elitami, ale běžnými nižšími vrstvami populace, všeobecnou a hlubokou akceptaci katolického světónázoru. Krajina je nyní pevně integrována do širokého celku monarchie: od roku 1727 postupně budované pevné rovné silnice a zděná mostní díla napojují jižní Moravu na srdce státu v říšské metropoli Vídni, v níž náš zemědělský kraj nachází mnohá odbytiště svých produktů. Zemská hranice je stále více formální. Uspořádaná struktura krajiny s dvory a ovčiny, mlýny a rybárnami, sady a vinicemi a především poli a kosenými loukami a mokřadními pastvinami propojenými pletenci cest charakterizují barokní kulturní krajinu.

Moderní věk

Až na konci 18. století počnou světla a stíny francouzské revoluce, industrializace a nacionalismu zvolna měnit předmoderní uspořádání společnosti i jí obývané krajiny. Pozvolná eroze pevně hierarchicky strukturované společnosti a její transformace ve společnost občanskou doprovází v 19. století industrializace a hlad po půdě rychle rostoucí populace. Dochází k vysoušení rybníků, regulaci a napřimování vodních toků, přestavbám vodních mlýnů na průmyslové velkomlýny či k budování monumentálních cukrovarů a železničních tratí. Zprůmyslnění zemědělské krajiny provází úpadek vinařství umocněný na konci 19. století kalamitou mšičky révokazu. Z hlediska identity se původní zemsky cítící společnost vinou nacionalismu pozvolna štěpí, etnizuje a segreguje a německojazyčná majorita jihu Moravy stále více spojuje svou existenci s německorakouským prostorem za hranicemi země. Tyto tendence umocní vznik Československé republiky; nová jasná státní hranice oddělí jihomoravské zemědělníky od dosud zásadních trhů kolem říšské metropole Vídně, a z regionu, který dlouhodobě tvořil širší zázemí centra rakousko-uherského státu, se stane periferní příhraniční oblast. Ztráta významu, zchudnutí a ostrý nacionalismus nakonec dovede jihomoravskou německojazyčnou populaci ke katastrofě nacionálního socialismu a ke konečnému zániku po druhé světové válce.

Poté do krajiny přichází nové obyvatelstvo; vzhledem k hospodářskému významu úrodného kraje nikoli živelně nejnížší vrstvy československé společnosti, ale převážně organizovaně méně majetná populace z moravského Slovácka a Valašska, schopná převzít zemědělsky bohatou zemi. Přirozené přejímání krajiny novými obyvateli však naruší vznik nového totalitního režimu roku 1948. Kolektivizace a komunistické „zglajchšaltování“ krajiny vytvořením nedozírných lánů vhodných ke strojovému obhospodařování, členěných jen sporadicky cestami s větrolamy a zregulovanými vodotečemi vytvoří ekologické problémy, masivní půdní erozi a odvodnění krajiny. Problém sucha i záplav měly omezit velké umělé nádrže vodního díla Nové mlýny, které ale poškození krajiny jihu Moravy nemohly vyřešit. Obnovení fenoménu jihomoravského vinařství po roce 1989 a rozvíjející se turistika přitahovaná magnety lednicko-valtického areálu, Pálavy s Mikulovem a Znojma s národním parkem Podyjí však dávají naději na hledání cest k prosperitě, hospodářské i ekologické regeneraci krajiny a k obnovení osobního vztahu populace k domovské zemi. K domovu vytvořenému prací generací předků proměnlivých kultur, jazyků i náboženské víry.

Uchopení struktury kulturní krajiny

Po časovém přiblížení nahlíženého krajinného prostoru nastává potřeba uchopení prostoru. Při zkoumání složitého organismu historické kulturní krajiny tvořící interaktivní působiště života člověka, je zřejmá nutnost ji pro pochopení rozčlenit. Krajinné panorama tedy rozdělíme na tři základní prostorové prvky: plochu, bod a linii. Takto je krajina uchopitelná — prostor dostává strukturu, v níž je možné se orientovat.

Plochy v raně novověké krajině jihu Moravy byly téměř všechny intenzivně hospodářsky či rekreačně využívány. Tvořily je pole, vinice, pastviny a sečené louky, bažantnice, obory a sady a nepočtené lesy (kromě lužních lesů při Dyji), z nichž pak vyčnívají dvě výjimky — od věků zalesněná rozlehlá území lesu Purkrábka u Znojma a Milovického lesa u Mikulova. Nikoli na posledním místě je třeba uvést četné rozlehlé i menší rybníční nádrže, které zejména v raném novověku tvořily významnou hospodářskou komponentu prosperity země.

Body jsou pak místa koncentrovaného života, tedy sídliště městská i vesnická, s farní strukturou soustředěnou kolem kostelů, s centry patrimoniální správy a panskými rezidencemi a kláštery (Mikulov, Drnholec, Hrušovany nad Jevišovkou, Jaroslavice, Loucký klášter a město Znojmo a v něm sídlící řádové instituce). Patří sem ale také četné volně stojící dvory a jiná hospodářská zařízení v krajině. Některé se zaniklých středověkých vsí se transformovaly do podoby hospodářských dvorů, což je typický fenomén zejména v okolí Hrušovan nad Jevišovkou a Jaroslavice (například na místě zaniklé vsi Gnast zůstal pouze hospodářský dvůr, který dnes nese název Hnízdo, podobně Onšov uváděný roku 1524 jako pustý byl nahrazen dvorem Anschauhof, viditelným pozůstatkem zaniklé vsi Neslovice zůstal ještě dlouho po zániku fungující mlýn, u Trávního dvora byly nedávným povrchovým sběrem v rámci archeologického výzkumu nalezeny reliktů další, zatím neidentifikované středověké vsi atd.). Nejen symbolicky významná byla v krajině také místa smrti — ohrazené hřbitovy a popraviště. Středobody spirituálně vnímané krajiny pak tvořila četná posvátná místa, poutní chrámy a kaple, boží muka, kříže či sochy nebeských patronů (např. poutní kostel sv. Wolfganga v Hnanicích, poutní kaple sv. Antonína Paduánského a sv. Pankráce nad Pernou, kaple sv. Rocha nad Dolními Dunajovicemi, lokální kult Panny Marie v trní v kostele Jména Panny Marie ve Slupi, kostel Bičovaného Spasitele v Milfronu-Dyji, studniční kaple v Novosedlech a v Hrádku a další).

Plochy a body pak protkávají linie. Dráhy vodotečí a cest tvořily zásadní členící prvek předmoderního moravského jihu, který určoval v řadě míst vzhled a charakter jihomoravské krajiny (řeka a potoky, zejména Dyje, umělá liniová vodní díla — především Krhovicko-jaroslavický mlýnský náhon, u Mikulova rybníky Portz a Sedlecký, u Jaroslavic na Daníži). Toky a cesty umožňovaly průchodnost krajiny a její napojení na hospodářská a mocenská centra. Vodoteče poskytovaly možnost čerpat energii pro pohon technických zařízení na zpracování zemědělských produktů, rovněž ale také vyžadovaly namáhavé budování vodních staveb na udržování potřebného průtoku a pro regulaci ničivých dopadů záplav. V zemědělské krajině, jejímž základním členícím prvkem byla řeka, potoky, náhony a rozsáhlá inundační území, se stal klíčovým komunikačním dílem most (např. Desetimostí u Drnholce, most na ostrov Insel v rybníku Portz u Mikulova, most přes Dyji u Starého Šaldorfu), průmyslovou stavbou pak monumentální mlýn s mnoha složenými (např. Slupský mlýn, Jaroslavický mlýn, Mušovský a Dolnověstonický mlýn).

Základní kostru kulturní krajiny tvořilo ale především jemné předivo na přírodním reliéfu položené sítě komunikačních vláken propojujících body lidských sídel a výrobních a kultovních míst. Dálkovými cestami proudil tok obchodu a bohatství, informací a technologických inovací i politické správy a řádu. Tyto páteřní komunikace se větvením až do nejjemnějších kapilár místních cest dotýkaly každé osady a samoty a tvořily jakési krevní řečiště kulturní krajiny. V otevřené krajině jihu Moravy byly významné dálkové cesty od období raného středověku soustředěny v podstatě do dvou komunikačních uzlů nacházejících se u mocenských center, situovaných na strategických a komunikačně příhodných místech. Na jedné straně tak vidíme cesty vinoucí se ve stínu útesů Pálavy pod dávnou římskou základnou nad Mušovem a mezi Dolními Věstonicemi a Strachotínem a na straně druhé svazek cest sbíhajících se v posledních návrších vysočinského terénu u Znojma. Západní znojmská komunikace směřovala z Podunají na Jihlavu, Prahu a do Saska, východní procházející dyjským obloukem pod Pálavou mířila na Brněnsko a na Olomouc a Vratislav. Tyto zásadní komunikační dráhy byly navzájem propojovány spojnicemi a dále doplňovány dalšími důležitými cestami. Cesty propojující jako neuralgická vlákna body lidských sídel a významných míst výroby a kultury tvořily v předmoderní společnosti síť, na níž doslova závisel osud civilizace. Zánik propojovaných bodů vedl ke změně struktury sítě, narušení či zánik cest působil rozvrat a kolaps civilizovaného života. Delší přerušení či poškození těchto komunikačních vláken například vinou chronických válečných konfliktů zpravidla vedlo k rozkladu centrální správy, hospodářskému úpadku a pauperizaci širokých vrstev obyvatelstva a rovněž k civilizačnímu regresi společnosti.

Cesty ale nebyly jen nástrojem k udržení mocenské kontroly, základní hospodářské existence a obchodní či kulturní výměny, řada z nich tvořila rovněž, a ve středoevropském „barokním“ 17. a 18. století obzvláště, komunikační koridory k posvátnu. Drobná architektura a sochařská výzdoba dochovaná podél cest tak podtrhovala (často právě s důrazem na náboženský obsah) všechny jejich duchovně-symbolické aspekty. V barokní epoše, do jejíž rané fáze naše země vstoupily v čase velké krize 17. století, vyvrcholily odvěké tendence imaginativního zhmotňování představ a symbolů víry v pozvolné, ale stále silnější a zhruba do poloviny 18. století trvající vlně sakralizace krajiny. Zřizované svatyně byly při cestách a v dominantních polohách doprovázeny drobnými kultovními stavbami a sochařskými díly. Vznikla tak posvátná krajina, v níž se neoddělitelně propojilo sakrální s profánním.

Kamenná či zděná drobná sakrální architektura budovaná v naší krajině v různých podobách více než polovinu tisíciletí dotváří spolu s dalšími krajinnými prvky, terénním reliéfem, skladbou porostů a vodních ploch či strukturou cest a toků, podobu historické kulturní krajiny do celkového pestrého zjevu mnohotvarého organismu navzájem provázaného předivem fyzických i nehmotných vazeb. Je ale také připomínkou existence dávné posvátné krajiny ideově ovládané kultovními stavbami a sochařskými díly, jejíž tvář přežívá doposud a je jedním z nejvzácnějších kulturních dědictví, které naše země a národ má.

/CZ/

Historická fotografie z roku 1958 zachycuje divukrásnou scenérii dnes již zaniklé říční krajiny pod Pálavou v okolí Mušova (Fotoarchiv NPÚ, ÚOP v Brně, autor: K. O. Hrubý)

/AT/

Historische Aufnahme aus dem Jahr 1958 zeigt die schöne Landschaft der nicht erhalten gebliebenen Flusslandschaft unterhalb der Pöllau in der Nähe von Muschau (Fotoarchiv des Nationalen Instituts für Naturgeschichte, Brünn, Autor: K. O. Hrubý)

/CZ/

Pohled na harmonickou krajinu u Drnholce (Foto: Aleš Homola)

/AT/

Blick auf die harmonische Landschaft bei Dürnholz (Foto: Aleš Homola)

/CZ/

Pohled na tradiční lánovou strukturu zemědělské krajiny Dolního Rakouska z pohraničního Velkého kopce (Lange Wart) jihovýchodně od Nového Přerova (Foto: Aleš Homola)

/AT/

Blick auf die traditionelle Zeilenstruktur der niederösterreichischen Agrarlandschaft vom Grenzhügel Lange Wart südöstlich von Neuprerau (Foto: Aleš Homola)

/CZ/

Renesanční boží muka z roku 1589, Retz, Rakousko (Foto: Aleš Homola)

/AT/

Eine Renaissance-Andacht von 1589, Retz, Österreich (Foto: Aleš Homola)

/CZ/

Ježíšovo loučení s matkou v krajíně, barokní sousoší Loučení Krista s Pannou Marií umístěné na hranici Moravy a Dolních Rakous v katastru Hnanic (Foto: Karel Sklenář)

/AT/

Barocke Skulptur des Abschieds Christi von der Jungfrau Maria an der Grenze zwischen Mähren und Niederösterreich im Katastergebiet von Gnadlersdorf (Foto: von Karel Sklenář)

Phönix aus der Asche — Transformationen der vormodernen Kulturlandschaft zwischen Nikolsburg und Znaim

Aleš Homola

In der Blütezeit des Sonnenkönigs Ludwig XIV. unternahm die französische Akademie eine intensive geografische Erkundung, um endgültig den biblische Garten Eden - der Garten der Glückseligkeit, in dem die Geschichte der Menschheit begann — zu lokalisieren. Der mit dieser Aufgabe betraute Bischof von Avranches, Daniel Duet, hat, nachdem er zahlreiche widersprüchliche Expertenmeinungen dazu erhalten hatte, die zentrale Quelle, den heiligen Text der Bibel, einer kritischen Analyse unterzogen und als jenen Ort eine Landschaft im südlichen Mesopotamien zwischen dem Tigris und dem Unterlauf des Euphrat vor ihrem Zusammenfluss verkündet. Dieser auf den ersten Blick vielleicht komisch anmutende Versuch frühneuzeitlicher rationaler Gelehrter, den physischen Ort einer transzendenten Präsenz auf der Erde zu lokalisieren, hilft uns, die Landschaft mit anderen Augen zu sehen. Sie spiegelt die Sehnsucht des Menschen wider, hier und jetzt in den Armen des gefühlten Göttlichen zu ruhen. Es geht um die Suche nach dem Paradies, einem Ort der Befreiung von den erdrückenden materiellen und sozialen Zwängen, dem Leiden und dem Tod des Körpers. Und es geht auch darum, den Glauben daran zu bekräftigen, dass der Ort, an dem die Gottheit bei ihrem Volk wohnte, auf dieser physischen Erde war. Die Bemühungen der Beiden können uns zu der Erkenntnis führen, dass die Landschaft nicht nur ein Gebrauchsraum ist, sondern die Bühne, auf der wir leben und in die wir unsere Pläne und Wünsche projizieren.

Chronologische Meilensteine und Knotenpunkte der Landschaft

Es ist sehr schwierig, etwas so Vielfältiges und Kompliziertes wie die menschliche Kulturlandschaft zu beschreiben, auch wenn man sie geografisch an der Südgrenze Mährens zwischen Pollau/Pálava und Znaim und zeitlich (logischerweise mit den notwendigen zeitlichen Überschneidungen) als die letzte vormoderne Epoche des 16. bis 18. Jahrhunderts eingrenzt. Selbst mit einer so kleinen Stichprobe ist es nur möglich, die wichtigsten Punkte dieser Landschaft näherungsweise mit all den Säulen, auf denen sie ruht, den Orten der Kontinuität und Diskontinuität, den Bruch- und Berührungspunkte zwischen den sich abwechselnden und gegenseitig durchdringenden Phänomenen, die dieses Land prägen, herauszuarbeiten. Die Landschaft, die wir betrachten werden, zeichnet sich durch Brüche in ihrer Entwicklung aus, denn allein in den letzten tausend Jahren gab es dreimal einen bedeutenden Wechsel in der Besiedlung dieser Landschaft und in der Kultur ihrer Bewohnerinnen und Bewohner.

Die weitgehend pannonische Landschaft, die sich zwischen Znaim und dem nördlichen Bogen der durch die Pollauer Berge fließenden Thaya erstreckt und eng mit der niederösterreichischen Landschaft verbunden ist, ist ein äußerst interessantes Gebiet. Ein Ort mit einer unverwechselbaren natürlichen Form, der wesentlich durch die Grenze und deren Überschreiten und Verschwinden geprägt ist; eine intensive Vermischung und Verflechtung von Ethnien, Sprachen, Kulturen und Anbaumethoden. Dieses Phänomen gibt es seit Menschengedenken. Aus den weltberühmten paläolithischen Funden von Unterwisternitz und Pollau im Vorland der Pollauer Berge geht bereits hervor, dass hier Menschenströme und die von ihnen abgebauten Rohstoffe und auch Artefakte aus verschiedenen Teilen Europas aufeinander trafen. Hier auf dem Burgstall oberhalb der Furt über die Thaya bei Muschau/Mušov befand sich in den ersten beiden Jahrhunderten nach Christus auch der nördliche Ausläufer der Macht und Kontrolle des Römischen Reiches.

Aufstieg und Fall der mittelalterlichen Siedlung

Ein echter Staat und damit eine dauerhafte stabile Besiedelung setzte sich hier erst spät durch. Erst mit der Eingliederung Mährens in den Přemyslidenstaat und dem Vordringen der bairischen Ostmark nördlich der Donau hin zur Thaya ab dem 11. Jahrhundert entstanden die teils bis heute erhaltenen Siedlungen. Die mittelalterliche Gesellschaft Südmährens endet jedoch in der Asche und im Blut der fast hundertjährigen Kriege, in die die böhmischen Länder Ende des 14. Jahrhunderts verwickelt waren und aus die erst nach 1570 endgültig abklangen. Zahlreiche mittelalterliche Ansiedlungen wurden durch die verheerenden Kriege im 15. Jahrhundert aufgegeben. In der gut überschaubaren, vorwiegend aus Niederungen bestehenden Landschaft waren die Auswirkungen von Krieg und Instabilität wohl enorm und führten zu großen strukturellen Veränderungen des Siedlungsnetzes im Spätmittelalter. Im Jahr 1500 gab es etwa 25 Dörfer

nicht mehr in der Form, wie sie um 1400 bestanden hatten. Nur fünf von ihnen wurden nach hundert oder zweihundert Jahren wieder aufgebaut, und angesichts dessen, dass alle heutigen Dörfer (mit Ausnahme des Raabisierungsdorfes Gerstenfeld/Ječmeniště und dem heute in Znaim aufgegangenen Mansberk) bereits im Spätmittelalter bestanden, ist klar, dass das Siedlungsnetz damals viel dichter war als heute.

Wie bereits erwähnt, ist die Agrarlandschaft Südmährens durch mehrere bedeutende Veränderungen in Siedlungsstruktur und Kultur der Bewohner geprägt. Die Bevölkerung kontrolliert die Landschaft physisch durch die landwirtschaftliche Nutzung ihrer Ressourcen und symbolisch durch den Bau von Sakralbauten und Strukturen, die politische Macht demonstrieren. Im zweiten Viertel des 15. Jahrhunderts verschwand die mittelalterliche Struktur kleinerer landwirtschaftlicher Siedlungen in Südmähren, wahrscheinlich vor allem als Folge von kriegerischen Auseinandersetzungen. Die Besiedlung konzentrierte sich dann in größeren Siedlungen, und viele Orte wurden neu angelegt oder in Wirtschaftsgüter des freien Teils der Gesellschaft (Adel, Kirche, Bürgertum) umgewandelt. Ab dem 16. Jahrhundert verschwindet auch die mittelalterliche Glaubenskultur allmählich und die Mehrheit übernimmt nach und nach die Kultur der Reformation.

Phönix erhebt sich zum ersten Mal aus der Asche

So veränderte sich die Landschaft und erhielt im 16. bis 18. Jahrhundert allmählich die noch heute anzutreffende Grundstruktur der Siedlungen und wichtigen Straßen. Die eigentliche Form von Siedlungen und Landschaft und vor allem ihre Akzente — die Punkte und Orte, die ihr eine Bedeutung und einen heute oft nicht mehr leicht erkennbaren Sinn verliehen — unterschieden sich stark. Eine bedeutsame Phase ist der Zeitraum von 1480 bis 1620. Zu Beginn dieser Periode lässt sich im hier betrachteten Gebiet nach einem Jahrhundert der Wirren eine bemerkenswert rasche wirtschaftliche Regeneration und die damit verbundene außerordentliche Blüte spätgotischer Baukultur in direkter Verbindung mit den Zentren künstlerischen Schaffens im Donauraum beobachten. Dabei handelt es sich nicht nur um große Kirchen in Gnadlersdorf/Hnanice und Zulb/Slup, sondern auch um viele kleinere Steinbauten, die nun erstmals zahlreich in die Landschaft gesetzt wurden. Mit der Gründung des habsburgischen mitteleuropäischen Bundes im Jahr 1526 wurde das Gebiet von seiner problematischen Randlage an der oft konfliktreichen Grenze zweier Staaten befreit und trat in ein Zeitalter relativen Friedens und Wohlstands ein, das bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts währte; Renaissance und Reformation schlugen hier nun tiefe Wurzeln. Das Luthertum, das u.a. von den Herrschaften Joslowitz, Grusbach und anfangs auch Nikolsburg unterstützt wurde, beherrschte die geistige Welt der Bewohner der Region fast vollständig, die meisten Pfarren wurden von protestantischen Geistlichen besetzt und nur mit größter Mühe gelang es den aggressiven Verteidigern des Katholizismus in Mähren, wie dem Abt

des Klosters Louka Sebastian Freytag von Čepiroh, dem Olmützer Bischof Stanislav Pavlovský, und vor allem dem späteren Kardinal Franz von Dietrichstein, den alten Glauben aufrecht zu halten und teilweise eine Rückkehr zu versuchen.

Die frühe Neuzeit war eingebettet in eine Landschaft intensiver wirtschaftlicher Aktivitäten der Oberschicht, die sich vor allem in Bauernhöfen, Schafzuchtbetrieben, Teichanlagen mit Fischzucht und oft monumentalen Mühlen, den einzigen großen Produktionsstätten oft mittelalterlichen Ursprungs, manifestierten. Ein eigentümliches Kapitel in der Entwicklung der Landschaft ist dann mit der Migration und Ansiedlung der Wiedertäufer und Kroaten verbunden, was auch ein Beleg für das starke Bedürfnis der Oberschicht ist, die verwüstete Landschaft nach dem Bevölkerungsrückgang des 15. Jahrhunderts wieder zu besiedeln. Neben der handwerklichen Produktion ihrer Gemeinschaftshöfe betrieben Wiedertäufer oft auch herrschaftliche Produktionsstätten, insbesondere Mühlen. Kroatische Flüchtlinge von der Grenze zum Osmanischen Reich ergänzten damals die landwirtschaftliche Bevölkerung Südmährens, vor allem auf dem Gut Dürnholz/Drnholec (Fröllersdorf/Jevišovka, Neuprerau/Nový Přerov und Guttenfeld/Dobré Pole).

Verwüstung und Erneuerung im 17. Jahrhundert

Die zweite aller entscheidenden Katastrophen, die die Region erlebte, war der Dreißigjährige Krieg. Er ließ die Siedlungsstruktur in ihren Grundzügen unberührt. Die lange Periode relativen Friedens und Wohlstands im 16. Jahrhundert wurde durch den Ausbruch des Bürgerkriegs in der Habsburgermonarchie brutal beendet, ausgelöst durch den Aufstand der böhmischen und mährischen Stände, genauer gesagt in Südmähren durch den Angriff der kaiserlichen Armee von General Dampierre auf die südmährischen Besitzungen der Aufständischen im Sommer 1619. Der wirtschaftliche Niedergang und die erheblichen Bevölkerungsverluste der vom Krieg geschwächten Bevölkerung auch durch Pestepidemien zeigen sich in den Ergebnissen der Lehenserhebung von 1657 und den Lehensregistern von 1672–1673. Diese Quellen zeichnen ein bedrückendes Bild der Verwüstung. Im liechtensteinischen Groß Tajax/Dyjákovice beispielsweise waren noch 1657 52 von 122 Gehöften verlassen, 1672 war die Zahl unbewohnter Wohnstätten nur um weitere 10 auf 42 gesunken, und erst durch die Bevölkerungsexplosion im letzten Viertel des 17. Jahrhunderts wurden die Einwohnerzahlen der Zeit vor dem Krieg wieder erreicht. Die Welt der bis dahin dominierenden, relativ wohlhabenden und bis Ende der 1620er Jahre überwiegend protestantischen Ständegesellschaft des „langen“ 16. Jahrhunderts war zusammengebrochen. Allgegenwärtige Gewalt und Pandemien, die Zerschlagung der sozialen und moralischen Autorität, Armut und Verfall führten zu einem Mentalitätswandel in der Gesellschaft. Es ist offensichtlich, dass die Gesellschaft in all ihren Schichten das Bedürfnis hat, sich dem Transzendenten anzunähern und

es, fast wie im archaischen Heidentum, im Haus und in der Landschaft zu materialisieren. Das mehrheitlich protestantische Land hatte seit der Niederschlagung des Ständeaufstands an der Wende vom zweiten zum dritten Jahrzehnt des 17. Jahrhunderts in den langen Jahrzehnten der Kriegsverwüstungen des Dreißigjährigen Krieges und der Kriege mit dem Osmanischen Reich sowie der schwierigen Regeneration nach dem Krieg mit der neuen zentralstaatlichen Struktur und vor allem mit der alten, nun zwangsweise übernommenen Religion zu kämpfen.

In den letzten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts jedoch sehen wir in den zahlreichen Freiluftgebetsstätten und Statuen von Helden des christlich-katholischen Himmels, die nicht nur von den gesellschaftlichen Eliten, sondern auch von Angehörigen der einfachen Unterschicht in die Landschaft Südmährens gesetzt wurden, eine allgemeine und tiefe Akzeptanz der katholischen Weltanschauung. Die Landschaft war wieder fest in das Gesamtgefüge der Monarchie eingebunden: Seit 1727 verbinden allmählich errichtete feste, gerade Straßen und gemauerte Brücken Südmähren mit der Reichshauptstadt Wien, wo unsere landwirtschaftliche Region viele Absatzmärkte für ihre Produkte findet. Die Grenze zwischen den Provinzen wird immer mehr zur Formsache. Die geordnete Struktur der Landschaft mit Gutshöfen und Schafställen, Mühlen und Fischzuchtbetrieben, Obst- und Weingärten und vor allem Äckern und gemähten Wiesen und Feuchtwiesen, die durch ein Gewirr von Wegen miteinander verbunden sind, kennzeichnet die barocke Kulturlandschaft.

Das moderne Zeitalter

Erst gegen Ende des 18. Jahrhunderts beginnen die Licht- und Schattenseiten der Französischen Revolution, der Industrialisierung und des Nationalismus die vormoderne Organisation der Gesellschaft und die von ihr bewohnten Landschaften langsam zu verändern. Die allmähliche Aushöhlung einer streng hierarchisch strukturierten Gesellschaft und ihre Umwandlung in eine Zivilgesellschaft wird im 19. Jahrhundert von der Industrialisierung und dem Landhunger einer rasch wachsenden Bevölkerung begleitet. Teiche wurden trockengelegt, Wasserläufe reguliert und gestaut, Wassermühlen in Industriemühlen umgewandelt und monumentale Zuckerfabriken und Eisenbahnen gebaut. Die Industrialisierung der Agrarlandschaft ging mit dem Niedergang des Weinbaus einher, der durch die Reblauskatastrophe am Ende des 19. Jahrhunderts noch verstärkt wurde. Unter dem Gesichtspunkt der Identität spaltet sich die ursprüngliche erdverbundene Gesellschaft im Zuge des Nationalismus allmählich auf, ethnisiert und segregiert sich, und die deutschsprachige Mehrheit in Südmähren verbindet ihre Existenz zunehmend mit dem deutsch-österreichischen Raum jenseits der Landesgrenzen. Diese Tendenzen werden durch die Gründung der Tschechoslowakischen Republik noch verstärkt; eine neue klare Staatsgrenze trennt die südmährischen Bauern von den bis dahin wichtigen Märkten rund um die Hauptstadt Wien, und

die Region, die lange Zeit das weitere Hinterland des Zentrums des österreichisch-ungarischen Staates bildete, wird zu einem peripheren Grenzgebiet. Der Bedeutungsverlust, die Verarmung und der ausgeprägte Nationalismus führten die südmährische deutschsprachige Volksgruppe schließlich in die Katastrophe des Nationalsozialismus und nach dem Zweiten Weltkrieg zu ihrem Untergang.

Danach kamen neue Ansiedler ins Land; angesichts der wirtschaftlichen Bedeutung der fruchtbaren Region waren das nicht Angehörige der ärmsten Schichten der tschechoslowakischen Gesellschaft, sondern weitgehend organisierte, wenngleich weniger wohlhabende Siedler aus der mährischen Slowakei und der Walachei; sie waren in der Lage, das landwirtschaftlich reiche Land zu übernehmen. Die natürliche Übernahme des Landes durch die neuen Bewohner wurde jedoch durch das Aufkommen des neuen totalitären Regimes im Jahr 1948 unterbrochen. Die Kollektivierung und der kommunistische „Glajchšalt“ der Landschaft durch die Schaffung riesiger, für die maschinelle Landwirtschaft geeigneter Fluren, die nur sporadisch durch Straßen mit Windschutzstreifen und regulierten Wasserläufen unterteilt sind, bewirkt ökologische Probleme, massive Bodenerosion und Wasserarmut. Die Probleme der Dürre und Überschwemmungen sollten durch die neuen großen Stauseen von Neumühl/Nové mlýny gemildert werden, aber diese konnten die Schäden in der Landschaft Südmährens nicht beheben. Die Wiederbelebung des südmährischen Weinbaus nach 1989 und der wachsende Tourismus, der von den Magneten Eisgrub/Lednice, Feldsberg/Valtice, Pollau/Pálava, Nikolsburg und Znaim mit dem Nationalpark Thayatal angezogen wird, geben jedoch Hoffnung, Wege zu Wohlstand, wirtschaftlicher und ökologischer Regeneration der Landschaft und zur Wiederherstellung der persönlichen Beziehung der Bevölkerung zu ihrer Heimat zu finden, die durch die Arbeit von Generationen von Vorfahren verschiedener Kulturen, Sprachen und religiöser Überzeugungen geschaffen wurde.

Das Begreifen der Struktur der Kulturlandschaft

Nach der zeitlichen Annäherung an den betrachteten Landschaftsraum ergibt sich das Bedürfnis, den Raum zu begreifen. Bei der Untersuchung des komplexen Organismus der historischen Kulturlandschaft, der den interaktiven Ort des menschlichen Lebens bildet, ist es offensichtlich, dass man ihn analysieren muss, um ihn zu verstehen. Das Landschaftspanorama kann dazu in drei grundlegende räumliche Elemente unterteilt werden: Fläche, Punkt und Linie. Auf diese Weise wird die Landschaft fassbar — der Raum erhält eine Struktur, in der man sich orientieren kann.

Die Gebiete in der frühneuzeitlichen Landschaft Südmährens wurden fast alle intensiv für wirtschaftliche Zwecke oder zur Erholung genutzt. Sie bestanden aus Äckern, Weinbergen, Weiden und gemähten Wiesen, Fasanerien, Wildgehegen und Obstgärten und nur wenigen Wäldern (mit Ausnahme der Auwälder an der Thaya), von denen zwei Ausnahmen hervorstechen — die uralten Waldgebiete des Burggrafenwalds bei Znaim und des Milowitzwalds bei Nikolsburg. Nicht zuletzt gibt es zahlreiche große und kleinere Teiche, die vor allem in der frühen Neuzeit eine wichtige Quelle des Wohlstandes der Region waren.

Punkte sind Orte, an denen sich menschliches Leben konzentrierte, also Städte und Dörfer mit ihren um eine Kirche gruppierten Pfarrstrukturen, ihren Zentren herrschaftlicher Verwaltung bei den Herrnsitzen, mit Klöstern wie in Nikolsburg, Dürnholz, (Nikolsburg, Dürnholz, Grusbach, Joslowitz und Klosterbruck bei Znaim und den in ihnen tätigen Orden. Dazu kommen noch zahlreiche allein in der Landschaft verstreute Gutshöfe und Wirtschaftsgebäude. Vor allem in der Gegen um Grusbach und Joslowitz wurden einige der untergegangenen mittelalterlichen Dörfer in Wirtschaftshöfe transformiert, und so entstand zum Beispiel der moderne Gutshof Hnízdo, wo einst das Dorf Gnast stand, und auch das 1524 als öde erwähnte Dorf Onšov wurde durch den Gutsbetrieb Anschauhof ersetzt, als sichtbarer letzter Rest des abgekommenen Orts Nesslowitz/Neslovice bestand noch lang eine einzelne Mühle weiter, beim Trabingerhof/ Trávní dvůr wurden bei einer Obeflächensichtung im Rahmen archäologischer Forschungen Relikte eines noch nicht identifizierten mittelalterlichen Dorfs entdeckt, usw. Von nicht bloß symbolischer Bedeutung für die Landschaft waren auch von Mauern umgebene Friedhöfe und Hinrichtungsstätten. Zentrale Orte spirituellen Landschaftserlebens waren zahlreiche heilige Orte wie Wallfahrtskirche, Kapellen, Bildstöcke, Wegkreuze und Heiligenstatuen wie z.B. die Wallfahrtskirche zum Hl. Wolfgang in Gnadlersdorf, die Wallfahrtskapellen zum Hl. Antonius von Padua und zum Hl. Pankrazius bei Bergern/Perna, die Rochuskapelle bei Untertannowitz/Dolní Dunajovice, die lokale Verehrung der Jungfrau Maria im Dornbusch in der Kirche Mariä Namen in Zulb, die Kirche zum gegeißelten Heiland in Mühlfraun/Milfron und die Brunnenkapellen in Neusiedl/Novosedleč, in Erdberg/Hrádek und andernorts.

Flächen und Punkte werden von Linien durchschnitten. Wasserläufe und Wege bildeten das Hauptgliederungselement der Landschaft des vormodernen Südmähren, und vor allem Flüsse, Bäche und Kanäle wie der Gurwitz/Krhovíc-Joslowitzer Mühlbach prägten vielerorts Charakter und Bild der südmährischen Landschaft ebenso wie Teiche, z.B. unweit Nikolsburg der Portz und der Sedletzteich, oder am Danischbach/Daniž bei Joslowitz. Gewässer und Wege gestatteten den Gütertransport durch die Landschaft und ihre Anbindung an die Zentren der Macht und Wirtschaft. Fließgewässer konnten zur Energiegewinnung für Zwecke der Verarbeitung land- und forstwirtschaftlicher Güter genutzt werden, wozu freilich — nicht zuletzt als Hochwasserschutz

— aufwändige bauliche und wasserbauliche Bauwerke und Anlagen nötig waren. In der von Bächen, Mühlbächen, Flüssen und Uferwiesen ganz wesentlich geprägten Agrarlandschaft wurden Brücken zum wichtigen verbindenden Element (so z.B. die Zehnbrückenstraße/Desetimostí bei Dürnholz, die „Insel“ genannte und bei einer Insel errichtete Brücke beim Portz-Teich nahe Nikolsburg und die Thayabrücke bei Alt-Šaldorf), und es wurden groß angelegte Kunstmühlen mit vielen Mahlgängen errichtet wie z.B. die Zulber Mühle/Slupský mlýn, die Joslowitzer Mühle, die Muschauer und die Unterwisternitzer Mühle/Dolnověstonický mlýn).

Das Grundgerüst der Kulturlandschaft bestand jedoch in erster Linie aus einem feinen Geflecht von Wegen auf dem natürlichen Relief zur Verbindung der Punkte menschlicher Siedlungen, der Produktions- und Kultstätten. Entlang der Fernverkehrswege flossen Handel und Reichtum, Informationen und technologische Innovationen sowie politische Führung und Ordnung. Das Straßennetz verzweigte sich bis in die feinsten Kapillaren örtlicher Wege, berührte jede Siedlung und Einöde und bildete eine Art Blutgefäßsystem der Kulturlandschaft. In der offenen Landschaft Südmährens konzentrierten sich die wichtigen Fernverbindungen seit dem Frühmittelalter im Wesentlichen auf zwei Knotenpunkte in strategisch günstig gelegenen Machtzentren. So sehen wir einerseits Straßen, die sich im Schatten der Pollauer Felsen unterhalb des alten römischen Stützpunktes oberhalb von Muschau und zwischen Unterwisternitz und Tracht/Strachotín schlängeln, und andererseits ein Bündel von Straßen, die sich in den Ausläufern des Hochlandes bei Znaim vereinigten. Die Straße von Znaim nach Westen kam aus der Donauregion und führte nach Iglau, Prag und Sachsen, die von Znaim nach Osten führende Straße verlief durch den Thayabogen unter der Pollauer Brücke hindurch nach Brünn, Olmütz und Breslau. Diese großen Verkehrswege waren durch Verbindungsstraßen miteinander verbunden und wurden durch weitere wichtige Routen ergänzt. In der vormodernen Gesellschaft bildeten die Straßen als neuralgische Verbindungen zwischen Siedlungspunkten, wichtigen Produktions- und Kultstätten ein Netz, von dem das Schicksal der Zivilisation buchstäblich abhing. Das Verschwinden der Verbindungspunkte führte zu einer Veränderung der Struktur des Netzes; die Unterbrechung oder das Verschwinden der Wege verursachte eine Störung und oft gar den Zusammenbruch des zivilisierten Lebens. Eine längere Unterbrechung oder Beschädigung dieser Wege z. B. durch langwierige Kriege führte in der Regel zum Zerfall der zentralen Verwaltung, zum wirtschaftlichen Niedergang und zur Verarmung großer Teile der Bevölkerung sowie zum zivilisatorischen Rückschritt der Gesellschaft. Aber Straßen waren nicht nur ein Instrument zur Aufrechterhaltung der Machtkontrolle, der wirtschaftlichen Existenzgrundlage und des Handels oder des kulturellen Austauschs, viele von ihnen bildeten auch und besonders im mitteleuropäischen „Barock“ des 17. und 18. Jahrhunderts Kommunikationskorridore zum Heiligen. Die entlang der Straßen erhaltene schöne Architektur und der Skulpturenschmuck betonten somit (oft mit Betonung des religiösen Inhalts) alle ihre spirituellen und symbolischen Aspekte. Im Barock, in dessen Frühphase unser Land zur

Zeit der großen Depression des 17. Jahrhunderts eintrat, kulminierte die uralte Tendenz der phantasievollen Materialisierung von Ideen und Glaubenssymbolen in einer allmählichen, aber immer stärker werdenden Welle der Sakralisierung der Landschaft, die etwa bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. Zu den errichteten Heiligtümern gesellten sich kleine Gebetsstätten und Statuen an dominanten Stellen entlang der Straßen. So entstand eine Sakrallandschaft, in der das Heilige und das Profane untrennbar miteinander verbunden waren.

Die steinerne oder gemauerte sakrale Kleinarchitektur, die seit mehr als einem halben Jahrtausend in unterschiedlichen Formen in unserer Landschaft errichtet wurde, ergänzt zusammen mit anderen Landschaftselementen, dem Geländere relief, der Zusammensetzung von Vegetations- und Wasserflächen oder der Struktur von Straßen und Bächen, die Form der historischen Kulturlandschaft zu einem abwechslungsreichen Gesamtbild eines vielgestaltigen Organismus, der durch ein Netz von physischen und immateriellen Verbindungen lebt. Es ist aber auch eine Erinnerung an die Existenz einer alten heiligen Landschaft, die ideologisch von sakralen Gebäuden und Skulpturen geprägt ist, die bis heute überlebt haben und zu den wertvollsten Kulturgütern unseres Landes und unserer Nation gehören.

/AT/

Patrick Schicht

/CZ/

Po studiu na vyšší technické škole (HTL), obor obnova a údržba měst, pracoval několik let v architektonické kanceláři. Souběžné studium dějin umění a architektury. Od roku 2005 oblastní referent Spolkového památkového úřadu pro Dolní Rakousko. Je odpovědný za přípravu a podporu projektů na úpravy architektonických památek. Podílel se na zavedení „Směrnice pro stavebněhistorický průzkum“ a je autorem četných publikací o stavebních průzkumech.

/AT/

Ausbildung: Nach der HTL, Fachzweig Restaurierung und Ortsbildpflege, und einigen Jahren in einem Architekturbüro, parallele Studien von Kunstgeschichte sowie Architektur. Seit 2005 Gebietsreferent im Bundesdenkmalamt, Landeskonservatorat für Niederösterreich, somit für die Vorbereitung und Begleitung von Veränderungsprojekten an Baudenkmalen zuständig. Zudem Beteiligung bei der Etablierung und Betreuung der „Richtlinien für Bauhistorische Untersuchungen“ und zahlreiche Publikationen zum Thema Bauforschung.

Ochrana přírody a krajiny v Rakousku

Patrick Schicht

V roce 2000 Evropská rada ratifikovala Florentskou úmluvu, která zdůrazňuje, že „krajina“ je produktem lidského vnímání, vytvářená očima fantazie a srdcem pozorovatele. Proto ani ty nejzákladnější vlastnosti Semmeringu nejsou obsaženy v hmatatelných materiálech. Charakteristické hory a údolí, stejně jako kostely, hrady, viadukty a vily, které do nich člověk důmyslně zakomponoval, se fyzicky skládají z jednoduchých prvků bez vlastní materiální hodnoty. Je třeba, aby jim společnost dávala kulturní význam a chránila je. K uvědomění si této skutečnosti, k vnímání citlivosti a pomíjivosti kultury je zapotřebí vědomí. Fyzické prvky však slouží jako důležité identifikační body pro naše emocionální, estetické a vědecké vnímání Semmeringu. Patří k nim dědictví historických epoch od prehistorických a raně historických dolů, osídlení a pohřebišť přes středověké hrady a kostely až po vilové kolonie a turistické stavby historismu. Ve výši očí lze pozorovat podobně vyvinuté charakteristiky geologie, fauny a flóry. Kulturní krajina je tak výsledkem vzájemného působení přírody a člověka, které se vyvíjelo po celé věky.

V roce 1992 proto UNESCO vyzvalo k souběžné ochraně biologické a kulturní rozmanitosti kulturních krajin. Aby bylo možné zachovat tuto charakteristiku a opatrně ji udržet i dále do budoucna, je třeba nejprve prozkoumat základy jejího významu. Jak ale uchopit celý prostor? Jestliže soubory budov jsou již více než součet jejich jednotlivých částí, velkoplošná kulturní krajina vytváří zcela nezávislou kvalitu díky překrývání různých prvků, prostorů a historie, což je předmětem rostoucí mezinárodní pozornosti. Zejména na Dálném východě se ustálilo, že region je třeba chápat jako celek geologie a architektury, ale i pohádek a zvyků až po tradiční kroje. V Rakousku se památková péče může pochlubit podobně celistvým pohledem na Wachau, a to první uměleckou topografií z roku 1907. To byl základ pro c. k. Ústřední komisi pro výzkum a ochranu uměleckých a historických památek, která navázala na tuto skutečnost při jednáních o místních železničních tratích a poprvé v historii Rakouska ovlivnila ochranu kulturní krajiny

v procesu regionálního plánování. Po druhé světové válce začalo Tyrolsko intenzivně zkoumat své regiony pomocí základního výzkumu. Deklarovaným cílem bylo nejen zdokumentovat regionální architektonické formy, ale také se pokusit vytvořit příklady pro současnou výstavbu. I dnes se Tyrolsko aktivně zabývá udržitelným rozvojem svých stavebních forem a společně se Spolkovým památkovým úřadem vydalo propracovaný projekt „Weiterbauen am Land“ (Stavění na venkově), aby představilo úspěšné příklady.

Ochrana přírody má lepší pozici. Po zavedení zákona o ochraně památek v roce 1923 bylo Dolní Rakousko první spolkovou zemí, která v roce 1924 vydala „Zákon o opatřeních na ochranu přírody“, ačkoli tuto pravomoc vykonával Spolkový památkový úřad pomocí ochranných opatření. Od 40. let 20. století převládala ochrana větších chráněných území, zatímco v památkové péči kulturní krajina dodnes nemá právní oporu. Rozhodnutím Ústavního soudu z roku 1964 byla ochrana přírody definitivně prohlášena za výlučnou pravomoc spolkových zemí, čímž došlo k trvalému oddělení kulturních a přírodních památek z hlediska pravomocí. V době klimatických změn se hranice mezi památkovou péčí a ochranou přírody stále stírají; všechny zainteresované strany by měly vypracovat společné strategie pro udržitelnou ochranu našeho přírodního i vystavěného prostředí.

Neustálé změny jsou důležitou součástí živého kulturního regionu a měly by být vnímány pozitivně. Ale kam až ho chceme rozvíjet? Všichni odborníci se shodují: silné stránky je třeba posílit, slabé oslabit. K silným stránkám historické kulturní krajiny rozhodně patří vysoká kvalita života ve stávající kombinaci volného prostoru a stavební kultury, která má stále větší význam zejména v době „work-live-balance“. Patří sem také pocit domova, identity a sounáležitosti, který je pro zdraví a pohodu tak důležitý a který lze zažít díky historicky vyvíjejícímu se regionu.

Další zástavba je v citlivých regionech výzvou, kterou je třeba nejprve regulovat územním plánováním z hlediska umístění a objemů zástavby. To by mohlo být realizováno podle osvědčeného modelu údržby parků, který se již úspěšně uplatňuje v zámeckých, přírodních a národních parcích. Tam se vždy na základě přesných soupisů vypracovává metodický rámec pro zachování pohledových os a hranic sídel i charakteristických struktur a kubatur, ale připravuje se i zpětná revize chybného vývoje a dokonce i rušivých prvků. UNESCO zveřejnilo model pro strukturu údržby kulturních krajín. Nejvyšší prioritu přikládá historickému fondu a další vývoj musí být citlivě podřízen jeho možnostem. Příručka UNESCO k transpozici Úmluvy o ochraně světového dědictví dokonce výslovně vyzývá k integritě a autenticitě, protože jen díky této autenticitě lze dosáhnout důvěryhodnosti a charakteru památek. Směrnice UNESCO pro praxi proto požaduje

především ekologicky a kulturně udržitelné využívání majetku. Již samotná odborná péče vytváří obrovskou přidanou hodnotu a je také základem místního cestovního ruchu se třemi pilíři — památky, image a kultura.

Pro dosažení rozumné a kvalitní nové výstavby vypracovalo Rakousko v roce 2017 pro vlastní stavební záměry Stavebně–kulturní směrnice, které jsou příkladné i v soukromém sektoru. V související zprávě o stavební kultuře jsou kritéria dobré stavební kultury definována mimo jiné jako udržitelnost, estetika, adaptabilita a vysoká kvalita. Otázka vhodného stavebního stylu zaměstnává architekty již od 19. století, stejně jako problematika hromadné výstavby malých chat a domů všeho druhu a ničení půdy. Již tehdy si lidé uvědomili, což platí dodnes, že region by neměl následovat všeobecnou globalizaci, ale že nové stavby by měly být citlivě přizpůsobeny přírodě a okolí.

Řada hvězdných architektů éry vídeňské Ringstrasse se tímto tehdy řídila; Adolf Loos dokonce v roce 1913 vypracoval „pravidla pro ty, kdo staví v horách“ a svůj vlastní projekt na Kreuzbergu přizpůsobil místní tradici jemným, ale přesto velmi moderním způsobem. K tomu dodnes nelze co dodat.

Natur- und Landschaftsschutz in Österreich

Patrick Schicht

Der Europarat ratifizierte im Jahr 2000 die Landschaftskonvention von Florenz, worin betont wird, dass „Landschaften“ ein Produkt der menschlichen Wahrnehmung sind, geschaffen mit den Augen der Phantasie und den Herzen der Betrachter. So stecken selbst die elementarsten Eigenschaften des Semmerings nicht in haptisch greifbaren Stoffen. Die charakteristischen Berge und Täler sowie die aufwändig von Menschen hinzugefügte Kirchen, Burgen, Viadukte und Villen bestehen physikalisch gesehen aus einfachen Substanzen ohne materiellen Eigenwert. Es braucht die Gesellschaft, um daraus eine kulturelle Bedeutung zu generieren und diese zu schützen. Es braucht Bewusstseinsbildung, um diese Tatsache zu verinnerlichen, um die Sensibilität und Vergänglichkeit von Kultur wahrzunehmen. Als wichtige Identifikationspunkte für unsere emotionalen, ästhetischen und wissenschaftlichen Vorstellungen zum Semmering dienen jedoch physische Elemente. Dazu zählen Hinterlassenschaften historischer Epochen von vor- und frühgeschichtlichen Bergwerken, Siedlungsstellen und Gräberfeldern über mittelalterliche Burgen und Kirchen bis hin zu den Villenkolonien und Tourismusbauten des Historismus. In Augenhöhe sind die ebenfalls gewachsenen Eigenarten von Geologie, Fauna und Flora zu betrachten. Kulturlandschaften sind somit das verwobene Ergebnis von über Epochen hinweg gewachsenen Wechselwirkungen zwischen Natur und Mensch.

1992 forderte die UNESCO folgerichtig den parallelen Schutz der biologischen sowie der kulturellen Vielfalt von Kulturlandschaften ein. Um diese Charakteristik bewahren und behutsam in die Zukunft führen zu können, müssen die Grundlagen ihrer Bedeutung erst erforscht werden. Doch wie erfasst man eine ganze Gegend? Sind schon Ensembles von Gebäuden mehr als die Summe ihrer Einzelteile, bildet eine großräumige Kulturlandschaft durch ihre Überlagerung

unterschiedlicher Elemente, Räume und Geschichten eine völlig eigenständige Qualität, wie sie international stark steigend im Fokus liegt. Vor allem in Fernost hat sich etabliert, eine Region als Gesamtheit von Geologie und Architektur sowie von Märchen und Bräuchen bis hin zur Tracht zu erfassen. In Österreichs darf die Denkmalpflege für sich in Anspruch nehmen, bereits mit der ersten Kunsttopographie 1907 die Wachau ähnlich gesamtheitlich betrachtet zu haben. Darauf baute die k.k. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale bei den Verhandlungen für lokale Bahntrassierungen auf, erstmals in der heimischen Geschichte hatte der Schutz einer Kulturlandschaft Einfluss auf einen regionalen Planungsprozess. Nach dem 2. Weltkrieg begann Tirol flächendeckend, seine Regionen mit intensiven Grundlagenforschungen zu erfassen. Erklärtes Ziel war neben dem Dokumentieren regionaler Architekturformen der Versuch von Vorlagen für ein zeitgemäßes Weiterbauen. Tirol kümmert sich auch heute proaktiv um die nachhaltige Entwicklung seiner Bauformen und hat etwa gemeinsam mit dem Bundesdenkmalamt das aufwändige Projekt „Weiterbauen am Land“ publiziert, um gelungene Beispiele vorzustellen.

Besser ist der Naturschutz aufgestellt. Nach der Etablierung des Denkmalschutzgesetzes 1923 folgte in Niederösterreich als erstem Bundesland 1924 das „Gesetz betreffend Maßnahmen zum Schutz der Natur“, wenngleich diese Kompetenz vom Bundesdenkmalamt mit Unterschützungsverfahren wahrgenommen wurde. Ab den 1940er Jahren setzte sich der Schutz größerer Naturschutzgebiete durch, während in der Denkmalpflege Kulturlandschaften bis heute keine gesetzliche Grundlage haben. In einem Entscheid des Verfassungsgerichts 1964 wurde der Naturschutz schließlich zur alleinigen Ländersache erklärt, wodurch sich Kultur- und Naturdenkmale behördenmäßig nachhaltig trennten. In Zeiten des Klimawandels verwischen die Grenzen von Denkmal- und Naturschutz weiter, alle Beteiligten sollten gemeinsame Strategien zur nachhaltigen Bewahrung unserer natürlichen wie gebauten Umwelt entwickeln.

Ständiger Wandel ist eine wichtige Eigenschaft einer pulsierenden Kulturregion und durchaus positiv zu bewerten. Aber wohin will man sie entwickeln? Alle Fachleute sind sich einig: Stärken gehören gestärkt, Schwächen geschwächt. Zu den Stärken einer historischen Kulturlandschaft gehört unbedingt die hohe Lebensqualität der bestehenden Mischung aus Freiraum und Baukultur, die gerade in Zeiten von Work-Live-Balance von steigender Bedeutung ist. Dazu zählen auch die für Gesundheit und Wohlbefinden so wesentlichen Empfindungen von Heimat, Identität und Zusammengehörigkeit, die durch eine historisch gewachsene Region erlebbar sind.

Eine zusätzliche Verdichtung stellt in sensiblen Regionen eine Herausforderung dar, die zunächst durch die Raumordnung in Lage und Kubatur zu regeln ist. Das könnte nach dem Vorbild von Parkpflegewerken gelingen, wie sie bei Schloss-, Natur- und Nationalparks bereits erfolgreich

angewendet werden. Dort wird immer auf Basis exakter Inventarisationen ein methodisches Grundgerüst zu Erhaltung von Sichtachsen und Siedlungsgrenzen sowie charakteristischer Strukturen und Kubaturen erstellt, aber auch eine Rückführung falscher Entwicklungen und sogar störender Elemente vorbereitet. Die UNESCO hat ein Vorbild für die Struktur eines Pflegewerks für Kulturlandschaften publiziert. Darin wird dem historischen Bestand größte Priorität eingeräumt, Weiterentwicklungen haben sich dessen Potential schonend unterzuordnen. Im Handbuch der UNESCO zur Umsetzung der Welterbekonvention wird sogar dezidiert die Unversehrtheit und Echtheit gefordert, weil erst durch diese Authentizität Glaubwürdigkeit und Quellencharakter erreicht werden. Der aufbauende Leitfaden der UNESCO für die Praxis verlangt daher primär eine ökologisch und kulturell nachhaltige Nutzung des Bestandes. Allein in dessen fachgerechter Pflege liegt schon eine enorme Wertschöpfung, auf ihm fußt auch der heimische Tourismus mit den drei Säulen Sehenswürdigkeiten, Image und Kultur.

Für den maß- und qualitätsvollen Neubau hat der Staat Österreich 2017 für seine eigenen Bauvorhaben Baukulturelle Leitlinien geschaffen, die auch im Privatbereich vorbildhaft sind. Im zugehörigen Baukultur-Report werden die Kriterien für gute Baukultur unter anderem mit Nachhaltigkeit, Ästhetik, Anpassungsfähigkeit und Hochwertigkeit definiert. Die Frage nach dem angemessenen Baustil beschäftigt die Architekten ebenso seit dem 19. Jahrhundert wie das Problem der Verhüttelung und Flächenvernichtung. Bereits damals kam man zur noch heute gültigen Erkenntnis, dass die Region nicht der allgemeinen Globalisierung folgen sollte, sondern Neubauten subtil auf Natur und Nachbarschaft abzustimmen sind. Zahlreiche Stararchitekten der Ringstraßenzeit haben sich damals daran gehalten, Adolf Loos hat 1913 sogar „Regeln für den, der in den Bergen baut“ aufgestellt und sein eigenes Projekt am Kreuzberg subtil und doch hochmodern der lokalen Tradition angepasst. Dem ist bis heute nichts hinzuzufügen.

/AT/

Petr Kroupa

/CZ/

Ředitel Odboru památkové péče Kanceláře prezidenta republiky. Bývalý ředitel územního odborného pracoviště NPÚ v Brně, Metodického centra moderní architektury v Brně a dočasně pověřený generální ředitele Národní knihovny České republiky.

/AT/

Direktor der Abteilung für Denkmalpflege des Büros des Präsidenten der Republik. Ehemaliger Direktor der Gebietsdienststelle des Nationaldenkmalinstituts in Brünn, des Methodischen Zentrums für moderne Architektur in Brünn und interimistischer Generaldirektor der Nationalbibliothek der Tschechischen Republik.

Martin Van hemstede
A^o Aetatis 61 11
1653

Význam kulturního dědictví pro společnost — náčrt sociálních dějin ochrany architektonických památek

Petr Kroupa

Zvýšená senzibilita umožňuje umělecky nadaným lidem abstrahovat podstatu lidských problémů a explicitně nebo implicitně ji vyjádřit v uměleckých dílech. Vyškolený námořník, praktický úředník, ale pro lidstvo především skvělý francouzský malíř a sochař Paul Gauguin (1848–1903) se v jedné těžké chvíli v roce 1897 pokusil o sebevraždu, ale byl zachráněn, načež odjel na polynéské souostroví Markézy a s finanční podporou pařížského galeristy Ambroise Vollarda se tam usadil na ostrově Hiva-Oa. Ve vlastnoručně postaveném domě/chatrči/ateliéru namaloval během čtyř týdnů na konci roku 1897 rozměrný obraz (139 x 374 cm), který byl jeho největším a pro něj samého i nejlepším dílem. Svého druhu testament, protože se po jeho domalování opět pokusil o sebevraždu (arsenem), i tentokrát naštěstí neúspěšně. Aby nebylo pochyb, jeho téma/název napsal do levého horního rohu: ODKUD PŘICHÁZÍME, KDO JSME, KAM JDEME? (obraz je od roku 1936 v Museum of Fine Arts, v Bostonu, USA). To je existencionální otázka po smyslu lidského života (Winston Churchill, 1874–1965: „Jenom když víš, odkud přicházíš, máš šanci vědět, kam směřuješ.“), ale v zásadě je to základní otázka po smyslu jakékoli lidské činnosti, památkovou péčí nevyjímaje. Proto se chci takto položenými otázkami zabývat společenskou poptávkou po památkové péči, pod kterýmžto pojmem rozumím širší disciplínu, než jen materiální ochranu památek.

ODKUD PŘÍCHÁZÍME?

Pominu-li hlubší biologické a širší historické vztahy, pak v přímé návaznosti nepochybně z humanistického myšlení renesanční Itálie. V říjnu roku 1508 vstoupil do služeb papeže Julia II. v Římě na doporučení svého strýce Donata Bramanta mladý urbinský umělec **Raffael Santi** (1483–1520). Měl malířsky vyzdobit papežovy soukromé komnaty ve Vatikánu — Stanza della Segnatura (1508–1511), Stanza d'Eliodoro (1512–1514) a Stanza dell'Incendio (1514–1517). Po Juliově smrti 21. února 1513 se s nástupem nového papeže Lva X. rozšířily i Raffaelovy povinnosti. Po Bramanteho smrti v roce 1514 převzal úkol architekta novostavby chrámu sv. Petra a 27. srpna 1515 jej papež jmenoval konzervátorem římských starožitností.

Raffael měl na starosti správu vatikánských sbírek antických soch a dohled nad antickými vykopávkami v Římě a blízkém okolí s tím, že materiál z poškozených památek mohl používat (tak jak se doposud běžně dělo) na papežské stavební podniky. Na rozdíl od svých předchůdců Raffael okamžitě zastavil ničení antických nápisových desek, soch a architektonických článků, z nichž byl částečně postavený středověký Řím. Jeho hlavním cílem v této oblasti, který si sám stanovil, měl být zákres a náskres podrobného plánu antického Říma. „Na výšinách i na nejnižších místech města hledal staré základy, vynášel svědectví minulosti, až papeže a Římany přivedl k takovému úžasu, že se na něho všichni dívají jako na božskou bytost seslanou s nebe“, napsal roku 1519 papežský protonotář Calcagnini. Raffael se v Římě stýkal s okruhem humanistických učenců, jeho přítelem byl např. hrabě Baldassare Castiglione (1478–1529), autor slavného Dvořana (*Il libro del Cortegiano*, 1528), a můžeme předpokládat, že to byli právě oni, kdo ho utvrzoval v jeho, z dnešního pohledu tak moderních, názorech na význam a ochranu památek antické architektury. V roce 1519 Raffael napsal papeži Lvu X. obsáhlé memorandum o výsledcích své práce, které opět můžeme považovat za testament svého druhu, neboť již o rok později zemřel:

„Je mnoho těch, Nejsvětější otče, kteří vyjadřují svůj chabý úsudek o tom, co je psáno o úžasné uměleckosti, bohatství, ornamentu a vznešenosti budov Říma, dospěli k závěru, že to jsou spíše bajky než skutečnost. Já jsem však vždy viděl — a stále vidím — věci jinak. Kvalitu antického myšlení odhalují pozůstatky, které ještě lze vidět mezi ruinami (antického) Říma a nepovažuji za nepřiměřené domnívat se, že hodně z toho, co dnes považujeme za nemožné, pro ně bylo nesmírně jednoduché. S tímto na mysli jsem byl těmito starožitnostmi zcela uchvácen — a vynaložil jsem nejen veškeré své úsilí k jejich pečlivému zaměření ve velkém detailu, ale také při důkladném čtení těch nejlepších autorů a porovnávání jejich spisů se stavebními díly — myslím si, že se mi podařilo získat určité porozumění antické architektuře. To je něco, co

mi zároveň dává obrovskou radost — pro intelektuální ocenění tak vynikající záležitosti — ale i obrovský smutek — při pohledu na to, co byste mohli téměř nazvat mrtvolou tohoto velkého, ušlechtilého města, kdysi královny světa, nyní tak krutě zprzněné.

Vzhledem k tomu, že všichni muži mají respekt vůči svým rodičům a své vlasti, cítím se povinný, jakkoli jsou mé schopnosti malé, shromáždit co nejvíce toho půjde a pokud obraz vůbec může přežít — možná jen o málo víc než stín. Stará slavná díla, která by dnes byla v plném rozkvětu své krásy, byla spálena a zničena zlým hněvem a bezohledným násilím bezbožných mužů, skutečných zvířat. Zničení není však úplné — obrysy přežívají téměř nepoškozené, ale bez ozdob; můžete to skoro popsat jako kosti těla bez masa. Avšak proč si stěžujeme na Góty, Vandaly a další zrádné nepřátele starých Latinů, když zrovna ti muži, kteří by jako otcové a strážci měli bránit ubohé pozůstatky Říma, ve skutečnosti tráví hodně času a energie tím, že se pokoušejí zničit tyto pozůstatky a vymazat jejich paměť? Kolik papežů, Svatý Otče — mužů, kteří zastávali stejný úřad jako Vaše Svatost, ale kteří neměli ani Vaši moudrost, ani Vaše kvality či velkodušnost — kolik z těchto papežů, říkám znovu, dovolili, aby se starobylé chrámy, sochy, oblouky a další budovy — sláva svých zakladatelů — staly kořistí ruin a spoliace? Kolik z nich povolilo vykopat stavební základy, aby získali trochu pozzuolánu, takže se ty budovy ve velmi krátké době zhroutily? Kolik malty se vyrobilo ze soch a dalších antických dekorací? Zajdu tak daleko, že řeknu, že celý ten nový Řím, který je dnes k vidění — jakkoli velký, krásný a nádherně zdobený paláci, kostely a dalšími budovami — je postaven pomocí malty vyrobené z antických mramorů. Ne bez velkého zármutku mohu přemýšlet nad tím, že od doby, co jsem v Římě — což je nyní víceméně dvanáct let — bylo zničeno mnoho krásných věcí: například Meta, která byla na Via Alexandrina, oblouk u vchodu do Diokletianových lázní, chrám bohyně Ceres na Via Sacra a část Fóra Transitoria, které byla jen před několika dny spálena a zničena, z mramorů se stala malta; větší část baziliky na fóru byla zničena a kromě toho množství sloupů bylo poškozeno nebo v půli přelomeno a mnoho architrávů a pěkných vlysů rozbito na zlomky. Bylo to stejně jako dnes pobuřující, že se takové věci tolerovaly. Vskutku byste mohl říci, že takové věci dělal Hannibal, aby se jmenoval jen jeden Boží postrach. Proto, Svatý otče, nechť není nejmenší z priorit Vaší Svatosti zajištění toho, aby to málo pozůstatků antického Říma nebylo zcela zničeno a ruinováno bezbožníky a nevědomci. Zachováním starších příkladů se Vaše Svatost vyrovná velikosti starých Římanů a bude dokonce lepší než oni, jak jste skutečně dokázal svými nádhernými stavbami.“

Raffaellovým úmyslem bylo dopodrobna poznat a prozkoumat starověkou římskou architekturu, zachovat její zbytky jako památky na slavné období a jejím, z dnešního pohledu skutečně vědeckým poznáním, přispět k obnově zlatého věku kvalitní architektury. Tehdejší učená humanistická společnost si toho žádala.

Raffaelovi patří později slavný, ale v jiném smyslu interpretovaný výrok **Roma quanta fuit ipsa ruina docet** ((pouze) tato ruina vypovídá o tom, jak vypadal (starý) Řím). Do světa se tento výrok dostal především zásluhou architekta Sebastiana Serlia (1475–1554), známého svým sedmidílným traktátem o architektuře. Sebastiano Serlio, jenž v letech 1514 až 1527 pobýval v Římě, se s Raffaelem znal osobně výrok **Roma quanta fuit ipsa ruina docet** umístil na titulní straně třetího dílu „O starožitnostech“, který vyšel roku 1540 a 1544 v Benátkách

Když v 80. letech 16. století stavěl hrabě **Vespasiano I. Gonzaga** (1531–1591) své rezidenční město Sabbionetu podle renesančních principů „ideálního města“, bylo jednou z jejích staveb také „Teatro all'antica“, tedy „Divadlo v antickém stylu“. Ne každý by to poznal, ale bylo to důležité, a proto architekt Vincenzo Scamozzi (1548–1616) umístil na dvě hlavní pohledové fasády velký nápis **Roma quanta fuit ipsa ruina docet**. Vincenzo Scamozzi v letech 1599 a 1600 cestoval po Francii, kde si všímal místních starožitností a ve svém cestovním deníku dokumentoval i tamní středověké stavby. Trochu překvapivě k jeho architektonické tvorbě a uměleckému přesvědčení. Můžeme právem předpokládat, že ho tomu vedl konkrétní zájem o starožitnosti, a proto v jeho případě můžeme hovořit o nejstarším dokladu vážného památkářského zájmu o gotickou architekturu. Ukazuje to posun od studia starých památek jako zdrojů pro současnou architekturu ke studiu starých památek jako historických dokladů minulosti.

Krátce po Raffaelovi a Serliovi pobýval v Římě v letech 1532–1536 holandský malíř **Maarten van Heemskerck** (1498–1574). Studoval a pečlivě kreslil, vlastně dokumentoval, starověké římské ruiny především ze starožitnického zájmu (využíval je ovšem i v rekonstrukcích na svých obrazech). Na svou kresbu Septizonia (což byla stavba na jižním úpatí Palatina postavená roku 203 za vlády císaře Septimia Severa, která se vyznačovala velmi dekorativní fasádou složenou ze tří řad sloupů nad sebou, nicméně papež Sixtus V. nařídil roku 1588/89 svému dvornímu architektovi Domenico Fontanovi její stržení a použití materiálu na jiné stavby) připsal poznámku *Roma quanta fuit ipsa ruina docet*. Význačný anglický historik umění druhé poloviny 20. století Peter Murray (1920–1992) (*Renaissance Architecture*, 1971), této sentenci již nerozuměl v původním významu a označil ji za mysteriózní. Nejméně od 17. století se totiž používala v posunutém významu: „tyto ruiny nás poučují o tom, jak byl Řím velký“ („How great Rome was, its very ruins tell.“ „Quanto grande fu Roma, lo insegnano le sue rovine stesse“.), tedy římská ruina již nebyla primárně zdrojem/poučením pro obnovu/renesanci kvalitní architektury, ale cestou poznání pro zasloužení (nejen historie), a připsal její autorství právě van Heemskerckovi. Neoklasicismus 18. století přál činnosti nejrůznějších tajných, či méně tajných skupin zasloučenců. V Bologni působil italský malíř architektury, proponent neoklasicismu **Mauro Tessi** (1730–1766), se pohyboval ve společnosti jednoho z nejzajímavějších benátských „polymathů“ (toto označení zavedl Leon Battista Alberti (1404–1472) pro „muže, kteří mohou dělat vše, neboť všechno umí“ — my dnes

v češtině pro takové lidi z jakéhosi, mně neznámého důvodu, užíváme výraz „renesanční člověk“), mimo jiné také básníka a anglofila, hraběte **Francesca Algarottiho (1712–1764)**, pro nějž tento „zasvěcenecký“ nápis také ztvárnil.

Narozdíl od racionalistického přístupu renesančních humanistů k antickým architektonickým památkám se klasicistní, respektive neoklasicistní umělci a vzdělanci zajímali především o mysteriózní stránku památek. Krásným příkladem je známý, v Louvru vystavený obraz francouzského, v Římě působícího malíře klasicismu Nicolase Poussina (1594–1665) „Et in Arcadia Ego“. Pařížský obraz z let 1637/38 je Poussinovou druhou verzí. První namaloval roku 1627, inspirován ještě starším Guercinovým (Giovanni Francesco Barbieri, 1591–1666, činný v Římě a Bologni) obrazem s tímto nápisem (1618–22). Z poloviny 18. století pochází reliéfní verze Poussinovy druhé verze v anglickém Shugborough Hall, Staffordshire, obohacený ještě tajemnou zkratkou (O.U.O.S.V.A.V.V, vlevo D., vpravo M.).

V první polovině 19. století přišla s romantismem vlna zájmu o národní mytologie a tím, čím byla antická architektura cisalpským vzdělcům 15. až 18. století, se stala pro dobový sentiment zaalpské Evropy gotická architektura. Nejvýznamnější nedokončenou gotickou stavbou byl **Köllner Dom**. Roku 1322 se po vysvěcení chóru práce zastavily. V letech 1801–1821 sloužil pouze jako farní kostel. V roce 1814 překvapivě nalezl hessenský architekt klasicismu Georg Moller (1784–1852) ve špýcharu darmstadtského hostince „Zur Traube“ čtyřmetrový pergamen s narysem severní věže západní fasády kolínské katedrály z doby kolem roku 1350. O dva roky později (1816) objevil a koupil od jednoho pařížského antikváře druhou půli tohoto narysu s jižní věží německý kunsthistorik Sulpiz Boisserée (1783–1854). Ten pak spolu s učitelem a naturfilozofem wJosephem Görresem (1776–1848) založili „Zentral-Dombau-Verein zu Köln“. 1842 pruský král (byl evangelíkem) pokládal základní kámen dostavby. V letech 1863 až 1880 pak byla kolínská katedrála novogoticky dostavěna.

Romantismus se velmi rychle přebarvil v nacionalismus a s proměnou evropských států z feudálního na národní a později občanský princip vznikala od 2. poloviny 19. století **evropská institucionalizovaná státní památková péče**. Pro její potřeby se památková péče začala emancipovat od oborů architektury a dějin umění a začala vytvářet oborově konzistentnější vlastní metodologické a teoretické koncepce. V našem prostředí, tedy v mnohonárodním státě Rakousko-uherského císařství se na konci 19. století tvrdě (přinejmenším verbálně tvrdě) střetla koncepce památky jako odkazu národní historie (Němec Georg Dehio) s koncepcí památky jako obecného díla minulosti (Rakušan Alois Riegl), což ovšem následně mělo fatální odraz v konkrétní metodologii památkové péče a nejrůznějšími způsoby má dodnes.

KDO JSME?

V roce 1752 publikoval německý učenec slovenského původu J. M. Chladny jasnou (a dosud dle mého názoru nejlepší) definici pojmu památka — je to „každé dílo schopné poučit lidi o minulosti“. S úmyslem uchování pro současnost a budoucnost vznikla pak na konci 18. století ochrana architektonických památek se zcela novým požadavkem po respektování a zachování původní hmoty se stopami prožitého času. Z toho logicky vyplynul požadavek na co nejmenší intervence (zásahy) při péči o památky, verbalizovaný již v první polovině 19. století zásadou: „Údržba je lepší než konzervace, konzervace je lepší než oprava, oprava je lepší než restaurování, restaurování je lepší než zboření“. Proti tomuto, zprvu jen intelektuálnímu požadavku stála však dosavadní praxe oprav výměnou poškozené hmoty a její náhradou za novou hmotu nejen za účelem stabilizace, ale i s estetickým požadavkem na celistvost díla, podmiňující v případě památek i jeho explicitní výpovědní hodnotu historického exponátu.

A tak se památkáři rozdělili na dva nesmiřitelné tábory. Zatímco zástupci prvního tábora se rekrutovali většinou z „nepraktických“ vzdělanců s filozofickým, uměleckým (literárním, výtvarným) nebo historickým vzděláním, do druhého tábora se hlásili většinou „praktičtí“ lidé s technickým vzděláním a příležitostně i politici (pořád mluvíme výhradně o Evropě). Toto rozdělení, modifikováno v čase, přetrvalo v evropském kontextu dodnes a vzhledem k jeho podmíněnosti odlišným typem vzdělání není důvodu, aby se oba náhledy někdy smířily. Zastánci prvního tábora argumentují hlavně asociacemi s historickými událostmi a osobnostmi, zastánci druhého tábora pak ideovou hodnotou (uměleckou myšlenkou, integritou, užitnou hodnotou).

KAM JDEME?

Obrovský společenský význam architektonických památek odvozeně dokládají záměrné válečné destrukce s úmyslem ponížit protivníka. Za všechny uvedu známý příklad polské Varšavy, jejíž historické centrum nařídil zbořit německý vůdce Adolf Hitler, o němž je známo, že se zajímal nejen o malířství a architekturu, ale také o památkovou péči a rozuměl jejich dosahu. Nikoli bombovým náletem, ale záměrným odstřelením celých bloků historického města a speciálně kompletním srovnáním se zemí bývalého královského paláce chtěli Němci obrazně zničit Poláky před svým ústupem z města. Také záměr na znovupostavení města v historické podobě se nesl pod heslem obnovy polského národa.

Také v hercegovinském Mostaru byla zničena nejvýznamnější památka — „Stari most“ ve válečném konfliktu z etnických důvodů. Samotné město založili u existujícího staršího mostu přes hluboké koryto řeky Neretvy na nově ovládnutém území roku 1468 osmanští Turci jako vojenskou pevnost (Köprühisar = pevnost u mostu) a správní středisko pašaliku Hersek. Stavající most postavili

v roce 1566 (29 m dlouhý, 4 m široký, 24 m nad hladinou řeky) pod vedením stavitele Hayruddina (Hayruddin Minar = stavitel), žáka nejvýznamnějšího osmanského architekta Sinana (Sinan Minar-stavitel; 1489–1588 — dítě křesťanských řeckých rodičů, 1512 odveden k janičárům, přestoupil na islám). Mostar leží uprostřed bosňáckého etnického území, ale v době Jugoslávské republiky byl multietnický (34 % Bosňáků, 29 % Chorvatů, 19 % Srbů, 18 % ostatní), s tím, že v historickém centru na východním břehu řeky Neretvy bydleli muslimští Bosňáci a na modernějším západním břehu katoličtí Chorvati a pravoslavní Srbové. Všechna tři etnika hovořila prakticky totožným slovanským jazykem (Chorvaté by s tvrzením o totožnosti jazyků určitě nesouhlasili, ale např. v češtině se v té době vydávaly jazykové učebnice a slovníky česko-srbochorvatské; dnes už samozřejmě nově politicky korektně česko-chorvatské a česko-srbské, bosenština si zatím takové postavení nevydobylo). V roce 1992 vyhlásila Bosna a Hercegovina, dosud součást většinou Srby ovládané Jugoslávské republiky, samostatnost a začala válka Srbů proti bosenským Chorvatům a Bosňákům, ukončená stažením Srbů, včetně odchodu srbských obyvatel z Mostaru.

Netrvalo to dlouho a na jaře 1993 se do sebe pustili místní Bosňáci a Chorvaté, kteří zase vyhlásili samostatnost na Bosně s tím, že Mostar bude jejich hlavním městem. 9. listopadu 1993 chorvatské tanky ze západního břehu záměrně rozstříleli „Stari most“ nejméně šedesátí zásahy granátů, protože most spojující dva nepřátelené tábory byl historickou památkou muslimských Bosňáků. Jejich mladíci z něj každoročně, přinejmenším od roku 1664, skákali své „skoky dospělosti“. Od roku 2009 je skáčou opět (symptomaticky se jméno toho prvního mladíka, který svým skokem tradici obnovil, stalo obecně známým), protože byl most po krátkodobém provizoriu obnoven způsobem „tam kde byl a jaký byl“. Za 15 milionů euro jej v letech 1995–2004 znovu postavila jedna turecká stavební společnost (Er-Bu Construction Corp.) v někdejší podobě, z místního kamene a stavebním postupem z doby turecké osmanské říše. V roce 2005 byl most zapsán na Listinu světového kulturního dědictví UNESCO.

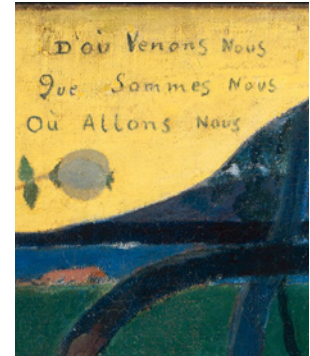
Pirátská „fake“ architektura — čínské kopie (všeho)

U města Chang-čou, správního střediska provincie Če-tiang v jihovýchodní Číně stojí replika Paříže. Nechybí v ní Eiffelova věž (vysoká 108 metrů), Vítězný oblouk a posedět si tu můžete také u fontány, jejíž předlohu stavitelé našli v zahradách zámku ve Versailles. Komplex byl vystavěn proto, aby se sem mohli nastěhovat boháči, kterých je momentálně v této oblasti minimum. Ve skutečnosti je toto místo zrcadlem chudoby. Místní tady žijí ve slumech a nuzných podmínkách. Za replikou Eiffelovky se tak rozprostírají pole a procházejí chudí dělníci pracující na dokončení „Paříže“. Ve městě Čcheng-tu vyrostl rezidenční komplex, který je přesnou replikou britského Rochosteru. Repliku má v Číně také švýcarské městečko Interlaken, rakouský Hallstatt či kalifornské Orange County. Jednou z nejvíce napodobovaných budov je tu ale americký Bílý dům,

který je v Šanghaji, Kuang-čou, Wen-lingu a Nan-ťingu, ať už jako restaurace nebo obytný dům. V čínštině dokonce existuje nové slovo „šanžai“ pro označení pirátsky imitované zahraniční výrobky, od DVD po architekturu. Šanžai-kultura jde tak daleko, že se imituje i moderní architektura. Téměř současně s velkým komerčním komplexem SOHO v Pekingu od architektky Zahy Hadid, vzniklo nedaleko Pekingu nákupní centrum Sanlitun od architekta Kenga Kumy (Kengo Kuma).

Památky pro zábavu

Benátky ve vídeňském Prátru; Eurodisneyland u Paříže; Klagenfurt: Minimundus slavnostně otevřený 3. července 1959 — s myšlenkou na předvedení modelů evropských pamětihodností s názvem „Minieurop“ v Klagenfurtu přišel o rok dříve rakouský předseda mezinárodní nevládní organizace „Save the Children Fund“ (založena v UK 1919) Dr. Peter Zojer. Britský předseda „Zachraňte děti“ Basil Gardner McTaggart obstaral peníze a nápad rozšířil na celý svět a dodal také nový název „Minimundus“. Na 15 000 m² předvedl 20 miniaturních kopií slavných staveb z celého světa. V roce 1967 byl přivítán miliontý návštěvník, v roce 1977 byl areál výrazně rozšířen o nové budovy (na 26 000 m²) a po 25 letech existence jej navštívilo již 7 milionů návštěvníků. Stále jde o úspěšný projekt, a tak byl v letech 2015–2016 renovován a byl k němu přidán krytý „zážitkový svět“ (Indoor-Erlebniswelt), aby mohl být zaveden celoroční provoz; Dubaj: Do zahájení světové výstavy Expo 2020 v Dubaji má být hotový turistický projekt šesti umělých ostrovů s letními vilami, jejichž architektura bude odpovídat názvům ostrovů — Švédsko, Německo, Švýcarsko, Petrohrad, Benátky.

/CZ/

Odkud přicházíme? Co jsme? Kam jdeme? — Paul Gauguin 1879

(Foto: Museum of Fine Arts, v Boston, USA)

/AT/

Woher kommen wir? Wer sind wir? Wohin gehen wir? — Paul Gauguin 1879

(Foto: Museum of Fine Arts, v Boston, USA)

/CZ/

Sebastiano Serlio (1475–1554), titulní strana třetího dílu „O starožitnostech“, který vyšel roku 1540 a 1544 v Benátkách — **Roma quanta fuit ipsa ruina docet** — Tato ruina vypovídá o tom, jak vypadal Řím

/AT/

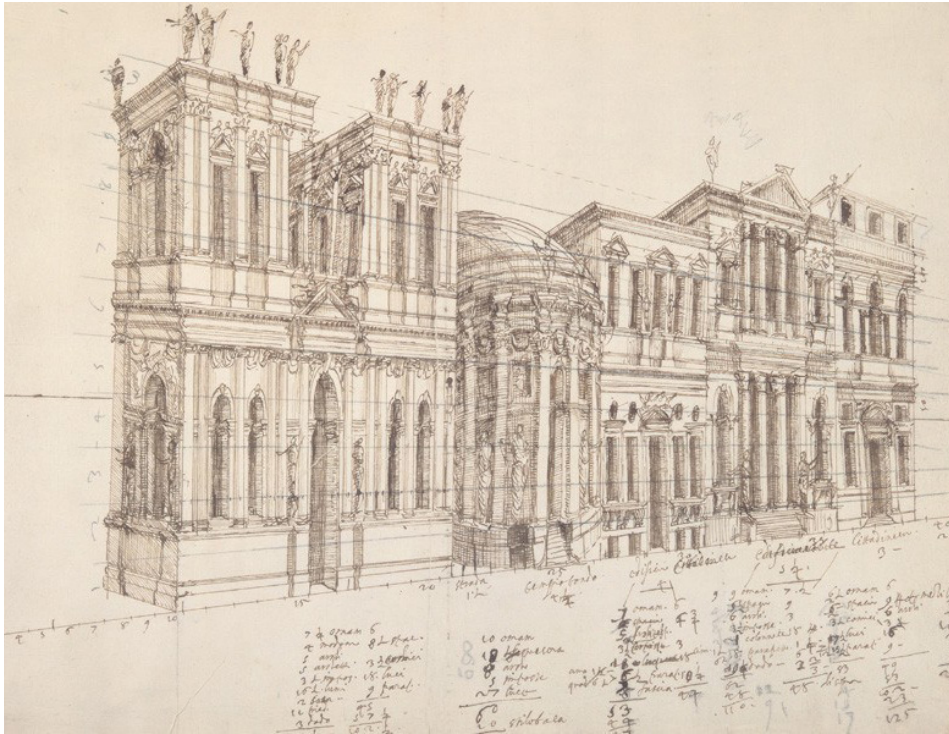
Sebastiano Serlio (1475–1554), Titelseite des dritten Bandes von *On Antiquities*, der 1540 und 1544 in Venedig veröffentlicht wurde — **Roma quanta fuit ipsa ruina docet** — diese Ruine sagt uns, wie das Rom aussah

/CZ/

Sabbioneta — Teatro all'antica — architekt Vincenzo Scamozzi (1548–1616) umístil na dvě hlavní pohledové fasády velký nápis **Roma quanta fuit ipsa ruina docet**

/AT/

Sabbioneta — Teatro all'antica — Der Architekt Vincenzo Scamozzi (1548 – 1616) ließ an den beiden Hauptfassaden die große Inschrift **Roma quanta fuit ipsa ruina docet**

/CZ/

Vincenzo Scamozzi
Kresba projektu Perspektivy
sedmi thébských ulic

/AT/

Vincenzo Scamozzi
Projektzeichnung für die Perspektiven
der sieben Straßen von Theben

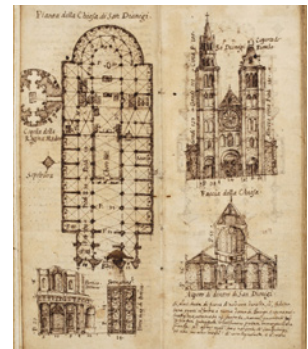
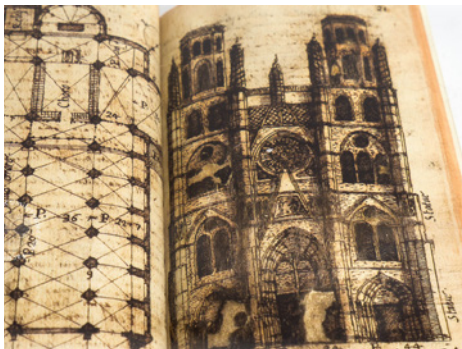

/CZ/

Vincenzo Scamozzi — V letech 1599 a 1600 cestoval po Francii, kde si všímal místních starožitností a ve svém cestovním deníku dokumentoval i tamní středověké stavby — nejstarší doklad vážného památkářského zájmu o gotickou architekturu

/AT/

Vincenzo Scamozzi — Reiste in den Jahren 1599 und 1600 durch Frankreich, notierte die örtlichen Altertümer und dokumentierte die mittelalterlichen Gebäude in seinem Reisetagebuch — der früheste Beleg für ein ernsthaftes Interesse an der gotischen Architektur

/CZ/

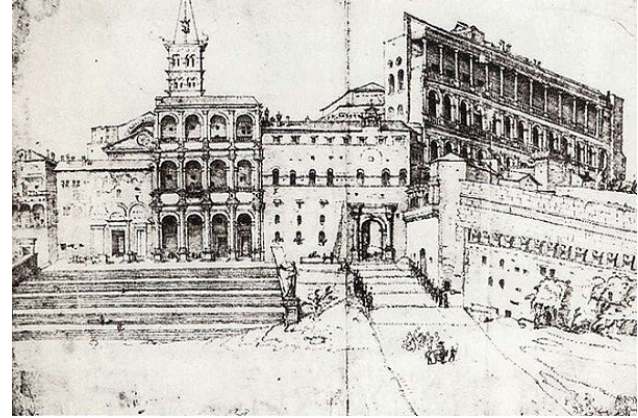
Maarten van Heemskerck (1498–1574) — autoportrét a dobová kresba náměstí sv. Petra v říši

/AT/

Maarten van Heemskerck (1498 – 1574) — Selbstporträt und zeitgenössische Zeichnung des Petersplatzes in Rom

/AT–CZ/

Nicolase Poussin (1594–1665) „Et in Arcadia Ego“

/CZ/

Caspar David Friedrich (1774–1840) — Opatství v Eichwaldu (1808–1810)
— V první polovině 19. století přišla s romantismem vlna zájmu o národní mytologie a tím, čím byla antická architektura cisalpinským vzdělančům 15. až 18. století, se stala pro dobový sentiment zaalpské Evropy gotická architektura

/AT/

Caspar David Friedrich (1774–1840) – Abtei im Eichwald (1808–1810)
— In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts kam mit der Romantik eine Welle des Interesses an nationalen Mythologien auf, und was die antike Architektur für die zisalpinen Gelehrten des 15. bis 18. Jahrhunderts war, wurde die gotische Architektur für das zeitgenössische Gefühl des transalpinen Europas

/CZ/

Hrabě **Francesco Algarotti** (1712–1764)

Na druhém obrázku vidíme **Francesca Algarottiho** v Mramorovém sále pruského zámku Sanssouci, u kulatého stolu Friedricha Velikého, spolu s francouzskými spisovateli a filozofy **Voltairem** (Francois Marie Arouet, 1694–1778), **d'Argens** (Jean-Baptiste de Boyer, Marquis d'Argens, 1703–1771, velmi uznávaný ve své době, 27 let strávil na dvoře Friedricha Velikého, byl ředitelem Historicko-filologické třídy na Berlínské akademii věd), **La Mettrie** (Julien Offray de La Mettrie, 1709–1751), a elitou pruské armády — **Jamesem Keithem** (James Francis Edward Keith, 1696–1758, skotský voják a pruský polní maršál), **Georgem Keithem** (George Keith, 10. Earl Marischal, 1692–1778, skotský a pruský důstojník), **Friedrichem Rudolfem von Rothenburgem** (1710–1751; pruský generálporučík), **Christophem Ludwigm von Stille** (1696–1752, pruský generálmajor a kurátor Královské akademie věd)

V takové „stolní společnosti“ období klasicismu se o římských památkách hovořovalo velmi často

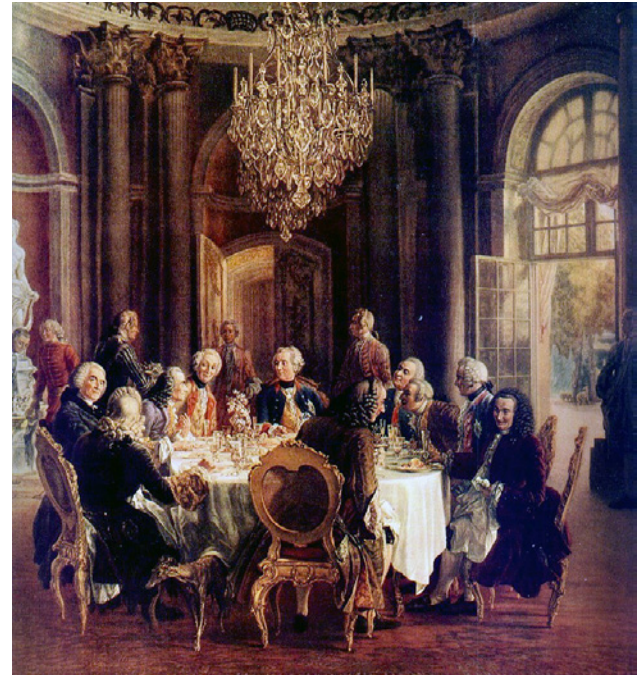

/AT/

Graf **Francesco Algarotti** (1712–1764)

Auf dem zweiten Bild sehen wir **Francesco Algarotti** im Marmorsaal des preußischen Schlosses Sanssouci, an der Tafelrunde Friedrichs des Großen, zusammen mit den französischen Schriftstellern und Philosophen **Voltaire** (Francois Marie Arouet, 1694–1778), **d'Argens** (Jean-Baptiste de Boyer, Marquis d'Argens, 1703–1771, hoch angesehen in seiner Zeit, er verbrachte 27 Jahre am Hof Friedrichs des Großen, war Direktor der Historischen und Philologischen Klasse an der Berliner Akademie der Wissenschaften), **La Mettrie** (Julien Offray de La Mettrie, 1709–1751), und die Elite der preußischen Armee — **James Keith** (James Francis Edward Keith, 1696–1758, schottischer Soldat und preußischer Feldmarschall), **George Keith** (George Keith, 10. Earl Marischal, 1692–1778, schottischer und preußischer Offizier), **Friedrich Rudolf von Rothenburg** (1710–1751; preußischer Generalleutnant), **Christoph Ludwig von Stille** (1696–1752), preußischer Generalmajor und Kurator der Königlichen Akademie der Wissenschaften)

In einer solchen „Tischgesellschaft“ der klassischen Periode wurde oft über römische Denkmäler diskutiert

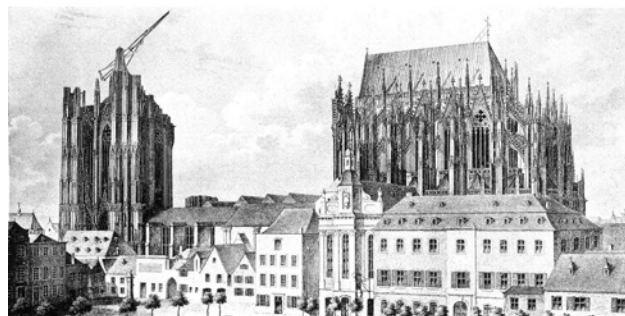

/CZ/

Nejvýznamnější nedokončenou gotickou stavbou byl Kölner Dom — Roku 1322 se po vysvěcení chóru práce zastavily — V roce 1814 překvapivě našel hessenský architekt Georg Moller ve špýcharu darmstadtského hostince „Zur Traube“ čtyřmetrový pergamen s narysem severní věže západní fasády kolínské katedrály z doby kolem roku 1350. O dva roky později (1816) objevil a koupil od jednoho pařížského antikváře druhou půli tohoto nárýsu s jižní věží německý kunsthistorik Sulpiz Boisserée — V letech 1863–1880 pak byla kolínská katedrála novogoticky dostavěna

/AT/

Das wichtigste unvollendete gotische Gebäude war der Kölner Dom — Im Jahr 1322 wurden die Arbeiten nach der Einweihung des Chors eingestellt — Überraschend fand der hessische Architect Georg Moller 1814 in der Speisekammer des Darmstädter Gasthauses „Zur Traube“ ein vier Meter langes Pergament mit einer Skizze des Nordturms der Westfassade des Kölner Doms aus der Zeit um 1350. Zwei Jahre später (1816) entdeckte der deutsche Kunsthistoriker Sulpiz Boisserée die andere Hälfte dieser Skizze des Südturms und kaufte sie von einem Pariser Antiquitätenhändler — Zwischen 1863–1880 wurde der Kölner Dom dann im neugotischen Stil fertiggestellt

/CZ/

Rekonstrukce válečné ztráty ještě v téže generaci, kdy se událost stala
— zničení a znovupostavení centra Varšavy a „Stari most“ v Mostaru

/AT/

Wiederaufbau der Kriegsverluste in derselben Generation, in der das Ereignis stattfand —
Zerstörung und Wiederaufbau des Zentrums von Warschau und der „Stari Most“ in Mostar

/CZ/

Rekonstrukce zničeného v jiných generacích — Frankfurt, Drážďany (kostel Panny Marie)

/AT/

Wiederaufbau dessen, was in anderen Generationen zerstört
wurde — Frankfurt, Dresden (Frauenkirche)

/CZ/

Klagenfurt: **Minimundus** slavnostně otevřený 3. července 1959 — myšlenkou na předvedení modelů evropských pamětihodností s názvem „Minieurop“ v Klagenfurtu přišel rakouský předseda mezinárodní nevládní organizace „Save the Children Fund“ Dr. Peter Zojer

/AT/

Klagenfurt: **Minimundus** wurde am 3. Juli 1959 eröffnet — die Idee für die Präsentation von Modellen europäischer Wahrzeichen unter dem Namen „Minieurop“ in Klagenfurt stammt von Dr. Peter Zojer, dem österreichischen Vorsitzenden der internationalen NGO „Save the Children Fund“

/CZ/

U města Chang-čou, správního střediska provincie Če-ťiang v jihovýchodní Číně stojí **replika Paříže**. Nechybí v ní Eiffelova věž (vysoká 108 metrů), Vítězný oblouk a posedět si tu můžete také u fontány, jejíž předlohu stavitelé našli v zahradách zámku ve Versailles

/AT/

Eine **Nachbildung von Paris** steht in der Nähe von Hangzhou, dem Verwaltungszentrum der Provinz Zhejiang im Südosten Chinas. Hier stehen der Eiffelturm (108 Meter hoch), der Triumphbogen und ein Springbrunnen, der von den Gärten des Schlosses von Versailles inspiriert wurde

/CZ/

Repliku má v Číně také švýcarské městečko Interlaken, **rakouský Hallstatt** či kalifornské Orange County

/AT/

Die Schweizer Stadt Interlaken, **Hallstatt in Österreich** und Orange County in Kalifornien haben ebenfalls Nachbildungen in China

Die Bedeutung des kulturellen Erbes für die Gesellschaft — ein Einblick in die Sozialgeschichte der architektonischen Denkmäler

Petr Kroupa

Die erhöhte Sensibilität ermöglicht es künstlerisch begabten Menschen, das Wesen menschlicher Probleme zu abstrahieren und es explizit oder implizit in Kunstwerken zum Ausdruck zu bringen. Paul Gauguin (1848–1903), ausgebildeter Seemann, praktischer Beamter, aber für die menschliche Gesellschaft vor allem ein großer französischer Maler und Bildhauer, begang 1897 in einem schwierigen Moment einen Selbstmordversuch, wurde aber gerettet, woraufhin er sich auf die polynesischen Inselgruppe der Marquesas begab und sich dort auf der Insel Hiva-Oa mit der finanziellen Unterstützung des Pariser Galeristen Ambrois Vollard niederließ. In seinem selbstgebauten Haus/Chalet/Atelier malte er Ende 1897 in vier Wochen ein großes Gemälde (139 x 374 cm), das sein größtes und für ihn bestes Werk war. Eine Art Testament, denn nachdem er es beendet hatte, begang er erneut einen Selbstmordversuch (mit Arsen), auch diesmal zum Glück ohne Erfolg. Um jeden Zweifel auszuschließen, schrieb er sein Thema/ seinen Titel in die obere linke Ecke: **WOHER KOMMEN WIR, WER SIND WIR, WOHIN GEHEN WIR?** (das Gemälde befindet sich seit 1936 im Museum of Fine Arts, Boston, USA). Dies ist eine existenzielle Frage nach dem Sinn des menschlichen Lebens (Winston Churchill, 1874–1965: „Nur wenn man weiß, woher man kommt, hat man eine Chance zu wissen, wohin man geht“), aber im Prinzip ist es eine grundsätzliche Frage nach dem Sinn jeder menschlichen Tätigkeit, die Denkmalpflege nicht ausgenommen. Mit solchen Fragen möchte ich die gesellschaftliche Forderung nach einer Denkmalpflege, die über den materiellen Schutz von Denkmälern hinausgeht, aufgreifen.

WOHER KOMMEN WIR?

Abgesehen von den tieferen biologischen und umfassenderen historischen Zusammenhängen steht diese Frage zweifellos in direktem Zusammenhang mit dem humanistischen Denken der italienischen Renaissance. Im Oktober 1508 trat der junge Urbiner Künstler **Raffaello Santi** (1483–1520) auf Empfehlung seines Onkels Donato Bramante in den Dienst von Papst Julius II. in Rom. Er sollte die Privatgemächer des Papstes im Vatikan ausstatten: die Stanza della Segnatura (1508–1511), die Stanza d'Eliodoro (1512–1514) und die Stanza dell'Incendio (1514–1517). Nach dem Tod von Julius am 21. Februar 1513 erweiterten sich die Aufgaben von Raffaello mit dem Amtsantritt des neuen Papstes Leo X. Nach dem Tod von Bramante im Jahr 1514 übernahm er die Aufgabe des Architekten beim Neubau des Petersdoms zu und am 27. August 1515 ernannte ihn der Papst zum Konservator der römischen Altertümer.

Raffaello war für die Verwaltung der vatikanischen Sammlungen antiker Skulpturen und die Überwachung antiker Ausgrabungen in Rom und Umgebung zuständig, was ihm ermöglichte, das Material beschädigter Monumente (wie bis dahin üblich) für päpstliche Bauprojekte zu verwenden. Im Gegensatz zu seinen Vorgängern stoppte Raffaello sofort die Zerstörung der antiken Inschriftentafeln, Statuen und architektonischen Gegenstände, die das mittelalterliche Rom mit aufgebaut hatten. Sein Hauptziel in diesem Bereich, das er sich selbst gesetzt hatte, war es, einen detaillierten Plan des antiken Roms zu skizzieren und zu zeichnen. „Auf den Höhen und an den tiefsten Stellen der Stadt suchte er nach den alten Fundamenten und brachte die Zeugnisse der Vergangenheit zum Vorschein, bis er den Papst und die Römer in solches Erstaunen versetzte, dass sie ihn alle für ein vom Himmel herabgesandtes göttliches Wesen hielten“, schrieb der päpstliche Prothonotar Calcagnini 1519. In Rom stand Raffael in Kontakt mit einem Kreis humanistischer Gelehrter, sein Freund war beispielsweise der Graf Baldassare Castiglione (1478–1529), Autor des berühmten Dvoran (*Il libro del Cortegiano*, 1528), und wir können davon ausgehen, dass sie es waren, die ihn in seinen aus heutiger Sicht so modernen Ansichten über die Bedeutung und Erhaltung von Denkmälern der antiken Architektur bekräftigten. Im Jahr 1519 schrieb Raffaello ein langes Memorandum an Papst Leo X. über die Ergebnisse seiner Arbeit, das wiederum als eine Art Testament betrachtet werden kann, da er nur ein Jahr später starb:

„Es gibt viele, heiligster Vater, die aufgrund ihres schlechten Urteils über das, was über die wunderbare Kunstfertigkeit, den Reichtum, die Verzierungen und die Pracht der Gebäude Roms geschrieben wird, zu dem Schluss gekommen sind, dass es sich dabei eher um Fabeln als um Tatsachen handelt. Aber ich habe die Dinge immer anders gesehen — und sehe sie immer noch anders. Die Qualität des antiken Denkens zeigt sich an den Überresten, die noch in den Ruinen des (alten) Roms zu sehen sind, und ich halte es nicht für unvernünftig anzunehmen,

dass vieles von dem, was wir heute für unmöglich halten, für sie extrem einfach war. In diesem Sinne haben mich diese Altertümer völlig in ihren Bann gezogen — und ich habe mich nicht nur bemüht, sie genauestens zu untersuchen, sondern auch, indem ich die besten Autoren sorgfältig gelesen und ihre Schriften mit den Bauwerken verglichen habe, glaube ich, dass es mir gelungen ist, ein gewisses Verständnis der antiken Architektur zu erlangen. Das ist etwas, das mich gleichzeitig mit großer Freude erfüllt — wegen der intellektuellen Würdigung eines so hervorragenden Themas —, aber auch mit großer Traurigkeit — angesichts dessen, was man fast als Leiche dieser großen, edlen Stadt, der einstigen Königin der Welt, bezeichnen könnte, die jetzt so grausam entweiht wird.

Da alle Männer Respekt vor ihren Eltern und ihrem Land haben, fühle ich mich verpflichtet, so gering meine Fähigkeiten auch sind, so viel wie möglich zu sammeln, und wenn das Bild überhaupt überleben kann — vielleicht nicht viel mehr als ein Schatten. Die alten glorreichen Werke, die heute in voller Blüte stehen würden, sind durch die Bosheit und mutwillige Gewalt böser Männer, echter Tiere, verbrannt und zerstört worden. Aber die Zerstörung ist nicht vollständig — die Umrisse bleiben fast unversehrt erhalten, aber ohne Verzierung; man könnte sie fast als die Knochen eines fleischlosen Körpers beschreiben. Aber warum beklagen wir uns über die Goten, die Vandalen und andere verräterische Feinde der alten Römer, wenn gerade die Männer, die als Väter und Hüter die armen Überreste Roms verteidigen sollten, in Wirklichkeit viel Zeit und Energie darauf verwenden, diese Überreste zu zerstören und ihre Erinnerung auszulöschen? Wie viele Päpste, Heiliger Vater — Männer, die dasselbe Amt wie Ihr innehatten, aber weder Eure Weisheit, noch Eure Qualitäten, noch Eure Großmut besaßen — wie viele dieser Päpste, ich wiederhole es, haben zugelassen, dass alte Tempel, Statuen, Bögen und andere Gebäude — die Herrlichkeit ihrer Gründer — dem Verfall und der Spolie zum Opfer fielen? Wie viele von ihnen ließen zu, dass die Fundamente der Gebäude ausgehoben wurden, um ein wenig Puzzolan zu bekommen, so dass die Gebäude in kürzester Zeit zusammenbrachen? Wie viel Mörtel wurde aus Statuen und anderen antiken Dekorationen hergestellt? Ich gehe sogar so weit zu behaupten, dass das gesamte neue Rom, das man heute sehen kann — so groß, schön und prächtig mit Palästen, Kirchen und anderen Gebäuden geschmückt — mit Mörtel aus antikem Marmor gebaut wurde. Ich kann nicht ohne großen Kummer darüber nachdenken, dass viele schöne Dinge zerstört wurden, seit ich in Rom bin — das sind jetzt mehr oder weniger zwölf Jahre: So zum Beispiel die Meta in der Via Alexandrina, der Bogen am Eingang der Diokletiansthermen, der Tempel der Göttin Ceres in der Via Sacra und ein Teil des Forum Transitoria, der erst vor wenigen Tagen verbrannt und zerstört wurde, der Marmor wurde zum

Mörtel; der größte Teil der Basilika auf dem Forum wurde zerstört, und außerdem wurden eine Reihe von Säulen beschädigt oder zerbrochen, und viele Architrave und schöne Friese zerbrachen in Stücke. Es war genauso empörend wie heute, dass solche Dinge toleriert wurden. In der Tat könnte man sagen, dass solche Dinge von Hannibal getan wurden, um nur einen der Schrecken Gottes zu nennen. Deshalb, Heiliger Vater, sollte es nicht die geringste Priorität Eurer Heiligkeit sein, dafür zu sorgen, dass das Wenige, was vom alten Rom übrig geblieben ist, nicht von den Bösen und Unwissenden vollständig zerstört und ruiniert wird. Indem Ihr die älteren Vorbilder bewahrt, wird Eure Heiligkeit der Größe der alten Römer gleichkommen und sie sogar übertreffen, wie Ihr es mit Euren großartigen Bauten ja bewiesen habt.“

Raffaello wollte die antike römische Architektur im Detail kennenlernen und studieren, ihre Überreste als Denkmäler einer glorreichen Epoche bewahren und mit seinen wahrhaft wissenschaftlichen Kenntnissen zur Wiederherstellung eines goldenen Zeitalters der Qualitätsarchitektur beitragen. Die gelehrte humanistische Gesellschaft der damaligen Zeit forderte dies. Zu Raffaello gehörte die später berühmte, aber anders interpretierte Aussage **Roma quanta fuit ipsa ruina docet** ((nur) diese Ruine sagt uns, wie das (alte) Rom aussah). Diese Aussage wurde vor allem dank des Architekten Sebastiano Serlio (1475–1554), der für seine siebenbändige Abhandlung über die Architektur berühmt ist, in die Welt gesetzt. Sebastiano Serlio, der sich von 1514 bis 1527 in Rom aufhielt, war persönlich mit Raffaello bekannt und setzte die Aussage **Roma quanta fuit ipsa ruina docet** auf die Titelseite des dritten Bandes von „On Antiquities“, der 1540 und 1544 in Venedig veröffentlicht wurde.

Als Graf **Vespasiano I. Gonzaga** (1531–1591) in den 1580er Jahren seine Residenzstadt Sabbioneta nach den Renaissance-Prinzipien der „idealen Stadt“ errichtete, war eines der Gebäude das „Teatro all’antica“, d.h. das „Theater im antiken Stil“. Der Architekt Vincenzo Scamozzi (1548–1616) ließ an den beiden Hauptfassaden die große Inschrift **Roma quanta fuit ipsa ruina docet** anbringen, die nicht von allen anerkannt wurde, aber wichtig war. Vincenzo Scamozzi reiste in den Jahren 1599 und 1600 durch Frankreich und hielt in seinem Reisetagebuch die örtlichen Altertümer und mittelalterlichen Gebäude fest. Etwas überraschend für sein architektonisches Werk und seine künstlerischen Überzeugungen. Man kann mit Recht davon ausgehen, dass er von einem besonderen Interesse an der Antike motiviert war, weshalb man in seinem Fall von den frühesten Belegen für ein ernsthaftes monumentales Interesse an der gotischen Architektur

sprechen kann. Es zeigt eine Verlagerung von der Untersuchung antiker Denkmäler als Quellen für die zeitgenössische Architektur hin zur Untersuchung antiker Denkmäler als historische Zeugnisse der Vergangenheit.

Kurz nach Raffaello und Serlio hielt sich der niederländische Maler **Maarten van Heemskerck** (1498–1574) von 1532 bis 1536 in Rom auf. Er studierte und zeichnete akribisch, ja dokumentierte antike römische Ruinen, hauptsächlich aus antiquarischem Interesse (er verwendete sie auch für Rekonstruktionen in seinen Gemälden). Auf seiner Zeichnung des Septizoniums (ein Gebäude am südlichen Fuß des Palatin, das 203 unter Kaiser Septimius Severus errichtet wurde und sich durch eine sehr dekorative Fassade aus drei übereinanderliegenden Säulenreihen auszeichnete; Papst Sixtus V. befahl jedoch seinem Hofarchitekten Domenico Fontana 1588/89, es abzureißen und das Material für andere Gebäude zu verwenden) fügte er die Notiz **Roma quanta fuit ipsa ruina docet** hinzu. Der bedeutende englische Kunsthistoriker der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Peter Murray (1920–1992) (*Renaissance Architecture*, 1971), hat die ursprüngliche Bedeutung dieses Satzes nicht mehr verstanden und ihn als kryptisch bezeichnet. Spätestens seit dem 17. Jahrhundert wurde der Begriff in einer veränderten Bedeutung verwendet: „Wie groß Rom war, zeigen uns seine Ruinen“. („How great Rome was, its very ruins tell.“ „Quanto grande fu Roma, lo insegnano le sue rovine stesse“.), d.h. römische Ruinen waren nicht mehr in erster Linie eine Quelle/Lehre für die Restaurierung/Renovierung von Qualitätsarchitektur, sondern ein Weg der Erkenntnis für Eingeweihte (nicht nur der Geschichte), und er schrieb seine Urheberschaft van Heemskerck zu.

Der Neoklassizismus des 18. Jahrhunderts begünstigte die Aktivitäten verschiedener geheimer oder weniger geheimer Gruppen von Mitwissern. **Mauro Tessi** (1730–1766), ein italienischer Architekturmaler aus Bologna und Verfechter des Neoklassizismus, befand sich in Gesellschaft eines der interessantesten „Universalgelehrten“ Venedigs (ein von Leon Battista Alberti (1404–1472) geprägter Begriff für „Männer, die alles können“) — für solche Menschen verwenden wir heute im Tschechischen aus mir unbekanntem Gründen den Begriff „Renaissance man“), unter anderem auch des Dichters und anglophilen Grafen **Francesco Algarotti** (1712–1764), für den er auch diese „Inschrift“ verfasst hat.

Im Gegensatz zur rationalistischen Herangehensweise der Humanisten der Renaissance an die antiken Baudenkmäler interessierten sich die Künstler und Gelehrten der Klassik und des Neoklassizismus vor allem für die geheimnisvolle Seite der Denkmäler. Ein schönes Beispiel dafür ist das berühmte Gemälde „Et in Arcadia Ego“ des französischen Malers des Klassizismus aus Rom, Nicolas Poussin (1594–1665), das im Louvre ausgestellt ist. Das Pariser Gemälde von 1637/38 ist Poussins zweite Version. Das erste Bild malte er 1627, inspiriert von einem noch

früheren Gemälde von Guercin (Giovanni Francesco Barbieri, 1591–1666, tätig in Rom und Bologna) mit dieser Inschrift (1618–22). Aus der Mitte des 18. Jahrhunderts stammt eine Reliefversion der zweiten Version von Poussin im englischen Shugborough Hall, Staffordshire, die mit einer noch rätselhafteren Abkürzung versehen ist (O.U.O.S.V.A.V, links D., rechts M.).

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts kam mit der Romantik eine Welle des Interesses an nationalen Mythologien auf, und was die antike Architektur für die zisalpiner Gelehrten des 15. bis 18. Jahrhunderts war, wurde die gotische Architektur für das zeitgenössische Gefühl des transalpinen Europas. Das wichtigste unvollendete gotische Gebäude war der **Kölner Dom**. Im Jahr 1322 wurden die Arbeiten nach der Einweihung des Chors eingestellt. Zwischen 1801 und 1821 diente er nur als Pfarrkirche. Überraschend fand der hessische Klassizist Georg Moller (1784–1852) 1814 in der Speisekammer des Darmstädter Gasthauses „Zur Traube“ ein vier Meter langes Pergament mit einer Skizze des Nordturms der Westfassade des Kölner Doms aus der Zeit um 1350. Zwei Jahre später (1816) entdeckte der deutsche Kunsthistoriker Sulpiz Boisserée (1783–1854) die andere Hälfte dieser Skizze des Südturms und kaufte sie von einem Pariser Antiquitätenhändler. Im Jahr 1842 legte der König von Preußen (der Protestant war) den Grundstein für die Fertigstellung. Zwischen 1863 und 1880 wurde der Kölner Dom dann im neugotischen Stil fertiggestellt.

Die Romantik schlug schnell in Nationalismus um, und mit der Umwandlung der europäischen Staaten von feudalen zu nationalen und später bürgerlichen Prinzipien begann sich ab der zweiten Hälfte des 19. eine europäische **institutionalisierte Denkmalpflege** zu entwickeln. Um ihren Bedürfnissen gerecht zu werden, begann die Denkmalpflege sich von den Disziplinen der Architektur und der Kunstgeschichte zu emanzipieren und eigene methodische und theoretische fachlich kohärente Konzepte zu entwickeln. In unserem Umfeld, d.h. im Vielvölkerstaat der österreichisch-ungarischen Monarchie, prallte Ende des 19. Jahrhunderts das Konzept des Denkmals als nationalgeschichtliches Vermächtnis (der Deutsche Georg Dehio) mit dem Konzept des Denkmals als allgemeines Werk der Vergangenheit (der Österreicher Alois Riegl) heftig (zumindest verbal heftig) aufeinander, was sich in der Folge natürlich fatal auf die konkrete Methodik der Denkmalpflege auswirkte und in verschiedener Weise noch heute auswirkt.

WER SIND WIR?

Im Jahr 1752 veröffentlichte der deutsche Gelehrte slowakischer Herkunft J.M. Chladny eine klare (und meiner Meinung nach immer noch beste) Definition des Begriffs Denkmal — es ist „jedes Werk, das geeignet ist, die Menschen über die Vergangenheit zu unterrichten“. Mit der Absicht, sie für die Gegenwart und die Zukunft zu bewahren, entstand Ende des 18. Jahrhunderts der Schutz von Baudenkmalern mit der völlig neuen Forderung, die ursprüngliche Masse mit den Spuren der gelebten Zeit zu respektieren und zu erhalten. Dies führte logischerweise zu der Forderung nach möglichst geringen Eingriffen in die Denkmalpflege, die bereits in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts mit dem Grundsatz formuliert wurde: „Instandhaltung ist besser als Konservierung, Konservierung ist besser als Sanierung, Sanierung ist besser als Restaurierung, Restaurierung ist besser als Abriss“. Dieser zunächst nur intellektuellen Forderung stand jedoch die bisherige Praxis der Sanierung durch Austausch des beschädigten Materials und Ersetzen durch neues Material gegenüber, und zwar nicht nur zum Zwecke der Stabilisierung, sondern auch mit der ästhetischen Forderung nach Unversehrtheit des Werkes, die im Falle von Denkmälern auch dessen expliziten Zeugniswert als historisches Exponat bedingt.

Und so teilten sich die Denkmalpfleger in zwei unversöhnliche Lager auf. Während sich die Vertreter des ersten Lagers vor allem aus „unpraktischen“ Gebildeten mit philosophischem, künstlerischem (Literatur, bildende Kunst) oder historischem Hintergrund rekrutierten, bestand das zweite Lager vor allem aus „praktischen“ Menschen mit technischer Ausbildung und gelegentlich aus Politikern (wir sprechen immer noch ausschließlich von Europa). Diese im Laufe der Zeit abgewandelte Unterteilung hat sich im europäischen Kontext bis heute gehalten, und es gibt keinen Grund, warum die beiden Auffassungen jemals miteinander in Einklang gebracht werden sollten, wenn man bedenkt, dass sie durch verschiedene Arten von Bildung bedingt sind. Die Befürworter des ersten Lagers argumentieren hauptsächlich mit der Assoziation zu historischen Ereignissen und Persönlichkeiten, während die Befürworter des zweiten Lagers mit dem ideologischen Wert (künstlerische Idee, Integrität, Gebrauchswert) argumentieren.

WOHIN GEHEN WIR?

Die riesige gesellschaftliche Bedeutung von Baudenkmälern wird durch die absichtliche Kriegszerstörung mit der Absicht, den Feind zu demütigen, deutlich gemacht. Ein berühmtes Beispiel ist **Warschau** in Polen, dessen historischer Stadtkern auf Befehl des deutschen Führers Adolf Hitler abgerissen wurde, der sich bekanntlich nicht nur für Malerei und Architektur, sondern auch für deren Erhaltung interessierte und deren Auswirkungen verstand. Nicht durch einen Bombenangriff, sondern durch die gezielte Sprengung ganzer Häuserblocks der historischen Stadt und insbesondere durch die völlige Zerstörung des ehemaligen Königspalastes wollten die Deutschen die Polen vor ihrem Rückzug aus der Stadt im übertragenen Sinne vernichten. Die Absicht, die Stadt in ihrer historischen Form wieder aufzubauen, stand auch unter dem Motto des Wiederaufbaus der polnischen Nation.

Auch in **Mostar**, Herzegowina, wurde das wichtigste Denkmal — „Starý Most“ — im Krieg aus ethnischen Gründen zerstört. Die Stadt selbst wurde 1468 von den osmanischen Türken an der bestehenden älteren Brücke über das tiefe Bett des Flusses Neretva im neu eroberten Gebiet als Militärfestung (Köprühisar = Festung an der Brücke) und Verwaltungszentrum der Provinz Hersek gegründet. Die Brücke wurde 1566 erbaut (29 m lang, 4 m breit, 24 m über dem Flussniveau) unter der Leitung von Hayruddin (Hayruddin Minar = Baumeister), einem Schüler des bedeutendsten osmanischen Architekten Sinan (Sinan Minar-Baumeister; 1489–1588 — Kind christlicher griechischer Eltern, 1512 zu den Janitscharen eingezogen, zum Islam konvertiert). Mostar liegt in der Mitte des bosnischen Gebiets, war aber zur Zeit der jugoslawischen Republik multiethnisch (34 % Bosnier, 29 % Kroaten, 19 % Serben, 18 % andere), wobei muslimische Bosnier im historischen Zentrum am Ostufer der Neretva und katholische Kroaten und orthodoxe Serben am moderneren Westufer lebten. Alle drei Volksgruppen sprachen eine praktisch identische slawische Sprache (die Kroaten würden der Behauptung der Sprachidentität sicherlich widersprechen, aber z. B. wurden damals tschechische Lehrbücher und Wörterbücher in tschechisch-kroatischer Sprache herausgegeben; heute natürlich das neue politisch korrekte Tschechisch-Kroatisch und Tschechisch-Serbisch, während Bosnisch diesen Status noch nicht verdient hat). 1992 erklärte Bosnien und Herzegowina, das immer noch Teil der mehrheitlich

serbisch dominierten jugoslawischen Republik war, seine Unabhängigkeit, und es begann der Krieg der Serben gegen die bosnischen Kroaten und Bosnier, der mit dem Rückzug der Serben, einschließlich des Abzugs der serbischen Bevölkerung aus Mostar, endete.

Es dauerte nicht lange, und im Frühjahr 1993 begannen die einheimischen Bosnier und Kroaten gegeneinander zu kämpfen und erklärten erneut die Unabhängigkeit von Bosnien mit Mostar als Hauptstadt. Am 9. November 1993 sprengten kroatische Panzer vom Westufer aus die „Stari Most“ absichtlich mit mindestens 60 Granattreffern, denn die Brücke, die die beiden rivalisierenden Lager verband, war ein historisches Denkmal der muslimischen Bosnier. Ihre jungen Männer sprangen seit mindestens 1664 jedes Jahr von der Brücke ihre „Reifensprünge“. Seit 2009 wird wieder gesprungen (symptomatischerweise ist der Name des ersten jungen Mannes, der die Tradition mit seinem Sprung wieder aufleben ließ, inzwischen allgemein bekannt), da die Brücke nach einer kurzfristigen provisorischen Reparatur wieder so hergestellt wurde, „wo sie war und wie sie war“. Sie wurde zwischen 1995 und 2004 von einer türkischen Baufirma (Er-Bu Construction Corp.) für 15 Millionen Euro in ihrer alten Form wieder aufgebaut, wobei lokale Steine und Baumethoden aus der Zeit des türkisch-osmanischen Reiches verwendet wurden. Im Jahr 2005 wurde die Brücke in die Liste des UNESCO-Welterbes aufgenommen.

Illegale „fake“ Architektur — chinesische Kopien (von allem)

Eine Nachbildung von Paris steht in der Nähe von Hangzhou, dem Verwaltungszentrum der Provinz Zhejiang im Südosten Chinas. Hier stehen der Eiffelturm (108 Meter hoch), der Triumphbogen und ein Brunnen, der von den Gärten des Schlosses von Versailles inspiriert wurde. Der Komplex wurde gebaut, um die Wohlhabenden zu beherbergen, die derzeit in der Gegend auf ein Minimum beschränkt sind. In der Tat ist der Ort ein Spiegel der Armut. Die Einheimischen leben in Slums und unter erbärmlichen Bedingungen. Hinter der Nachbildung des Eiffelturms erstrecken sich Felder und arme Arbeiter ziehen vorbei, die an der Fertigstellung von „Paris“ arbeiten. In der Stadt Chengdu ist ein Wohnkomplex entstanden, der eine exakte Nachbildung des britischen Rochesters ist. Auch das schweizerische Städtchen Interlaken, die österreichische Hallstatt und kalifornische Orange County stehen als Nachbildungen in China. Eines der am meisten nachgeahmten Gebäude ist jedoch das amerikanische Weiße Haus, das in Shanghai, Guangzhou, Wenzhou und Nanjing zu finden ist, sei es als Restaurant oder als Wohngebäude. Im Chinesischen gibt es sogar ein neues Wort, „shanzhai“, um raubkopierte ausländische Produkte zu beschreiben, von DVDs bis hin zu Architektur. Die Shanzhai-Kultur geht so weit, dass sie auch die moderne

Architektur nachahmt. Fast zeitgleich mit dem großen Geschäftskomplex SOHO der Architektin Zaha Hadid in Peking wurde in der Nähe von Peking das Einkaufszentrum Sanlitun des Architekten Kengo Kuma gebaut.

Sehenswertes zum Spaß

Venedig im Wiener Prater; Eurodisneyland bei Paris; Klagenfurt: Minimundus wurde am 3. Juli 1959 eingeweiht — die Idee, in Klagenfurt Modelle europäischer Wahrzeichen unter dem Namen „Minieurop“ auszustellen, kam ein Jahr zuvor von Dr. Peter Zojer, dem österreichischen Vorsitzenden der internationalen Nichtregierungsorganisation „Save the Children Fund“ (gegründet 1919 in Großbritannien). Der britische Vorsitzende von „Save the Children“ Basil Gardner McTaggart sammelte das Geld und verbreitete die Idee in der ganzen Welt und fügte den neuen Namen „Minimundus“ hinzu und präsentierte 20 Miniaturkopien berühmter Gebäude aus der ganzen Welt auf 15 000 m². Im Jahr 1967 wurde der millionste Besucher begrüßt, 1977 wurde das Gelände durch neue Gebäude erheblich erweitert (auf 26 000 m²) und nach 25 Jahren des Bestehens zählte man bereits 7 Millionen Besucher. Es ist nach wie vor ein Erfolgsprojekt und so wurde 2015–2016 renoviert und um eine Indoor-Erlebnisswelt“ ergänzt, um einen Ganzjahresbetrieb einzuführen; Dubai: Bis zur Eröffnung der Weltausstellung 2020 in Dubai soll das Tourismusprojekt von sechs künstlichen Inseln mit Sommervillen, deren Architektur den Namen der Inseln — Schweden, Deutschland, Schweiz, St. Petersburg, Venedig — entsprechen wird, abgeschlossen sein.

František Svoboda

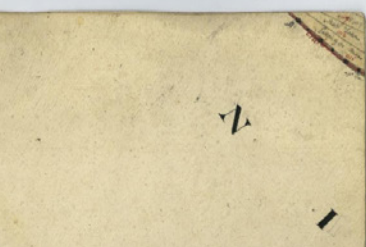
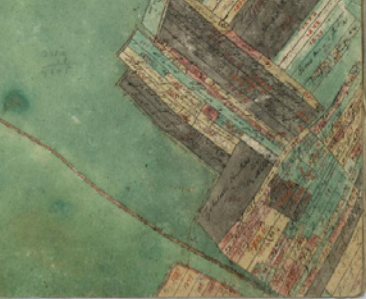

/CZ/

Vyučuje na Filozofické fakultě a Ekonomicko-správní fakultě Masarykovy univerzity předměty zaměřené na dějiny kulturních institucí a hospodářské dějiny.

/AT/

Unterrichtet an der Philosophischen Fakultät und an der Fakultät für Wirtschaft und Verwaltung der Masaryk-Universität mit den Schwerpunkten Geschichte der Kulturinstitutionen und Wirtschaftsgeschichte.

Ekonomické a společenské instituce formující kulturní krajinu novověku

František Svoboda

Kulturní krajinou je zejména obdělávaná půda, tomu ostatně odpovídá i etymologie pojmu kultura. Od prvopočátku byla kultura pevně spojena se sférou pozemskou, s lidskou námahou a dřinou, která pomalu, avšak vytrvale, činila svět lepším. Cato Starší ve svém spise *De Agri Cultura* píše o polním hospodářství jako o činnosti, která krom hojné úrody dává vyrůst rovněž dobrým občanům a statečným vojákům:

„Avšak z rolníků se rodí ti nejsilnější mužové a nejzdatnější vojáci; dosahuje se tam nejspravedlivějšího a nejstálejšího výtěžku, který je nejméně vystaven závisti druhých; a ti, kdo se zabývají touto činností, mají více než kdo jiný daleko ke špatným myšlenkám.”

Odtud byl pak již jen krok k přenesení slova *cultura*, vyčleněného původně pro polní práce, na člověka. Pokud zušlechťování polí vede k zušlechťování člověka, jak naznačuje Cato Starší, pak je snadné aplikovat slovo *cultura* na sféru ducha, jak to učinil Cicero. Duše člověka je úhor, který je kultivován podobně jako pole, aby dal vyrůst dobrým vlastnostem, a stejně jako v zemědělství si tato kultivace vyžaduje disciplínu a jasnou představu o postupech, které umožní dosáhnout hojné sklizně. Tělesné a duševní úsilí se staly spojitými nádobami, obhospodařování krajiny činilo člověka kulturním a naopak, krajina se stávala kulturní díky péči člověka.

Období novověku navazovalo na již etablovaný systém pomyslných linií, rozdělujících zemský povrch a vymezujících práva užívací či práva vlastnická. Zvláště v prostoru jihomoravského pohraničí to musel být právě pravidelný rastr plužiny, který byl dominantním vjemem při pohledu na krajinu. Krajina je v tomto období hotovou, avšak velmi variabilní mozaikou. Střídání plodin a polí v rámci trojpolního systému, pastva na úhorech, letnění rybníků, vztyčování a sundávání vinné

révy na vinicích, to vše tvořilo v horizontu vesnice okolní krajinu stabilní ve svých hranicích, velmi proměnlivou a různorodou v jednotlivých plochách. Tato cyklicky se proměňující mozaika byla dílem kultury, nikoliv však dílem uměleckým, neboť nebyla tvořena rukou zahradního architekta, ale byla určována uživateli, zemědělskými technikami a zvyklostmi a specifiky jednotlivých částí krajiny. Neutvářely ji umělecké principy, ale pravidla hospodářského a společenského života. Obdélníkové tvary polních tratí vyhovovaly rovné orbě brázd, meze mezi jednotlivými tratěmi vytvářely dobře patrné hranice pozemků, také stromy na hranicích panství vyznačovaly linie vlastnických práv, živé ploty zabraňovaly škodám při pastvě dobytka apod. Novověká krajina, to je především hospodářská a společenská struktura, zejména pole, pastviny a louky, doplňovaná liniemi mezí, cest, alejí, zelených koridorů lemujících vodní toky, hájky a lesy.

Utváření a přetváření krajiny bylo vždy přímo úměrné tokům materiálu a energie, ať už přírodního či antropogenního původu, dynamika proměn krajiny byla vždy přímo úměrná dynamice růstu energie. V dobách před vynálezem motorů na fosilní paliva bylo uspořádání hospodářské půdy uzpůsobeno krajině tak, aby s minimem vložené energie bylo dosaženo maximálního možného výnosu. Loukami se obvykle staly pozemky v okolí rybníků a břehů řek, pastvinami či vinicemi se zase stávaly prudší svahy. Hospodářská plocha byla dělena do úseků, které byly odvozené nikoliv od základní jednotky délky, ale od základní jednotky času. Ve střední Evropě bylo základní plošnou jednotkou jitra, vypočtené podle plochy, kterou zorá jeden oráč s koněm za jeden den.

Formování krajiny probíhá v podřízenosti přírodním podmínkám, na nichž je sedlák v dané lokalitě zcela závislý, a jejichž řádu se snaží přizpůsobit.

„Poněvadž pak není v moci naší nebem točiti / potřeba jest / aby dobrý hospodář vyzkoumav přirození země / podle něho práci svou řídil.“

Podobně jako přírodnímu řádu, podrobuje se sedlák také řádu společenskému — není vlastníkem půdy, jen uživatelem. Jeho nárok na půdu je navíc vázán hned dvojím způsobem — společenskou hierarchií na straně jedné, a komunitou obce na straně druhé.

První omezení vyplývá ze specifického chápání vlastnictví půdy, jehož dobové chápání pregnantně vyjádřil František Vavák: „všeliký zemský grunt jest předně pána země, za druhé té vrchnosti, která nám vládne, za třetí jest teprv toho sedláka, jenž v něm přebývá“. Na rozdíl od vinic, které byly půdou, s níž mohl vlastník relativně volně disponovat, mohl ji zastavit či prodat, plocha plůžiny byla formálně majetkem vrchnosti, sedlák byl spíše uživatelem a z tohoto užívání mu navíc plynula povinnost roboty jako formy zdanění. Z této skutečnosti vyplynula existence dvou institucí, které významně ovlivnily vzhled krajiny ve starším období — instituce obcí

a instituce obůrové vázanosti. V 19. století, se změnou vlastnických práv a novými způsoby hospodaření, byl nastartován proces racionalizace krajiny, z níž do značné míry začínají mizet křivky a nepravidelnosti. Počátky této proměny jsou spojeny s procesem tzv. komasace.

Obůrová vázanost aneb Společné hospodaření sedláků v rámci plužiny

Pod pojmem oborová vázanost rozumíme specifickou sociálně-hospodářskou organizací polních prací, která vyplývá ze zavedené praxe fungování trojpolního systému. Trojstranný systém hospodaření (často nazývaný trojpolní) nepředstavoval jen jeden ze zemědělských postupů využívání půdy, formoval také společenské a ekonomické vazby sedláků k vrchnosti, a vazby sedláků mezi sebou. Plužina byla v trojstranném systému rozdělena na tři stabilní části — ozim, jař a úhor — v nichž měli jednotliví sedláci rozptýleny své pozemky. Aby mohl být intenzivně využit celý katastr, museli se sedláci v rámci obce domluvit, co v kterém dílu trojpolního systému zasejí, a i když každý obdělával a sklízel na pozemcích připadajících k jeho hospodářství, musel sít tu plodinu, která byla určena společnou dohodou. Polní práce měly na všech pozemcích stejný začátek i konec kvůli pastvě dobytka. Společná pastva na úhorech byla také důvodem k tomu, aby všechny úhory, jaře a ozimy byly pokud možno na jednom místě. Díky tomu systém také usnadňoval společnou pastvu dobytka v celých stádech, která se až do žní mohla pást na části úhoru, po žních na strništích a na pozdní pastvu zbyla strniska po jařinách.

Horizont barokní vesnice tedy pravděpodobně netvořila pestrá mozaika drobných dílů úzkých polí s různorodým osetím; orná půda kolem vesnice byla rozdělena na tři díly osívanými většími plochami stejných plodin tak, aby plochy s jednotlivými plodinami pokud možno ležely vedle sebe. Drobné protáhlé díly jednotlivých usedlostí sice skutečně vytvářely linie, které podélně dělily různé úseky plužiny a které byly obdělávány jednotlivými majiteli, avšak v rámci dohody se na více menších pozemcích různých uživatelů půdy pěstovala jedna plodina. Tyto monokultury mohly být v plužině narušovány pastvinami a loukami, které měly stabilní lokace, případně svobodnými poli.

Vzhled krajiny, obhospodařované systémem obůrové vázanosti, jsme schopni rekonstruovat jen s velkými obtížemi. Jedním z mála vodítek mohou být výkazy sklizených plodin, které ve zkoumané oblasti jihomoravského pohraničí vykazují během 17.–19. století dlouhodobě stabilní poměry.

Občina aneb Společné užívání obecní půdy

Pod společnou kontrolou obecní pospolitosti byly kromě polí také společné pozemky — občina — tvořené především pastvinami, případně loukami. Tyto pozemky společně užívali hospodáři trvale usedlí v obci. Rozloha občinových pozemků v obci mohla dosahovat zcela odlišného podílu v katastrech různých obcí, od zcela zanedbatelné rozlohy občiny v Příměticích či 10% rozlohy půdy v Jaroslavicích po katastry vinařských obcí s rozsáhlými obecními pastvinami a lesy, a tedy s vysokým podílem půdy v občině. V Hnanicích bylo více jak 30 % půdy občinou, v Popicích dokonce 40 %. Jakkoliv byla obecní půda pod pravomocí obecní samosprávy, případné spory o využívání společných pastvin nakonec řešila vrchnost. Tak tomu bylo například v Jaroslavicích, kde spor mezi domkáři a sedláky o počet zvířat na obecní pastvině řešil kníže Emanuel v polovině 18. století stanovením maximálního počtu zvířat na pastvinách pro domkaře na dva koně nebo dva voly.

Od poslední čtvrtiny 18. století roste spolu s celkovou populací českých zemí také hlad po orné půdě. Tato skutečnost se v praxi projevuje v krajině dvěma trendy — v obcích kolem Pálavy dochází v tomto období v některých obcích k poklesu výnosů z polí a růstu výnosů z vinic (specializace vesnic na vinařství), ve všech ostatních oblastech, zejména kolem Jaroslavic, dochází k růstu výnosů z polí a vinic na úkor výnosů luk a pastvin, tedy zejména na úkor rozlohy občiny.

Občiny, tvořené zejména obecními pastvinami, loukami, lesy, ojediněle polí, postupně zanikají od počátku 19. století, kdy jsou postupně rozparcelovány mezi sedláky, případně i domkáře, kteří se rovněž domáhali svého podílu na privatizovaném obecním majetku. I když se první úspěšné snahy o parcelaci a privatizaci společné půdy objevují od počátku 19. století, podle srovnání údajů z katastrálních map proběhla hlavní část rozparcelování občin ve druhé čtvrtině 19. století. Kupříkladu v Jaroslavicích došlo k parcelaci velké části obecních pastvin a k jejímu rozdělení mezi jaroslavické sedláky v roce 1824, další pastviny byly parcelovány v roce 1830, tentokrát již také za účasti jaroslavických domkářů.

Komasace aneb Proměna krajiny jako důsledek společenské a hospodářské proměny venkova

Trojpolní systém hospodaření, systém obůrové vázanosti a systém občin, které byly po staletí do značné míry vázány na komunitu, byly jak systémy hospodářskými, tak systémy společenskými. Postupný zánik jednotlivých částí společného hospodaření se začíná od 1. poloviny 19. století nejen parcelací občin, ale také prosazujícími se změnami osevních postupů, dále pak zákony o zrušení roboty a zákony o volném nakládání s půdou. Po roce 1848 přichází patent o ukončení robot, který dále posílil postupnou změnu užívacího práva k půdě na právo vlastnické, v platnosti však zůstávala ustanovení omezující sedlácko právo ke statku zejména předpisy o dědické posloupnosti na statcích a předpisy směřující proti svobodnému dělení či přílišnému zadlužování statků. Úplná volnost v nakládání s pozemkovým majetkem přichází na Moravě v roce 1868. Hospodaření sedláka tak má stále více individuální charakter a otevírá cestu hledání nových možností hospodaření (např. využití střídavého hospodářství), které by se ve společném hospodaření obce prosazovaly jen obtížně.

Pokud se střídavé hospodaření nejprve zavádí na režijních velkostatech šlechty od roku 1808 dále, s rozvojem soukromého vlastnictví se předpokládá další postupné pronikání zlepšeného osevního postupu i mezi menší rolníky. Nositeli pokroku se v celém 19. století stávaly šlechtické velkostatky, neboť mohly dovolit sledovat aktuální trendy a mohly si dovolit experimentovat s novinkami, jako kapitálově silný ekonomický subjekt mohl pořizovat nové technologie a nové stroje, které pomáhaly zvyšovat intenzivní hospodaření. Střídavé hospodaření namísto dosavadního trojdílného zavedla roku 1827 v Mušově vrchnost, v čemž ji postupně následovali i poddaní. Vyšších výnosů se dosahovalo především díky tomu, že pro každou plodinu byla vybrána nejvhodnější předplodina, a že žádná plodina nešla dvakrát za sebou. Úrodnost půdy v tomto systému již nebyla závislá na úhoru, ale vzešla z lepšího hnojení, kultivace půdy a vhodné skladby v osevním postupu, zejména jetele.

Postupné zavádění výhodnějšího střídavého hospodaření zdá se být potvrzováno jednak setrvalým nárůstem hektarového výnosu hlavních plodin po celé 19. století, jednak růstem počtu dobytka, jehož chov byl umožněn pěstováním pícnin. Zatímco rozloha pastvin klesá, počet chovaných hospodářských zvířat (s výjimkou ovcí) v 19. století celkově narůstá. Pro chov ovcí znamenají čtyřicátá léta 19. století vrchol a poté jejich počty prudce klesají, z desetitisíců chovaných ve třicátých letech v okresech Mikulov, Znojmo a Jaroslavice, ke stovkám kusů v roce 1900. Pořekadlo,

že pivovar, rybník a ovce činí české pány bohatými, přestává ve druhé polovině 19. století platit, rybníky i ovce z krajiny téměř zcela zmizely. Není divu, že příkré svahy ovčí pastviny Lampelbergen na katastru obce Hnízdo byly roku 1859 přeměněny na vinice.

Z krajiny mizí také úhory. Pokud kolem roku 1800 ležela u nás více než čtvrtina orné půdy úhorem, v polovině 19. stol. už to bylo asi 20 % a v 70. letech 19. století asi 12 % úhorů.

Původní struktura plužiny postupně přestala vyhovovat jak novému způsobu hospodaření, tak i novým možnostem prodeje a nákupu půdy. Reakcí hospodářského systému na posílení vlastnických práv, rozpad trojpolního systému a tříštění půdní držby po roce 1848, se stal postupně se rozvíjející reverzní proces scelování pozemků. Parcely dosud roztroušené ve všech třech dílech plužiny po celém katastru obce, jejichž hospodářský význam přechodem na střídavé hospodaření zanikl, začaly být směňovány podle velikosti a bonity tak, aby mohly vznikat větší jednolitě plochy jednotlivých vlastníků, kteří na nich hospodařili podle vlastní úvahy.

Tento velmi pozvolný tržní proces nákupů a prodejů byl akcelerován oficiálním procesem přerozdělení pozemků v plužině, tzv. komasace, kdy se četné roztroušené pozemky různých vlastníků sloučily, a pak se znovu rozdělily jednotlivým vlastníkům tak, aby výsledek odpovídal velikostí a kvalitou souhrnu původních pozemků jednotlivých vlastníků. Komasace probíhala od roku 1856 nejprve dobrovolně, později úředně. Dobrovolného scelování se v letech 1856–1883 na Moravě zúčastnilo 16 obcí, úředního pak do roku 1936 celkem 312 obcí. Výsledkem byl vznik menšího počtu pozemků s větší plochou, který usnadnil a zefektivnil obdělávání půdy.

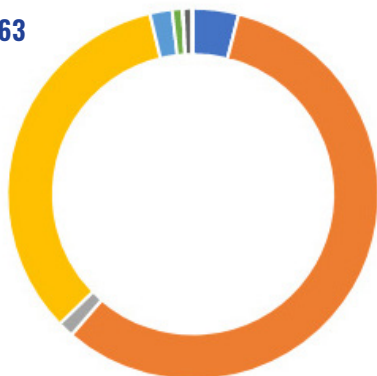
Celý proces scelování však probíhal velmi pozvolna a jihomoravského pohraničí se v tomto období téměř nedotkl, ohlašoval však budoucnost. Pokud tedy umožnění prodeje půdy a dělení půdy na menší díly vedlo od poloviny 19. století k roztříštění pozemkové držby, velmi záhy se začaly projevovat opačné tendence, jednak ke scelování pozemků, jednak k větší diferenciaci půdní držby, kdy úspěšnější rolníci začínají skupovat půdu a vytváří větší pozemkové celky. Proces hospodářské racionalizace krajiny, tak horlivě propagovaný od konce 19. století, pak došel zvláště extrémního naplnění ve druhé polovině 20. století.

Závěr

Autoři věnující se krajině v období 17. a 18. století soustřeďují svou pozornost především na zahradní architekturu a krajinné parky, části krajiny záměrně esteticky utvářené, získávající vyšší řád prostřednictvím uměleckého záměru. Opomíjena je tak reflexe valné většiny novověké krajiny, jejíž utváření není spojeno se slavnými jmény zahradních architektů, krajinnými úpravami okolí šlechtických sídel či s různými přístupy k otázce uzavřenosti či otevřenosti prostoru, symetrie, spojnic a dělicích linií atd. Přitom obdělávaná země bývala také označována biblickou metaforou zahrada a vyznačovala se krásou, o které dobové texty hovoří květnatě a láskyplně. Jakkoliv tedy v odborné literatuře převládá tendence hovořit o kulturní krajině novověku v kontextu komponovaných krajinných prvků či celků, dominantním prvkem kulturní krajiny této epochy byla především pole, resp. pestrá mozaika různým způsobem obhospodařované plochy jako celek.

Ráz krajiny jihomoravského pohraničí byl formován, stejně jako jakékoliv jiné hospodářsky využívané krajiny, především geografii, vlastnickými právy, tržními silami a společenskými zvyklostmi. Různorodá skladba alternativně využívaných ploch se měnila poměrně dynamicky, krajina byla proměnlivá v krátkém i v dlouhém období. Pro lepší pochopení těchto změn byly nastíněny vlivy tří společenských institucí, které měly na vzhled a způsob obdělávání krajiny významný vliv, v současnosti však upadly do zapomnění. Jejich znalost je užitečná zejména pro ty, kteří se věnují kulturní krajině a jejím proměnám, jak minulým, tak i budoucím.

Jaroslavice 1663

■ Pšenice / Weizen ■ Žito / Roggen ■ Ječmen / Gerste ■ Oves / Hafer ■ Pohanka / Buchweizen ■ Proso / Hirse ■ Hrách / Erbsen ■ Hrách / Erbsen ■ Pšeničný slad / Weizenmalz ■ Chmel / Hopfen

rustikál / bäuerlichem

■ Oves / Hafer ■ Žito / Roggen ■ Pšenice / Weizen ■ Ječmen / Gerste

dominikál / Herrschaftlichem

■ Oves / Hafer ■ Žito / Roggen ■ Pšenice / Weizen ■ Ječmen / Gerste

/CZ/

Výkaz skladovaných plodin na panství Jaroslavice v roce 1663 vcelku odpovídá Fischerově příručce z roku 1706 a zmiňuje pšenici, ječmen, oves, pohanku, proso, hrách, čočku, pšeničný slad a chmel (15) (Autor: František Svoboda)

/AT/

Die Liste der gelagerten Feldfrüchte auf dem Gut Jaroslavice aus dem Jahr 1663 entspricht im Großen und Ganzen dem Handbuch von Fischer von 1706 und nennt Weizen, Gerste, Hafer, Buchweizen, Hirse, Erbsen, Linsen, Weizenmalz und Hopfen (15) (Autor: František Svoboda)

/CZ/

Z informací josefinského katastru z roku 1789 můžeme usuzovat, že poměry pěstovaných plodin byly dány možnostmi lokality a byly stejné na rustikálu i dominikálu (Autor: František Svoboda)

/AT/

Aus den Angaben im josephinischen Grundbuch von 1789 lässt sich schließen, dass die Proportionen der angebauten Kulturen von den Möglichkeiten des Standorts bestimmt wurden und auf bäuerlichem und herrschaftlichem Land gleich waren (Autor: František Svoboda)

/CZ/

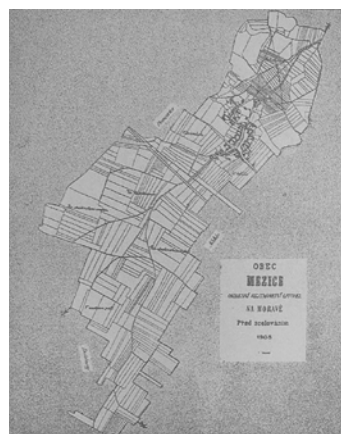
Racionalizovaná krajina po komasaci (zde příklad obce Mezice v letech 1908–1910) má být podle svých zastánců charakterizována účelnou sítí nových cest a pravidelností tvarů scelených pozemků

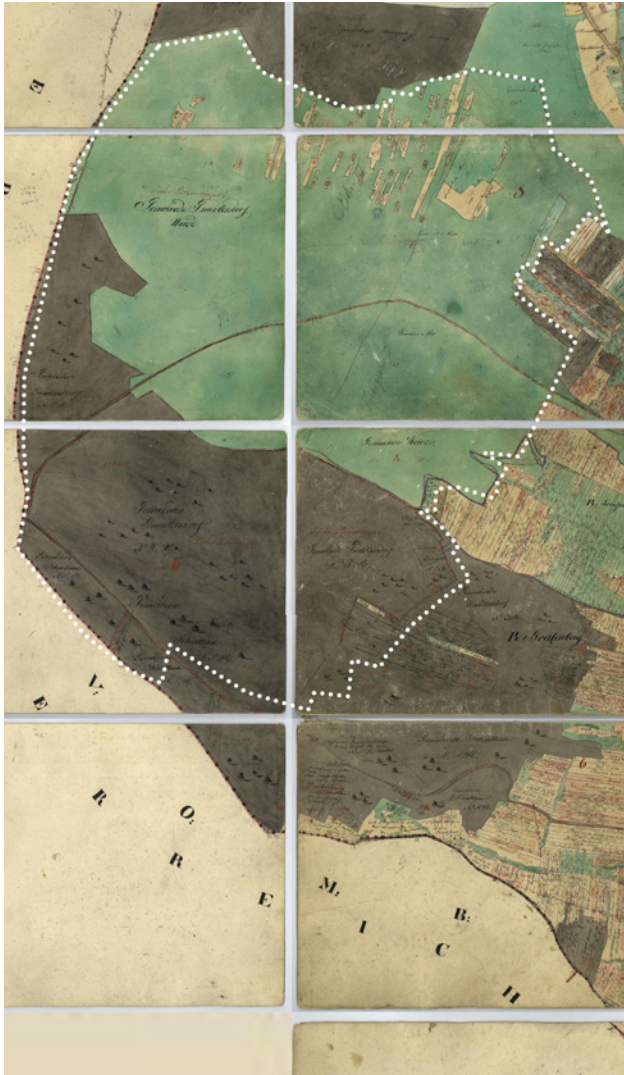
(Zdroj: OEHM, Adolf. Agrární operace na Moravě: pojem, vývoj, rozsah a význam agrárních operací, zejména význam scelování pozemků. Brunn: R. M. Rohrer, 1928)

/AT/

Eine rationalisierte Landschaft nach der Kassamtion (hier das Beispiel des Dorfes Mezice in den Jahren 1908–1910) sollte sich nach Ansicht ihrer Befürworter durch ein zweckmäßiges Netz neuer Wege und eine Regelmäßigkeit der Formen der Flurbereinigung auszeichnen

(Quelle: OEHM, Adolf. Agrární operace na Moravě: Konzept, Entwicklung, Umfang und Bedeutung der landwirtschaftlichen Verfahren, insbesondere die Bedeutung der Flurbereinigung. Brunn: R. M. Rohrer, 1928)

Hnanice 1824

/CZ/

Parcelace obcí 1824–1847. Zánik velkých ploch obecních pozemků, který v oblasti jihomoravského pohraničí probíhal s největší intenzitou ve druhé čtvrtině 19. století, trvale ovlivnil vzhled krajiny. Podle skic Stabilmého katastru proběhlo rozdělení velké části obcí v katastru obce Hnanice mezi lety 1824–1847

(Zdroj: Moravský zemský archiv v Brně)

/AT/

Parzellierung der Allmende 1824–1847. Das Verschwinden großer kommunaler Flächen, das im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts in der süd-mährischen Grenzregion am stärksten ausgeprägt war, hat das Erscheinungsbild der Landschaft nachhaltig beeinflusst. Nach den Skizzen des Stabilmého Grundbuchs fand die Aufteilung eines großen Teils der Allmende in Gemeinde Hnanice zwischen 1824–1847 statt.

(Quelle: Mährisches Regionalarchiv in Brünn)

Hnanice 1847

/CZ/

Rozlehlá obecní pastvina (zelená plocha) na jih od Dyjácovic na indikačních skicách Stablního katastru z roku 1824 (vlevo), je v roce 1879 již z větší části rozparcelována

(Zdroj: Moravský zemský archiv v Brně)

/AT/

Die große Gemeineweide (Grünfläche) südlich von Dyjácovice auf den indikativen Skizzen des Stablnen Grundbuchs von 1824 (links) ist 1879 bereits weitgehend parzelliert

(Quelle: Mährisches Regionalarchiv in Brünn)

Dyjácovice 1824

Dyjácovce 1879

Wirtschaftliche und gesellschaftliche Institutionen welche die Kulturlandschaft der Neuzeit prägen

František Svoboda

Die Kulturlandschaft ist vor allem bewirtschafteter Boden, und dem entspricht auch die Etymologie des Begriffs Kultur. Von Anfang an war die Kultur fest mit der irdischen Sphäre verbunden, mit menschlicher Anstrengung und Arbeit, die die Welt langsam, aber stetig zu einem besseren Ort gemacht hat. Cato der Ältere schreibt in seiner Abhandlung *De Agri Cultura* über den Ackerbau als eine Tätigkeit, die nicht nur reiche Ernten hervorbringt, sondern auch gute Bürger und tapfere Soldaten:

„Aber die stärksten Männer und die tüchtigsten Soldaten werden von den Bauern geboren; die schönsten und stabilsten Erträge werden dort erzielt, wo sie dem Neid anderer am wenigsten ausgesetzt sind; und diejenigen, die sich mit dieser Tätigkeit beschäftigen, sind mehr als alle anderen von bösen Gedanken weit entfernt.“ (1)

Von dort war es nur noch ein Schritt, das Wort *cultura*, das ursprünglich für die Feldarbeit gedacht war, auf den Menschen zu übertragen. Wenn die Veredelung der Felder zur Veredelung des Menschen führt, wie Cato der Ältere vorschlägt, dann ist es leicht, das Wort *cultura* auf den Bereich des Geistes anzuwenden, wie es Cicero tat. Die Seele des Menschen ist eine Brache, die wie ein Acker kultiviert wird, um gute Eigenschaften hervorzubringen, und wie in der Landwirtschaft erfordert dieser Anbau Disziplin und eine klare Vorstellung von den Praktiken, die eine reiche Ernte hervorbringen werden. Körperliche und geistige Anstrengung wurden zu verbundenen Gefäßen; die Kultivierung der Landschaft machte den Menschen zur Kultur, und umgekehrt wurde die Landschaft durch die Pflege des Menschen zur Kultur.

Die Neuzeit setzte das bereits etablierte System der imaginären Linien fort, die die Erdoberfläche teilten und die Nutzungs- oder Eigentumsrechte definierten. Vor allem im südmährischen Grenzgebiet muss das regelmäßige Flurraster gewesen sein, das die dominierende Wahrnehmung beim Betrachten der Landschaft darstellte. Die Landschaft in dieser Zeit ist ein fertiges, aber sehr variables Mosaik. Der Wechsel von Feldfrüchten und Äckern innerhalb des Dreifelderwirtschaft, die Beweidung von Brachflächen, die Sömmerung von Teichen, das Auf- und Abtragen von Rebstöcken in den Weinbergen bildeten eine in ihren Grenzen stabile und in ihren einzelnen Bereichen innerhalb des Dorfhorizonts sehr variable und vielfältige Landschaft. Dieses sich zyklisch verändernde Mosaik war ein Kulturwerk, aber kein Kunstwerk, da es nicht von der Hand eines Landschaftsarchitekten geschaffen wurde, sondern von den Nutzungsrechten, den landwirtschaftlichen Techniken und Praktiken sowie den Besonderheiten der einzelnen Landschaftsteile bestimmt wurde. Es wurde nicht von künstlerischen Prinzipien, sondern von den Regeln des wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Lebens geprägt. Die rechteckige Form der Feldfluren entsprach dem geraden Pflügen der Furchen, die Raine zwischen den Fluren schufen deutlich sichtbare Grundstücksgrenzen, die Bäume an den Herrschaftsgrenzen markierten auch die Grenzen der Eigentumsrechte (2), Hecken verhinderten Schäden durch Weidevieh (3) usw. Die moderne Landschaft ist in erster Linie eine wirtschaftliche und gesellschaftliche Struktur, vor allem Felder, Weiden und Wiesen, ergänzt durch Grenzlinien von Reinen, Wegen, Alleen, grünen Korridoren entlang von Wasserläufen, Hainen und Wäldern.

Die Gestaltung und Umgestaltung der Landschaft war schon immer direkt proportional zu den Material- und Energieströmen, ob natürlichen oder anthropogenen Ursprungs; die Dynamik der Landschaftsveränderung war schon immer direkt proportional zur Dynamik des Energiewachstums. In der Zeit vor der Erfindung des fossilen Motors wurde die Gestaltung der landwirtschaftlichen Flächen so an die Landschaft angepasst, dass mit einem Minimum an Energieeinsatz ein Maximum an Ertrag erzielt werden konnte. Zu Wiesen wurden in der Regel Grundstücke um Teiche und Flussufer, während steilere Hänge zu Weiden oder Weinbergen wurden. Das Ackerland wurde in Abschnitte unterteilt, die nicht von einer Grundeinheit der Länge, sondern von einer Grundeinheit der Zeit abgeleitet wurden (4). In Mitteleuropa war die Grundeinheit der Fläche ein Joch, das sich aus der von einem Pflüger mit Pferd an einem Tag gepflügten Fläche errechnete (5).

Die Gestaltung der Landschaft erfolgt in Unterordnung unter die natürlichen Gegebenheiten, von denen der Bauer an einem bestimmten Ort völlig abhängig ist und an deren Ordnung er sich anzupassen versucht.

„Aber da es nicht in unserer Macht steht, den Himmel zu drehen, / ist es notwendig, / dass ein guter Landwirt, der die Natur der Erde kennt, / seine Arbeit nach ihr ausrichtet.“ (6)

Wie die natürliche Ordnung ist auch der Bauer der gesellschaftlichen Ordnung unterworfen — er ist nicht Eigentümer des Bodens, sondern nur Nutzer. Außerdem ist sein Anspruch auf Land in zweifacher Hinsicht gebunden — zum einen durch die gesellschaftliche Hierarchie und zum anderen durch die Dorfgemeinschaft.

Die erste Einschränkung ergibt sich aus dem spezifischen Verständnis von Bodeneigentum, dessen zeitgenössisches Verständnis František Vavák klar zum Ausdruck brachte: „Alles Land gehört erstens dem Herrn des Landes, zweitens der Obrigkeit, die uns regiert, drittens erst dem Bauern, der dort lebt“ (7). Im Gegensatz zu den Weinbergen, über die der Eigentümer relativ frei verfügen, sie verpfänden oder verkaufen konnte, war die Fläche des Ackers formal Eigentum der Grundherrschaft (8), der Bauer war vielmehr Nutzer (9), und diese Nutzung verpflichtete ihn auch zur Arbeit als eine Form der Besteuerung. Daraus ergab sich die Existenz zweier Institutionen, die das Erscheinungsbild der Landschaft in früherer Zeit maßgeblich beeinflussten: die Institution des Gemeindegrundes und die Institution des Flurzwangs. Im 19. Jahrhundert wurde mit der Änderung der Eigentumsrechte und den neuen Bewirtschaftungsmethoden ein Prozess der Rationalisierung der Landschaft in Gang gesetzt, in dessen Verlauf Kurven und Unregelmäßigkeiten weitgehend verschwanden. Die Anfänge dieses Wandels sind mit dem Prozess der „Kommassation“ verbunden.

Flurzwang oder Gemeinschaftliche Bewirtschaftung der Bauern innerhalb einer Flur

Unter dem Begriff Flurzwang verstehen wir eine spezifische sozialwirtschaftliche Organisation der Feldarbeit, die sich aus der etablierten Praxis der Funktionsweise der Dreifelderwirtschaft ergibt. Die Dreifelderwirtschaft war nicht nur eine der landwirtschaftlichen Praktiken der Bodennutzung, sondern prägte auch die sozialen und wirtschaftlichen Beziehungen der Bauern zu den Grundherren und die Beziehungen der Bauern untereinander. In der Dreifelderwirtschaft war die Flur in drei stabile Teile — Winter, Frühjahr und Brache — unterteilt, in denen die einzelnen Bauern ihre Grundstücke verstreut hatten (10). Um das gesamte Land intensiv zu nutzen, mussten sich die Bauern innerhalb der Katastralgemeinde darauf einigen, was in welchem Teil der Dreifelderwirtschaft gesät werden sollte, und obwohl jeder das zu seinem Hof gehörende Land bewirtschaftete und erntete, musste er die einvernehmlich festgelegte Kultur aussäen (11).

Die Feldarbeit hatte auf allen Grundstücken den gleichen Anfang und das gleiche Ende, da das Vieh dort weidete. Die gemeinsame Beweidung von Brachflächen war auch der Grund dafür, dass sich alle Brach-, Frühjahrs- und Winterflächen möglichst am selben Ort befanden (12). Dieses System erleichterte auch das gemeinsame Weiden von Rindern in ganzen Herden, die bis zur Ernte auf einem Teil der Brache und nach der Ernte auf den Stoppeln weiden konnten, wobei die Stoppeln nach der Frühjahrsernte für die Spätweide übrig blieben (13).

Der Horizont des barocken Dorfes war also wahrscheinlich kein abwechslungsreiches Mosaik aus kleinen Teilen schmaler Felder mit unterschiedlicher Aussaat, sondern das Ackerland rund um das Dorf war in drei Teile geteilt, die mit größeren Flächen der gleichen Kulturen besät waren, so dass die Flächen mit einzelnen Kulturen weitestgehend nebeneinander lagen. Die kleinen, langgestreckten Teile jedes Anwesens bildeten zwar Linien, die die verschiedenen Abschnitte der Ebene in Längsrichtung voneinander trennten und die von verschiedenen Eigentümern bewirtschaftet wurden, doch wurden mehrere kleinere Parzellen von verschiedenen Landnutzern mit einer einzigen Kultur laut der Vereinbarung bewirtschaftet. Diese Monokulturen konnten in der Flur durch Weiden und Wiesen mit stabilen Standorten oder durch freie Felder unterbrochen werden (14).

Wir können das Erscheinungsbild der nach dem Flurzwangssystem bewirtschafteten Landschaft nur sehr schwer rekonstruieren. Einer der wenigen Anhaltspunkte können die Listen mit Ernteerträgen sein, die im untersuchten Gebiet der südmährischen Grenzregion im 17. bis 19. Jahrhundert langfristig stabile Verhältnisse aufweisen.

Allmende oder Gemeinschaftliche Nutzung des Gemeindegrundes

Neben den Feldern waren unter der gemeinsamen Kontrolle der Gemeindegemeinschaft auch gemeinschaftliche Grundstücke — Allmende, welche hauptsächlich aus Weiden oder Wiesen bestanden (16). Die Fläche der Gemeindeflur kann in den Katastralgemeinden variieren, von der vernachlässigbaren Gemeindeflur in Primětice (17) oder 10 % der Fläche in Jaroslavice (18) bis hin zu den Weinbaugemeinden mit ausgedehnten Gemeindeweiden und Wäldern und somit einem hohen Anteil an Gemeindeflächen. In Hnanice gehörten mehr als 30 % des Grund und Bodens zur Gemeindeflur (Allmende), in Popice sogar 40 % (19). Obwohl Gemeindegrund in den Zuständigkeitsbereich der Gemeindeverwaltung fiel, wurden Streitigkeiten über die Nutzung der gemeinschaftlichen Weiden letztlich von der Obrigkeit beigelegt. Dies war beispielsweise in Jaroslavice der Fall, wo der Fürst Emanuel in der Mitte des 18. Jahrhunderts einen Streit

zwischen Häuslern und Bauern über die Anzahl der Tiere auf der Gemeindeweide dadurch löste, dass er die Höchstzahl der Tiere auf der Weide für die Häusler auf zwei Pferde oder zwei Ochsen festlegte (20).

Seit dem letzten Viertel des 18. Jahrhunderts (21) ist der Hunger nach Ackerland mit der Gesamtbevölkerung der böhmischen Länder gewachsen. In der Praxis spiegelt sich dies in der Landschaft in zwei Tendenzen wider: In den Dörfern um Pálava kommt es zu einem Rückgang der Erträge auf den Feldern und einem Anstieg der Erträge in den Weinbergen (Spezialisierung der Dörfer auf den Weinbau), während in allen anderen Gebieten, vor allem um Jaroslavice, ein Anstieg der Erträge auf den Feldern und in den Weinbergen zu Lasten der Erträge auf den Wiesen und Weiden, d.h. vor allem zu Lasten der Größe von der Allmende, zu beobachten ist.

Die Allmenden, die hauptsächlich aus gemeinschaftlich genutzten Weiden, Wiesen, Wäldern und gelegentlich Äckern bestanden, verschwanden zu Beginn des 19. Jahrhunderts allmählich, als sie nach und nach an Bauern oder sogar an Häuslern, die ebenfalls ihren Anteil am privatisierten Gemeindeeigentum beanspruchten, parzelliert wurden. Obwohl die ersten erfolgreichen Versuche, Gemeindeland zu parzellieren und zu privatisieren, aus dem frühen 19. Jahrhundert stammen (22), fand nach einem Vergleich der Flurkarten der größte Teil der Parzellierung von Gemeindeland im zweiten Viertel des 19. In Jaroslavice beispielsweise wurde 1824 ein großer Teil der Gemeindeweiden parzelliert und unter den Jaroslavicer Bauern aufgeteilt, während 1830 weitere Weiden parzelliert wurden, diesmal auch unter Beteiligung der Jaroslavicer Häuslern (23).

Kommassation oder Landschaftswandel als Folge des gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Wandels des ländlichen Raums

Die Dreifelderwirtschaft, das Zwangsflur- und Allmende-System, die seit Jahrhunderten weitgehend an die Gemeinschaft gebunden sind, sind sowohl wirtschaftliche als auch gesellschaftliche Systeme. Das allmähliche Verschwinden (24) der einzelnen Teile der Allmende begann ab der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, nicht nur mit der Parzellierung der Gemeindefluren, sondern auch mit den erzwungenen Änderungen der Fruchtfolge, mit dem Gesetz über die Abschaffung der Fronarbeit und den Gesetzen über die freie Verfügung über den Grund und Boden. Nach 1848 kam das Patent über die Abschaffung der Fronarbeit, das den allmählichen Übergang vom Nutzungsrecht an Grund und Boden zum Eigentumsrecht weiter verstärkte, aber die Bestimmungen, die das Recht des Bauern auf den Grund und Boden einschränkten, blieben in Kraft, insbesondere die Vorschriften über die Erbfolge beim Grundbesitz und die Vorschriften gegen die freie Teilung oder Überschuldung von Grund und Boden. 1868 kam in Mähren die völlige Freiheit in der Verfügung über Grundbesitz (25). Die bäuerliche Bewirtschaftung wurde dadurch immer

individueller und ermöglichte die Suche nach neuen Bewirtschaftungsmöglichkeiten (z. B. der Gebrauch von der Wechselwirtschaft), die in einem gemeinschaftlichen Bewirtschaftungssystem schwer zu fördern gewesen wären.

Die Wechselwirtschaft wurde ab 1808 zunächst beim adeligen verwaltungsrechtlichen Großgrundbesitz eingeführt (26), und es ist zu erwarten, dass sich die verbesserten Aussaatverfahren mit der Entwicklung des Privatbesitzes allmählich auch bei den Kleinbauern durchsetzen werden. Im 19. Jahrhundert waren die Adelsdomänen die Träger des Fortschritts, da sie es sich leisten konnten, den aktuellen Trends zu folgen und mit neuen Innovationen zu experimentieren; als kapitalintensive Wirtschaftseinheit konnten sie neue Technologien und neue Maschinen erwerben, die zu einer intensiveren Landwirtschaft beitrugen. Im Jahr 1827 führte die Obrigkeit in Mušov anstelle der bestehenden Dreifelderwirtschaft die Wechselwirtschaft ein, der auch die Untertanen nach und nach folgten (27). Höhere Erträge wurden vor allem dadurch erzielt, dass für jede Frucht die am besten geeignete Vorfrucht ausgewählt und sichergestellt wurde, dass keine Frucht zweimal hintereinander angebaut wurde (28). Die Fruchtbarkeit des Bodens war in diesem System nicht mehr von der Brache abhängig, sondern resultierte aus einer besseren Düngung, Bodenbearbeitung und einer geeigneten Zusammensetzung in der Fruchtfolge, insbesondere was Klee anbelangt (29).

Die allmähliche Einführung einer mehr rentabel Wechselwirtschaft scheint sowohl durch den stetigen Anstieg der Hektarerträge der Hauptkulturen während des gesamten 19. Jahrhunderts (30) als auch durch die durch den Futteranbau ermöglichte Erhöhung des Viehbestands bestätigt zu werden. Während die Weidefläche zurückging, nahm der Viehbestand (mit Ausnahme der Schafe) im 19. Jahrhundert insgesamt zu (31). Die Schafzucht erreichte in den 1840er Jahren ihren Höhepunkt und ging dann stark zurück, von Zehntausenden in den 1930er Jahren in den Bezirken Mikulov, Znojmo und Jaroslavice auf Hunderte im Jahr 1900 (32). Das Sprichwort, dass eine Brauerei, ein Teich und Schafe die böhmischen Herren reich machen (33), traf in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts nicht mehr zu, und Teiche und Schafe verschwanden fast vollständig aus der Landschaft. So ist es nicht verwunderlich, dass die steilen Hänge der Schafweide Lampelbergen in der Gemeinde Hnízdo im Jahr 1859 in Weinberge umgewandelt wurden (34).

Auch die Brache verschwindet aus der Landschaft. Lag um 1800 mehr als ein Viertel unserer Ackerflächen brach, so waren es Mitte des 19. Jahrhunderts etwa 20 % und in den 1870er Jahren etwa 12 % (35).

Die ursprüngliche Struktur der Fluren passte allmählich nicht mehr zu den neuen Anbaumethoden und den neuen Möglichkeiten des Kaufs und Verkaufs von Grund und Boden. Das Wirtschaftssystem reagierte auf die Stärkung der Eigentumsrechte, die Auflösung der Dreifelderwirtschaft und die Zersplitterung des Grundbesitzes nach 1848 mit einem sich allmählich entwickelnden umgekehrten Prozess der Flurbereinigung. Parzellen, die bis dahin in allen drei Teilen der Flur über die gesamte Katastralgemeinde verstreut waren und deren wirtschaftliche Bedeutung durch den Übergang zur Wechselwirtschaft verloren gegangen war, wurden nach Größe und Eignung ausgetauscht, so dass größere, homogene Flächen entstanden, die von den einzelnen Eigentümern nach eigenem Ermessen bewirtschaftet werden konnten.

Dieser sehr allmähliche Marktprozess von Käufen und Verkäufen wurde durch den offiziellen Prozess der Umverteilung von Grundstücken in der Flur, die so genannte „Kommassation“, beschleunigt, bei der die zahlreichen verstreuten Grundstücke verschiedener Eigentümer zusammengelegt und dann an die einzelnen Eigentümer wieder umverteilt wurden, so dass das Ergebnis der Größe und Qualität der Gesamtheit der ursprünglichen Grundstücke jedes Eigentümers entsprach. Ab 1856 wurde die Kommassation zunächst auf freiwilliger Basis und später offiziell durchgeführt. Zwischen 1856 und 1883 nahmen in Mähren 16 Gemeinden an der freiwilligen Zusammenlegung teil, während bis 1936 312 Gemeinden (36) an offiziellen Zusammenlegungen teilnahmen. Das Ergebnis war die Schaffung von weniger Parzellen mit einer größeren Fläche, was die Bewirtschaftung des Bodens einfacher und effizienter machte (37).

Der gesamte Zusammenlegungsprozess verlief jedoch sehr langsam, und die südmährische Grenzregion wurde in dieser Zeit davon kaum betroffen (38), aber er war ein Vorbote der Zukunft. Wenn also die Möglichkeit, Land zu verkaufen und in kleinere Teile aufzuteilen, ab Mitte des 19. Jahrhunderts zu einer Zersplitterung des Grundbesitzes führte, so zeigten sich sehr bald die entgegengesetzten Tendenzen, sowohl in Richtung Zusammenlegung als auch in Richtung einer stärkeren Differenzierung des Grundbesitzes, wobei die erfolgreicheren Bauern begannen, Grund und Boden aufzukaufen und größere Landeinheiten zu bilden. Der seit dem Ende des 19. Jahrhunderts eifrig vorangetriebene Prozess der wirtschaftlichen Rationalisierung der Landschaft kam dann in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts zu einer besonders extremen Ausprägung.

Schlussfolgerung

Die Autoren, die sich mit der Landschaft im 17. und 18. Jahrhundert befassen, richten ihr Augenmerk vor allem auf die Gartenarchitektur und die Landschaftsparks, also auf Teile der Landschaft, die bewusst ästhetisch gestaltet werden und durch künstlerische Absicht eine höhere Ordnung erhalten (39). Was vernachlässigt wird, ist die Betrachtung des überwiegenden Teils der neuzeitlichen Landschaft, deren Gestaltung nicht mit den berühmten Namen von Gartenarchitekten, der Gestaltung der Umgebung von Adelssitzen oder den verschiedenen Ansätzen zur Frage der Abgeschlossenheit oder Offenheit des Raumes, der Symmetrie, der verbindenden und trennenden Linien usw. verbunden ist. Gleichzeitig wurde das kultivierte Land auch mit der biblischen Metapher des Gartens bezeichnet und zeichnete sich durch eine Schönheit aus, von der zeitgenössische Texte in blumigen und liebevollen Worten sprechen (40). Obwohl in der Literatur die Tendenz besteht, von der Kulturlandschaft der Neuzeit im Zusammenhang mit komponierten Landschaftselementen oder -einheiten zu sprechen, war das dominierende Element der Kulturlandschaft dieser Zeit in erster Linie der Acker bzw. das vielfältige Mosaik unterschiedlich bewirtschafteter Flächen in seiner Gesamtheit.

Der Charakter der Landschaft in der südmährischen Grenzregion wurde wie jede andere wirtschaftlich genutzte Landschaft vor allem durch die Geografie, die Eigentumsrechte, die Marktkräfte und die gesellschaftlichen Gepflogenheiten geprägt. Die vielfältige Zusammensetzung der alternativen Landnutzungen änderte sich recht dynamisch, und die Landschaft war kurz- und langfristig variabel. Um diese Veränderungen besser verstehen zu können, wurden die Einflüsse dreier gesellschaftlicher Institutionen in groben Zügen geschildert, die das Erscheinungsbild und die Bewirtschaftung der Landschaft maßgeblich beeinflussten, heute aber in Vergessenheit geraten sind. Ihr Wissen ist besonders nützlich für diejenigen, die sich mit Kulturlandschaften und deren Veränderungen sowohl in der Vergangenheit, als auch in der Zukunft beschäftigen

Markus P. Swittalek

Vedoucí kanceláře „moment-home Real Estate Solutions“ soustřeďující se na plánování a výstavbu v historickém kontextu a na památkovou péči. Přednáší na různých univerzitách a na ústavu Gabrielle Possanner Institut a je uznávaným expertem v oblasti ochrany kulturních statků. Je členem několika expertních organizací, autorem mnoha publikací a přednáší na mezinárodních konferencích.

/AT/

Führt das Büro moment-home Real Estate Solutions mit Schwerpunkt Planen und Bauen im historischen Kontext und Denkmalpflege. Er ist als Lehrbeauftragter an verschiedenen Universitäten und am Gabrielle Possanner Institut tätig. Als Hauptmann dient er als Experte für Kulturgüterschutz. Er ist Mitglied vieler Expertenorganisationen, Verfasser zahlreicher Publikationen und internationaler Vortragender.

Jak chrání památková péče? — Co umožňuje ochrana památek?

Markus P. Swittalek

Střední Evropa jako kulturní region se vyznačuje tisíciletou kulturní historií. Války, ale také přírodní katastrofy nebo lidská ignorace vždy ohrožovaly naše kulturní dědictví. Ochranné nástroje by měly působit proti těmto vlivům a pomáhat zabránit, nebo alespoň omezit ničení tohoto kulturního dědictví.

Naše stavební kulturní dědictví je rozmanité a nesmírně rozsáhlé. Co však kvalifikuje historickou budovu jako památku?

V Rakousku na tuto otázku odpovídá § 1 zákona o ochraně památek takto: „...člověkem vytvořené nemovité a movité objekty (včetně pozůstatků a stop po utváření lidskou činností, jakož i umělé postavených nebo vytvořených terénních útvarů) historického, uměleckého nebo jiného kulturního významu („památky“), pokud je jejich zachování z důvodu tohoto významu ve veřejném zájmu...“

Památká se zde blíží pojmu „význam“ a ten musí být výjimečný. To je vyjádřeno také v číslech. Památkově chráněno je méně než 1 % veškerého stavebního fondu.

Pokud tato definovaná kritéria historická budova dostatečně nesplňuje, může být přesto hodna ochrany, i když ne ve smyslu zákona o památkové péči. K tomu existují další ochranné nástroje. Zatímco památková péče se nachází na státní úrovni, nástroje ochrany pro zachování městského nebo místního rázu se nacházejí na úrovni krajů. Zde se posuzuje vliv budovy na obraz města

nebo místa. Vyhlašují se ochranná pásma, která omezují změny budovy nebo brání povolení demolice, pokud by to mohlo mít negativní vliv na obraz města. Toto téma je momentálně velmi aktuální ve Vídni, kde byly letos provedeny legislativní změny.

Právní důsledky pro stavební památku ve smyslu zákona o ochraně památek jsou značné. Vlastníci proto často vnímají památkovou ochranu nikoli jako ochranný prvek, ale jako omezení svých vlastnických práv. Volný prodej je sice možný bez omezení, ale stavební úpravy nebo dokonce žádost o demolici vyžadují nejen povolení podle stavebního zákona, ale také souhlas Spolkového památkového úřadu (BDA). Tento úřad tak chrání památku i před jejím vlastníkem. V případě památkové ochrany se však vlastníci mohou také bezplatně obrátit na úřad BDA a jeho odborníky, aby s jejich podporou vypracovali nálezy, analýzy a následně koncepty obnovy.

Památky však mohou být chráněny i jinými způsoby v případě jiných ohrožení, jako je válečná zkáza, požár a vůle ničít. Haagská úmluva z roku 1954 upravuje ochranu kulturních statků v případě ozbrojeného konfliktu. Dramatické ničení kulturních statků během druhé světové války vedlo v následujících letech mezinárodní společenství k touze vytvořit v této oblasti nástroje ochrany.

V Rakousku byly úřadem BDA sestaveny tzv. rejstříky památek. Celkem 100 tzv. souborů — skupin budov — požívá ochrany podle Haagské úmluvy. Ale pouze malý počet památek požívá ochrany v ozbrojených konfliktech. Proto bylo provedeno třídění a byly zde zahrnuty pouze významné památky. Ochrana v době války představuje velkou výzvu; pokud není jasně definována a vymezena, hrozí nebezpečí, že se na ni vůbec nebude brát ohled, protože by příliš bránila účinnému boji. Zejména v posledních dvou desetiletích se kulturní statky stále častěji stávají předmětem ozbrojených konfliktů. Ničení muzeí, archivů, knihoven nebo kulturních památek dnes není jen doprovodnou ztrátou, ale často hlavním cílem při snaze zlomit protivníka zničením jeho kultury a historie.

Ale i v době míru jsou soubory vystaveny mnoha hrozbám. Zde může Úmluva o ochraně světového dědictví UNESCO poskytnout ochranu v rámci mezinárodních dohod. Rozhodující je zde však dobrá vůle zúčastněných měst a obcí. Cíle ochrany a rozvoje musí být jasně definovány, a proto je třeba o památky světového dědictví pečovat. Pokud neexistuje takzvaný plán správy památky světového dědictví, který by tyto procesy reguloval a dokumentoval, jsou napětí a střety zájmů nevyhnutelné.

Právě tyto okolnosti se opakovaně projevují v případě památky světového dědictví — historického centra Vídně. Prostřednictvím obratné práce médií se neustále objevují pokusy ovlivnit veřejné mínění různými směry. „Fake news“ se tak mohou stát nebezpečím i pro historické budovy nebo městské oblasti.

Zákon o ochraně památek chrání budovy před nežádoucími změnami. Konkrétní rozsah ochrany je uveden v rozhodnutí o vyhlášení ochrany. To není sice možné získat v každém jednotlivém případě, protože právní diferenciací umožňuje i jiné přístupy k památkové ochraně, ale zejména v poslední době je snaha o komplexní a podrobné vypracování těchto rozhodnutí. Změny v detailech, jako je aplikace nového nátěru, odstranění poškozených stavebních doplňků, jako jsou dřevěné ozdobné prvky, plechové střešní nástavce apod., se mohou na první pohled zdát nepodstatné. V mnoha případech jsou však barva a tyto drobné součásti pro celkové působení stavby velmi rozhodující.

Cíle týkající se ochrany, jak je vyžadují stavební předpisy nebo s nimi spojené směrnice OIB, jsou stále aktuálnější i ve stávajících budovách. To může vést i k ohrožení stavebních památek. Naproti tomu zákon o ochraně památek povoluje i změny památek. Cílem je zachovat zamýšlenou funkci budovy a za tímto účelem připustit i její změny. To se týká zejména výrobních provozů, dopravních staveb, ale také obytných a kancelářských budov. Památky se tak mohou dále rozvíjet — nejsou „zamrzlé v čase“. Zde je třeba pečlivě zvažovat, v neposlední řadě vždy ve světle aktuální doby.

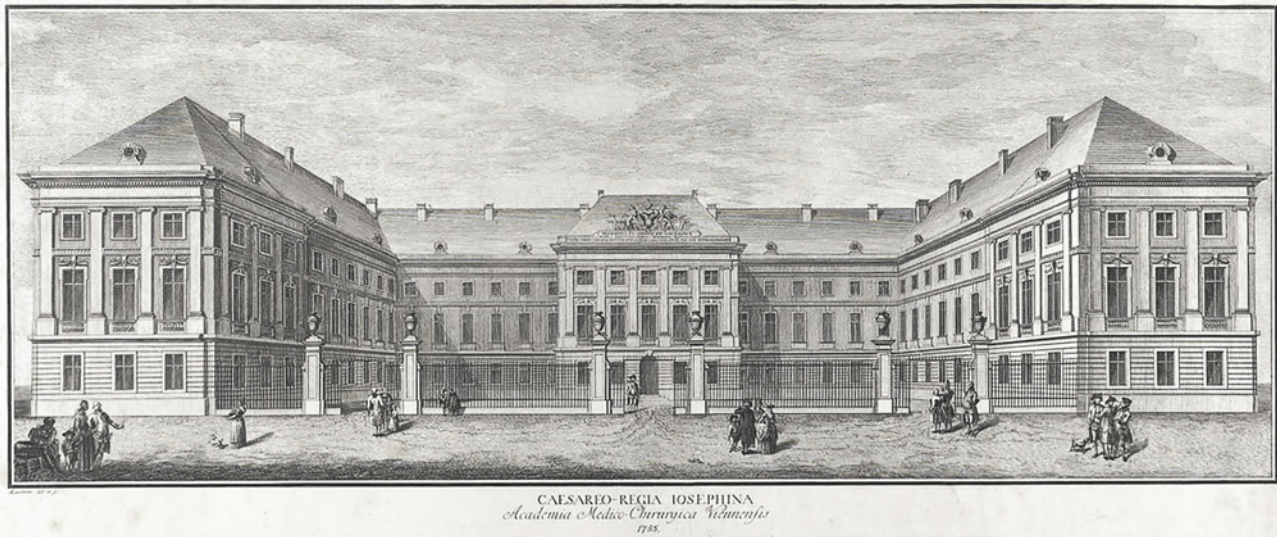

/CZ/

Raně klasicistní budova Josephinum byla postavena v roce 1785 za Josefa II. Nyní v ní sídlí muzeum anatomických voskových modelů a spolu s Florentskou knihovnou patří k největším v Evropě (Foto: Markus Swittalek)

/AT/

Der frühklassizistische Bau des Josephinums wurde 1785 unter Joseph II. errichtet. Es beherbergt heute ein Museum mit anatomischen Wachsmodellen und ist zusammen mit der Bibliothek von Florenz eines der größten in Europa (Foto: von Markus Swittalek)

/CZ/

Ochranná pásma poskytují podmíněnou ochranu, která je regulována na úrovni spolkových zemí. Zde jsou domy v ochranné zóně ve Vídni — jeden z nich je zároveň památkově chráněný — Který? (Foto: Markus Swittalek)

/AT/

Schutzonen stellen einen bedingten Schutz dar, geregelt wird das auf landesgesetzlicher Ebene. Hier Häuser in einer Schutzzone in Wien — eines davon steht darüber hinaus auch unter Denkmalschutz — Welches? (Foto: von Markus Swittalek)

/CZ/

Kničení památek dochází v neposlední řadě v ozbrojených konfliktech — Vídeň 1945 a Mostar 1993 (Foto: Pascal Hassenforder)

/AT/

Zerstörungen von Denkmälern erfolgen nicht zuletzt in bewaffneten Konflikten — Wien 1945 und Mostar 1993 (Foto: Pascal Hassenforder)

/CZ/

Riziko zničení přírodními katastrofami nebo požárem, jako v případě vídeňského Hofburgu v roce 1992, lze snížit ochrannými opatřeními, ale nelze je vyloučit

/AT/

Zerstörungen durch Naturkatastrophen oder Feuer wie hier bei der Hofburg in Wien 1992 können durch Schutzmaßnahmen verringert aber nicht ausgeschlossen werden

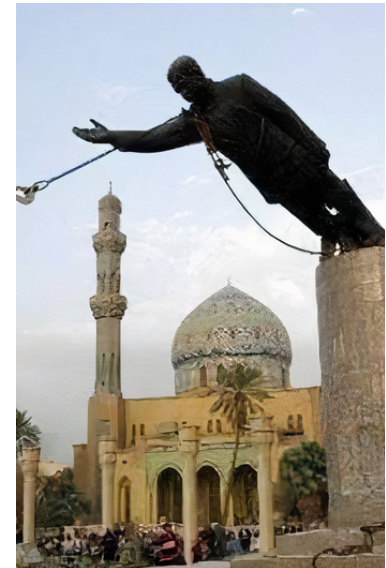

/CZ/

Ničení památek je však také záměrným a symbolickým činem — Vůle k demolici může mít nejrůznější důvody

/AT/

Zerstörungen von Denkmälern erfolgen aber auch immer wieder bewusst und symbolhaft — Der Wille zum Abbruch kann aus den unterschiedlichsten Gründen bestehen

/CZ/

Ochrana proti snaze majitelů o demolici — Náhlá změna zákona ve Vídni zastavila probíhající demoliční práce — Co se má dělat s takovými domy, když se z více než 50 % zachovala jejich konstrukce?

/AT/

Schutz vor dem Abbruchwillen der Eigentümer — In Wien bewirkte eine plötzliche Gesetzesänderungen den Stopp auch von laufenden Abbrucharbeiten — Was soll mit Häusern wie diesem geschehen, wenn noch mehr als 50 % der Bausubstanz vorhanden sind?

/CZ/

Dvojďům na Radezkystrasse 24 až 26 postavil Josef Kastan v roce 1847 a svými novogotickými formami je významným příkladem výstavby bytových domů v „předvečer“ gründerkého období — Kastanhaus byl zachráněn a jeho podstata je stále z velké části nedotčena — zdá se nepravděpodobné, že by byla schválena jeho další demolice

/AT/

Das Doppelhaus Radezkystrasse 24 bis 26, wurde von Josef Kastan 1847 errichtet und ist mit seinen neogotischen Formen ein bedeutendes Beispiel des Zinshausbaues am Vorabend der Gründerzeit — Das Kastanhaus wurde gesichert und ist noch weitgehend in seiner Substanz erhalten — eine Freigabe für einen weiteren Abbruch erscheint hier wenig wahrscheinlich

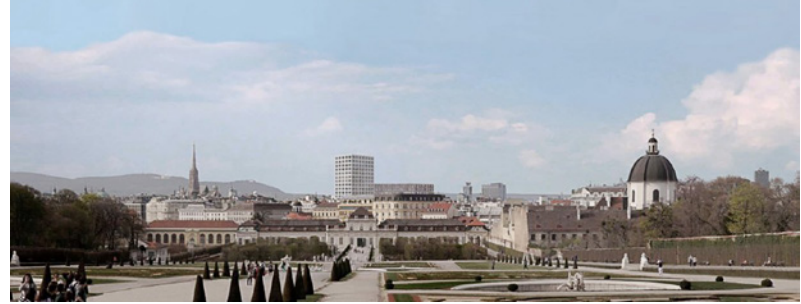
/CZ/

Kulturní statky již nejsou kolaterální ztrátou, ale hlavním cílem — Nevládní organizace jako Blue Shield odvádějí cennou práci na ochranu kulturních statků

/AT/

Kulturgut ist nicht länger Kollateralschaden, sondern erstrangiges Ziel — wNGO's wie Blue Shield leisten wertvolle Arbeit zum Schutz von Kulturgut

/CZ/

Památky lze udržovat při životě také řízenými změnami — Zachování a další rozvoj památek jsou úkoly pro budoucnost

/AT/

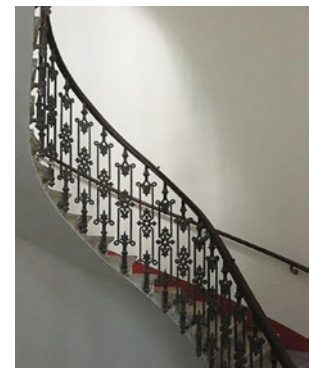
Denkmale können auch durch kontrollierte Veränderung lebendig gehalten werden — Erhaltung und Weiterentwicklung von Denkmalen sind Zukunftsaufgaben

/CZ/

Památky světového dědictví vyvolávají vášnivé urbanistické, architektonické, ale především politické diskuse — Výškový projekt vídeňského bruslařského klubu: Porušení Smlouvy o světovém dědictví UNESCO a práva Společenství EU?

/AT/

Welterbestätten geben Anlass zu heftigen städtebaulichen, architektonischen aber vor allem politischen Diskussionen — Hochhausprojekt Wiener Eislaufverein: Bruch des UNESCO-Welterbevertrages und des EU-Gemeinschaftsrechts?

Wie schützt der Denkmalschutz? — Was erlaubt der Denkmalschutz?

Markus P. Swittalek

Mitteleuropa als Kulturraum ist gekennzeichnet durch eine jahrtausendalte Kulturgeschichte. Kriege, aber auch Naturkatastrophen oder menschliche Ignoranz bedrohen seit jeher unser kulturelles Erbe. Schutzinstrumente sollen dem entgegenwirken und helfen Zerstörungen zu vermeiden oder zumindest zu reduzieren.

Unser gebautes kulturelles Erbe ist vielfältig und unübersehbar in seinem Ausmaß. Was aber qualifiziert ein historisches Gebäude als Denkmal?

In Österreich beantwortet diese Frage der §1 des Denkmalschutzgesetzes folgendermaßen: „... von Menschen geschaffene unbewegliche und bewegliche Gegenstände (einschließlich Überresten und Spuren gestaltender menschlicher Bearbeitung sowie künstlich errichteter oder gestalteter Bodenformationen) von geschichtlicher, künstlerischer oder sonstiger kultureller Bedeutung („Denkmale“) Anwendung, wenn ihre Erhaltung dieser Bedeutung wegen im öffentlichen Interesse gelegen ist...“

Denkmal wird hier nahe an den Begriff „Bedeutung“ gerückt und die muss herausragend sein. Das drückt sich auch in Zahlen aus. Weniger als 1 % des gesamten Baubestandes ist als Denkmal geschützt.

Werden diese definierten Kriterien durch ein historisches Gebäude nicht ausreichend erfüllt, so kann ein Gebäude dennoch schutzwürdig sein, wenn auch nicht im Sinne des Denkmalschutzgesetzes. Dafür gibt es weitere Schutzinstrumente. Während der Denkmalschutz auf Bundesebene angesiedelt ist, finden sich Schutzinstrumente zur Erhaltung des Stadt- oder Ortsbildes auf Landesebene. Hier wird die Auswirkung eines Gebäudes auf das Stadt- oder Ortsbild beurteilt.

Es werden Schutzzonen verordnet die Veränderungen am Gebäude beschränken oder die die Bewilligung eines Abbruches verweigern lassen, wenn dies negative Auswirkungen auf das Stadtbild haben könnte. Das ist gerade in Wien ein sehr aktuelles Thema, hier kam es heuer zu gesetzlichen Änderungen.

Die Rechtsfolgen für ein Baudenkmal im Sinne des Denkmalschutzgesetzes sind beträchtlich. Eigentümer sehen daher im Denkmalschutz häufig nicht die Schutzzeigenschaft, sondern die Beschneidung ihrer Rechte als Eigentümer. Ein freier Verkauf ist zwar uneingeschränkt möglich, bauliche Änderungen oder gar ein begehrter Abbruch erfordern aber nicht nur eine baurechtliche Bewilligung, sondern auch die Zustimmung des Bundesdenkmalamtes (BDA). Dieses Amt schützt somit das Denkmal auch vor seinem Eigentümer. Eigentümer können im Falle des Denkmalschutzes aber auch unentgeltlich auf das BDA und seine Experten zurückgreifen, um mit deren Unterstützung Befundungen, Analysen und in der Folge auch Restaurierkonzepte zu erstellen.

Denkmale können aber auch auf andere Art oder bei anderen Bedrohungen geschützt werden. Kriegszerstörungen, Feuer und Zerstörungswille. Die Haager Konvention von 1954 regelt den Schutz von Kulturgut im Fall von bewaffneten Konflikten. Die dramatischen Zerstörungen von Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges haben bei der Völkergemeinschaft in den Jahren danach zum Wunsch geführt auf diesem Gebiet ein Schutzinstrument einzurichten.

In Österreich wurden dazu sogenannte Denkmalverzeichnisse durch das BDA erstellt. In Summe genießen 100 sogenannte Ensembles — also Gebäudegruppen — Schutz im Sinne der Haager Konvention. Schutz in bewaffneten Konflikten genießt somit nur ein kleinerer Teil der Baudenkmale. Es wurde somit eine Triage vorgenommen, nur die wichtigen Baudenkmale aufgenommen.

Schutz im Kriegsfall ist eine besondere Herausforderung, wenn er nicht klar definiert und eingegrenzt ist, bestünde die Gefahr das er gänzlich missachtet werden würde, da er eine wirkungsvolle Gefechtsführung zu stark behindern würde.

Gerade auch in den vergangenen beiden Jahrzehnten ist Kulturgut in bewaffneten Konflikten immer mehr in den Mittelpunkt der Auseinandersetzungen gerückt. Heute ist die Zerstörung von Museen, Archiven, Bibliothek oder Kultstätten nicht nur Kollateralschaden, sondern häufig ein erstrangiges Ziel beim Versuch den Gegner zu brechen, in dem seine Kultur und Geschichte vernichtet wird.

Aber auch in Friedenszeiten sind Ensembles zahlreichen Bedrohungen ausgesetzt. Hier kann die Welterbestättenkonvention der UNESCO Schutz im Rahmen eines völkerrechtlichen Vertrages bieten. Hier kommt es aber entscheidend auf den guten Willen der beteiligten Städte und Kommunen an. Schutz- und Entwicklungsziele müssen klar definiert werden und in der Folge müssen Welterbestätten gepflegt werden. Fehlt dazu ein sogenannter Welterbestätten-Managementplan in dem diese Vorgänge geregelt und dokumentiert werden, sind Spannungen und Interessenskonflikte vorprogrammiert. Gerade dieser Umstand wird im Fall der Welterbestätte Wien — historisches Zentrum immer wieder deutlich. Durch geschickte Medienarbeit wird fortwährend der Versuch unternommen, die öffentliche Meinung in unterschiedliche Richtungen zu beeinflussen. „Fake News“ kann auch für historische Gebäude oder stadträumliche Situationen zur Gefahr werden.

Das Denkmalschutzgesetz schützt ein Gebäude vor unerwünschten Veränderungen. Der konkrete Umfang des Schutzes lässt sich aus Unterschutzstellungsbescheid herauslesen. Diese sind zwar nicht in jedem einzelnen Fall vorhanden, weil eine gesetzliche Differenzierung auch andere Zugänge zum Denkmalschutz zulässt, gerade aber in jüngerer Zeit gehen die Bemühungen dahingehend Bescheide umfassend und detailliert zu verfassen. Veränderungen im Einzelnen können auf den ersten Blick auch unbedeutend erscheinen: Das Anbringen eines neuen Anstrichs, das Entfernen schadhafter Gebäudeaccessoires wie Holzzierelemente blecherne Dachaufsätze, etc. Farbe und Kleinteile sind in vielen Fällen aber sehr bestimmend für die Wirkung eines Gebäudes.

Schutzziele wie sie in Bauordnungen oder den damit verknüpften sogenannten OIB Richtlinien verlangt werden, werden auch immer wieder im Bestand schlagend. Das kann auch zu einer Bedrohung von Baudenkmalen führen. Umgekehrt — das Denkmalschutzgesetz erlaubt aber auch die Veränderung an Denkmalen. Ziel ist die intendierte Funktion eines Gebäudes aufrechtzuerhalten und dafür Veränderungen in Kauf zu nehmen. Das betrifft insbesondere auch Produktionsstätten, Verkehrsbauten aber auch Wohnhäuser oder Bürogebäude. Denkmale dürfen sich aber auch weiterentwickeln — sie sind nicht „Frozen in Time“. Hier sind sorgfältige Abwägungen notwendig, die nicht zuletzt auch immer im Lichte einer Zeit erfolgen.

/AT/

/CZ/

Průběh konference

První konference projektu COL se konala v Listopadu 2018 ve štukových sálech Nového konventu Louckého kláštera ve Znojmě. Obsahová náplň i technické zajištění konference bylo důkladně připravováno celým projektovým týmem.

Díky Tomu proběhla celá akce velmi úspěšně a byla pozitivně hodnocena všemi účastníky, kterých se v průběhu dvou dnů sešlo více než sto. Přednášky velmi dobře pokryly téma kulturního dědictví a jeho společenského významu a podaly i přesvědčivé důkazy, že v případě České republiky a Rakouska lze skutečně hovořit o společném kulturním dědictví.

První den konference byl završen panelovou diskuzí a společenským večerem přímo v prostorách štukových sálů. Druhý den konference byl zakončen prohlídkou kostela sv. Václava a současného stavu sousední budovy — tzv. staré školy, která byla v rámci projektu COL zrekonstruována.

/AT/

Verlauf der Konferenz

Die erste Konferenz des COL-Projekts fand im November 2018 in den Stuckhallen des Neuen Konvents des Louka-Klosters (Klosterbruck) in Znojmo. Der Inhalt und die technische Durchführung der Konferenz wurden vom gesamten Projektteam sorgfältig vorbereitet.

Dank dieser Tatsache war die gesamte Veranstaltung sehr erfolgreich und wurde von allen Teilnehmern, von denen es an den beiden Tagen mehr als hundert gab, positiv bewertet. Die Vorträge behandelten das Thema kulturelles Erbe und seine gesellschaftliche Bedeutung tiefgehend und lieferten überzeugende Beweise dafür, dass wir im Falle Tschechiens und Österreichs tatsächlich von einem gemeinsamen kulturellen Erbe sprechen können.

Der erste Tag der Konferenz endete mit einer Podiumsdiskussion und einem geselligen Abend in den Stuckhallen. Der zweite Konferenztag endete mit einer Besichtigung der St.-Wenzels-Kirche und des aktuellen Zustands des Nachbargebäudes — der Alten Schule, das im Rahmen des COL-Projekts renoviert wurde.

/CZ/

Tato publikace je vydaná v rámci projektu **ATCZ 171 (COL — Centrum pro obnovu společného kulturního dědictví)**, který je financovaný z Evropského programu **INTERREG V-A Rakousko — Česká republika 2014–2020**.

/AT/

Diese Publikation wird im Rahmen des Projekts **ATCZ 171 (COL — Zentrum für Erneuerung des gemeinsamen Kulturerbes)** veröffentlicht, das durch das europäische Programm **INTERREG V-A Österreich — Tschechische Republik 2014–2020** finanziert wird.

Redakce / Redaktion:

Ing. arch. Vratislav Zíka / doc. Ing. arch. Karel Havlíš / Univ.-Prof. Dipl. Arch. ETH Dr. Christian Hanus / DI Dr. Bernhard Schneider / Darya Haroshka, MSc. / Ing. arch. Peter Morgenstein, PhD.

Tisková příprava / Druckvorbereitung:

Ing. arch. Vratislav Zíka

Překlady / Übersetzung:

Mgr. Martina Komendová / DI Dr. Bernhard Schneider

Zpracování publikace a tisk / Grafische Gestaltung der Publikation und Druck:

Tiskárna Didot, spol. s r.o.

Kniha byla vydána v nákladu / Das Buch wurde aufgelegt in:

150 kusů / Stück

1. vydání / 1. Auflage

© 2021 — Univerzita pro další vzdělávání Krems, Centrum stavebně-kulturního dědictví / Universität für Weiterbildung Krems, Zentrum für Baukulturelles Erbe

ISBN 978-3-903150-85-0

DOI 10.48341/zegk-duk1

/CZ/

Centrum obnovy společného kulturního dědictví se systematicky zabývá udržitelnou obnovou historických památek, lokalit a sídel a rozvíjí přeshraniční spolupráci při obnově a propagaci společného kulturního dědictví.

Hlavním výstupem projektu jsou dvě příkladně obnovené památky na obou stranách hranice, které budou sloužit jak odborné, tak široké veřejnosti.

ZNOJMO – Stará škola Louckého kláštera / RETZ – Barokní staroměstská sýpka

/AT/

Das Zentrum für Erneuerung des gemeinsamen Kulturerbes arbeitet systematisch an der nachhaltigen Restaurierung historischer Denkmäler, Stätten und Siedlungen und entwickelt die grenzüberschreitende Zusammenarbeit bei der Restaurierung und Förderung des gemeinsamen Kulturerbes.

Das Hauptergebnis des Projekts sind zwei beispielhaft restaurierte Denkmäler auf beiden Seiten der Grenze, die sowohl der Fachwelt als auch der breiten Öffentlichkeit dienen werden.

ZNOJMO – Alte Schule des Klosters Louka / RETZ – Barocker Altstadt-Schüttkasten

Číslo projektu / Projektnummer:

ATCZ 171

Prostředky EFRR/ Genehmigte EFRE-Mittel:

2 798 495,48 €

Délka trvání projektu / Dauer des Projekts:

01/07/2018 – 31/12/2021

www.col-project.eu

www.at-cz.eu/col

Interreg
EUROPEAN UNION

Austria-Czech Republic

European Regional Development Fund